

Muinasaja teadus

Geslaste maast.

I

Üleüldine muinaaja kirjeldus.

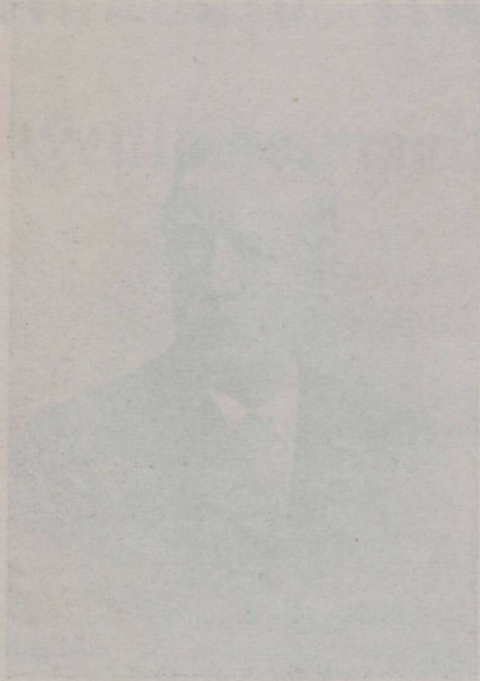
Wäljaannud J. Jung.

Jurjewi Speatud Eesti seltsi, Helsingis Soome
Muinasaja uurijate seltsi- ja Perni Wanaaja
uurijate seltsililge.

H. Grenzsteini trükk Jurjewis.

B. 2056.

alleg. 4

Dr. Aspelin.

Muinasaja teadus

Gestlaste maalt.

I.

Üleüldine muinasaja kirjeldus.

Wäljaannud J. Jung,

Jurjewi Spetatud Gesti seltsi, Helsingis Soome Muinasaja uurijate seltsi ja
Pernu Wanaaja uurijate seltsi ilge.

Jurjewis, 1899.

H. Grenzsteini trükk.

Minna's
Geschichte

1.

Дозволено Цензурою. — Юрьевъ, 19 Января 1899 года.

ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim.
Kirjandusmuuseumi
RAAMATUKOGU

96 245

1899
E. Kreutzwald

Gesõna.

Järeleiswa raamatu saadan nüüd auusate lugejate kätte, mida ehk küll uudishimuliselt on oodatud. Dmeti palun sellest mitte rohkem oodata, kui see pakkuda jõuab. On just esimene selle sarnane töö Eesti keeles, mille tarwis muld ka teistesgi keeltes eeskuju ei olnud, sest et need seal wäga laialised on. Asjatundjad wõiwad ehk sellepärast mõndagi puudust leida, millepärast ma ennast sõbralikult wabandada palun.

Et rahwale muinasaja kohtadest, leidustest ja asjadest üleüldist juhatusi anda, sellepärast olen ma ka üleüldiste teadustega otjast pidanud peale hakkama. Mõned oleks ehk kohe kohalisi kirjeldusi soowinud, siis oleks aga eesteadused puudu jäänud. Kui Jumal elupäewi kingib, siis tulewad teise jao sees juba kohalised kirjeldused.

Kui järeleiswas raamatus see peaks silma paistma, et seal mõne asja kordamist ette tuleb, siis palun wabandada, et sellest muidu mööda ei saanud, kui et seda uueste pidi nimetama: esite üleüldises ja pärast kohalises jutustuses.

Goodan, et auusad lugejad selle algustööga rahul saawad olema, mis mulle edespidiwõõks kodumaa uurimiseks ja kirjelduseks julgust ja jõudu annab.

Abias, 19. septembril, 1897.

Auupakklikult

Raamatu kirjutaja.

Geolonia

Geolonia rannatu saaban niid aauate lugelate
tatte, mado epl lill andispiimilist on vobatur. Cmeti
palam sellist mitte roplem vobata, tui see postura sjuab.
Cui iust ejuene selle formae tob Cesti lectes, mille tarvate
nulla la teitvagi lectes vobatur ei oiaud, sesti ei need seol
vado laolaleb on. Cestonunjab vobatur epl sellistvagi
mudunagi mudunagi lectes, millepatast ma eunast sjuab
vobatur palam.

Et roplem munnasaja sjuabest, leibnest ja asjuabest
millestigi mudunagi ande sellistvagi oiaud ma la munnasaja
teadestega oiaud mudunab peale kallama. Munnasaja oiaud
epl lope sjuabest sjuabest sjuabest, sjuabest oiaud eadest
andeb mudunab sjuabest. Cui sjuabest sjuabest sjuabest, sjuabest
teadestvagi sjuabest sjuabest sjuabest.

Cui sjuabestvagi rannatur see peale sjuabest
et seol mado asja formamist ette tulet sjuabest palam vobatur
dada et sellist mudunab vobatur ei sjuabest, tui et sjuabest
mudunab vobatur: ette millestvagi ja sjuabest sjuabest
vobatur.

Geolonia, et aauate lugelate kelle alguatvaga capul
sjuabest oiaud, mis mille vobatur sjuabest rannatur munnasaja
ja sjuabestvagi sjuabest ja sjuabest mudunab.

Etiae, 10. septembri, 1897.

Munnasaja

Geolonia sjuabest

ellim - na somela keskimuajun tultatunintä sin haatila
 sista joi läbi kello. saatunin ellöj oim at oppijainit
 kappeli jöhtälit ja tondulit kirjandus
 Kiti kuida praegu öölöän, olivad kelle toimijate
 „Wäinöläänkänköst“ konomi tuoni aloina, jee
 kuit ja tötöim joku meie ma ja rahwa tuoni öölö
 traktus, mille piltide tuntu peltinuis allis olivad. Selle
 raamatu
Professor Dr. Johann Reinhold Aspelin,
 Soome riigi archäolog, kelle pilt siin raamatu eesotjas sei-
 sab, on meile sellepärast iseäranis tähtjas, et tema aastal
 1880 ja 1881 meie maa wanaaja asjade museumid Tar-
 tus, Tallinnas, Kuressaares, Riias ja Wiitawis, kõik läbi
 on uurinud ja need asjad ajajätkude (Perioden) järele
 ülesse wõtnud ja ära joonistada lastnud, mille abimeheks
 temale selleaegne student ja praegune Doctor hist., Hjal-
 mar Appelgreen oli. Augusti kuul 1880 olivad nemad
 selle raamatu kirjutaja juures, kus meie 7 päewa ümber
 käisime ja wanu kohte uurisime, nimelt Halliste kihelkon-
 nas, Sammaste külas Tarul, ja Rarksi kihelk. Tangas,
 kus meie wanu kiviwaremeid wälja kaewasime. Selle
 järeldused on selle raamatu „rauaaja“ jao sees kirjeldatud.
 Dr. Aspelin oli juba 1877 aastast saadik Siberimaa,
 Altai, Kesk- ja Põhja-Benemaa läbi reisinud ja uurinud,
 kus wanal ajal Soome sugu rahwas olivad elanud, kus
 ta nende mälestusi wanust haudade leidustest oli ülesse
 wõtnud ja ära joonistada lastnud. Meist, kui ka Soome
 maalt wanust leitud asjadest oli Dr. Aspelin juba 1880
 aastani 4 suurt köidet pildi albumi wälja annud, kuhu
 kivi, brongsi ja rauaaja asjad olivad piltidena ära trü-
 titud. Nende asjade tundma õppimiseks kinkis mulle Dr.
 Aspelin kõik need raamatud. Tema uurimise järel, 1880
 ja 1881, ilmus weel wiies köide sellest pildi albumist,
 kus sees kõik meie maal leitud tähtsamad asjad ülewel

olivad, mis eesnimetatud muuseumides olemas on, mille kingitusega ta mind jälle auustas. Sellest saadik jäi meie wahetele sõbralik ja teaduslik kirjawahetus.

Mii kuidagi praegu ööldud, olivad selle wiimse kõite, „Muinaisjäänköisiä Suomen suvun asumus aloilta“, sees suur ja tähtsam jagu meie maa ja rahwa wanu asju ära trükitud, mille piltide kujud Helsingis alles olivad. Selle raamatu järele palusin minna siis Dr. Aspeliini käest ka neid pildi kujusid oma praeguse eestikeelse „Muinasaja teaduse“ seletuseks, mida tema väga lahkelt mulle pruutida on lubanud, mille eest ma teda siin awalikult südamest tänan. Seal leiame asjade piltisi kõikidest ajajõrkudest, kui kiwi, brongsi ja rauaajast, mis ilma nende piltideta hoopis puuduline oleks olnud. Ma loodan, et ma edespäidi teiste annete tarwis kohaliste kirjelduste juure tema käest weel piltisi saan, mis wanade asjade arusaamiseks väga tarwilikud on.

Mõnda on see auustatud mees meie ja meie praeguse kirjatoole tähtjas, et ta küll Eesti keeles midagi ei ole kirjutanud, sest tema wanade asjade pildi albumi seletused on Soome ja Prantsuse keeles.

Et see meie huwitaw on, selle auustatud mehe eluloost ja tegevusest midagi teada, siis panen siia lühidalt ülesse, mis ma „Olipainos sukufirjasta“ ja mujalt leian. Johan Reinhold Aspelin, ühest wanast Soome sugukonnast, kelle isa, Henrik Reinhold, kiriku õpetaja oli, on Mesjuküla kihelkonnas Tampere linna juures Soomemaal 1. Augustil 1842 sündinud. Kooliõpetust sai ta selleaegses ülemas Waasa linna elementar- ja gümnaasiumi-koolis a. 1854—1862, kus ta Helsingi Aleksandri ülikooli sisse kirjutatud sai. 1866 oli ta juba cand. phil., 1869 magister phil. ja 1877 doctor phil.

Tema riigi teenistus on järgmine: Amanuensis extraordinarius (esialgne erakorraline) Soome riigi arhiivi juures

1867—71, ordinarius (korraline) 1871—1878, ja ühtaegu amanuenssis (alguline) universiteedi juures oleva hist. ethnograph, s. o. ajalooliku ja rahwateadusliku muuseumi juures 1875—1878, ülekorraline põhjamaa wanaaasjade teaduse professor universiteedi juures 1878—85, ja ühtaegu genealog (suguwõsade uurija) Soome rüütlimaja juures 1878—82, ja riigiarchäolog 1885 aastast saadik, milles ametis ta weel praegu on. — Niiugusid uusi teesid on tema pidanud ajama, et tema see e si m e n e on, kes kõitides neis ametites on tegew olnud. Pea kõik need õpikohad on tema töötamise läbi sisse seatud.

Ta hakkas juba üliõpilase põlwes oma uurimisi ja kirjatoõsid peale, kus ta seda kihelkonda kirjeldas, kus tema isa omal ajal ametis oli (Kertomus Waalahden pitäjäst 1865), laiendas oma uurimisi pea Põhja-Soome keskaja loo peale (Korsholman linna ja lääni keskajalla 1869), ja leidis seal juures, et Soomemaa algusajalugu, see on, jelle rahwa ja suguharude ajalugu ainult archäologia läbi võib seletatud saada. Nii kui kõigil teistel rahwastel, oli ka Soomlastel wanaaja asjad ja märgid, mis nemad oliwad maha jätnud, need sõjariistad millega nemad tuhande aastast wõitlust ja vastu oma Põhjamaa harimiseks oliwad pruutunud. Need Soomemaa materiaalikud mälestuse märgid — kui kõige hiljemad algusajaloo jäljed — pidiwad igal pool maa sees leida olema, kus Soome suguharud ajalooliku aja algusel elasiwad. Aspelin tegi seda enesele ülesandeks, seda algus-ajaloolikku Soome hariduse korda wõrdlema uurimiste läbi ülesse otsida ja püüwa ette tulla. Selle hiljema algusaja järgil pidi kufagil ka wanema aja jälgi leida olema, millest loomulikult hilisem olek wälja oli kaswanud, mille juures siis sügawamale jelle rahwa algusaja sisse wõiks tungida. Oma archäologia uurimisi hakkas Aspelin juba 1868 ja 1869 lõunapoolses Desterbottenis (Põhjamaal) peale

ja leidis seal, kui ka selle aegsis wanaaja asjade kogudes Helsingis ja lõunadhru poolset Soomemaal, et ainult hilisem rauaaeg praeguse Soome rahwa päralt oli, mille wastu warem rauaaeg ja brongsiaeg seda laadi oliwad, kui selleaegne hariduse seis Skandinawias.

Sellest ajast saadik, kui tema aastal 1870 mõne sõbraga (nimelt noore ajaloo uurija R. U. Kastreeniga, † 1873) Soome wanaaja uurijate seltsi Helsingis oli asutanud, pruukis ta need aastad 1871—74 algusajaloolikkude wanaasjade uurimiseks, ülesse joonistamiseks ja korraldamiseks, niihästi kirjanduses kui ka avalikkudes ja era muuseumides Põhja Wenemaal, kus Nestori järele Soome rahwad enne elasid, nõnda ka wõrdlemiseks piiris olewa Skandinawia, Germania, Slaawi ja Ungaria wanade asjadega Stochholmis, Kristianias, Kopenhagenis, Schwerinis, Berlinis, Praagas, Wiinis, Budapestis, Krakaus, Warsjavis ja Wilnas. Matuse wiisigi tundma õppides, kaewas ta wanu haude lahti Dweri, Jaroslawi, Kaasani, Wjätka ja Permi kubermangus.

Algusaja material Uraali ja Väänemere wahel lasis ennast kõige selle maa sees kahte jakku jagada: 1) Soome rauaaeg, mis mitmete suguharude järele mitmesse suguluse jagarasse langeb, ja 2) ühe nõndasama mitmesugusesse jagarasse jaotatud kiviaja sisse. Need jaod, selle algusajaline kestus selle aegsete hana leiduste waral, mis korratumalt ülewal oliwad peetud, wõimata oli kinnitada, oliwad õhtu ja hommiku pool ainult waherajude läbi üksteisest lahutatud. Väänemere maades ja Lõuna-Soomemaal oliwad jäljed õhtu-Euroopa brongsi ajast ja wane-mast Germania wõi Skandinawia raua ajast; Kaama jõe ümbert maadest kuni Altai ja Sajani mägedeni, ja Baikali järweni oli hommitupoolne brongsi aeg ja warem raua aeg tunda, mis ennast jälle fiitmaa brongsi ajaga

ja hiljema rana ajaga ühendab, ja Kaama jõe mailt kuni
 Vääne mereeni Soome rana aega esiteleb. Aspelinist kogutud material sai tema poolt piltidesse
 lõigatud ja kolme seletuse kõnega avaldatud, nimelt rahva-
 vahelise arhæologia kongressi peal Stockholmis 1874, kus
 seda, kui üht suurt arhæologia teaduse võitu auustati, —
 siis jälle ühes laialises akademia väitekirjas (Dissertation):
 Suomalais-ugrilaisen Muinaistutkimnon alkeita, s. o.
 Soome-Ugri muinasaja teaduse algused 1875, ja viimaks
 tema suure arhæologia albumis: Muinaisjäänöksiä Suo-
 men suvun asumus aloilta, s. o. Muinasjäänused Soome
 sugude asukohtadest, 1877—1884, mis kui keskmuseum
 Soome muinasaja teaduse uurimiseks pidi olema. Wiien-
 dama albumi jaoks, mis Baltimaa rauaaega pidi seletama,
 uuris Aspelin — nii kui hakatuses öeldud — iseäranis
 1880 ja 1881 aastal, Baltimaa muinasasju Tallinna,
 Tartu, Kurejaare, Riia ja Miitawi museumides, ja õppis
 ka mõne väljakaemamise läbi (Taugas, Tarul etc.) wana
 aja haudu tundma. Reed aastad, 1874—84, kus Aspelin alles algus-
 õpetajana (Amanuensis) ajalooliku ja rahwateadusliku
 (historisch-ethnographische) museumi juures, ja siis iseära-
 lik (extraordinarius) Böhjamaa arhæologia professor uni-
 versiteedi juures, ja ühtaegu ka Soome wanaaja uurijate
 feltsi sekretär oli — oliwad, nii kuidas eespool räägitud
 kirjad juba näitavad, Soome muinasaja uurimise edene-
 misele väga tähtsad. Witmed kümned stipendiadid
 (studendid ja rahwa koolide õpetajad) käiswad Soome
 kihelkonnad läbi, wanu kohte kirjeldamas ja kaarti peale
 wõtmas, leidusi ja wanu jutte kokku korjamas. Reist
 korjajatest ja Aspelini õpilastest tuliwad nooremad jõud,
 kes hiljemalt Soome muinasasju ja muinasrahwast edasi
 uurivad, nii kui A. D. Heikel, J. Schwindt, Hj. Appelgreen
 j. m. t., kus juures museumi kogud kümne võrra endid

suurendasivad. Palju iseäralisi küsimisi, mida Aspelin oma ettelugemistes ligemalt seletas, saidad tema, kui Soome muinasaja teaduse esimehe poolt, rahwawaheliste ja Wene kongresside peal, Bolognas, Budapestis, Pariisis, Peterburis, Moskwas, Kaasanis ja Odessas ette kantud, ehk iseäralikkudes kirjades avaldatud, nii kui „Suomen suku“ Weeberi maailma ajaloo (1883), „La Rosomonorum gens et la Ruotsi“ (Rusši rahwad ja Ruotsid 1884), „Suomen Usukkaat pakanuuden aikana“ (1885) j. m. t. Ringkirjade, kirjawahetuste ja üleskutsete läbi ajakirjades mõistis Aspelin, kui wanaaja uurijate seltsi sekretär ja hiljemalt selle president, Soome rahwa suurt osawõtmist selle seltsi peale juhtida ja mitmesuguste seltsi otstarbete tarwis kasulikult pruutida. Nõnda on selle seltsi kirjakoos suured hulgad koha nimesid ja kohalisi muinasjutte kokku tulnud, nii ka sugukondade nimekirju, kunstiajaloolisi ülessetähendusi (piltisi), erakirjade kogusi hariduse ajaloo materialiks j. n. e., millest jaolt juured tööd käsil on, nii kui nimelt tänini 12 jaos (900 lehekülge) ilmunud seltsi suguharude firi, umbes 200 Soome sugukonna haru, wiimse nelja aastasaja seest.

Aastal 1883 saidad Soome wanad kohad iseäraliku seaduse läbi kaitstud. Meid ei tohi maaomanik, kelle maa sees need on, mitte ilma lubata ära lõhkuda ega rikkuda, waid leitud asjad peawad riigile pakutud saama, kes nende eest metalli hinna, ja weerund weel sinna juure, maksab. —

Selle Soomemaa muinasasjade edespidise seadusliku hoidmise ja korraspidamise tarwis lastis Aspelin ennast 1885, kus ta 42 aastat wana oli, meelitada, et ta oma teadusliku tegewuse uniwersiteedi juures järele jättis ja ühe „archäologia komisjoni“ töötajaks liikmeks, ehk riigi archäoloogiks“ sai, kelle teised 6 liiget mitmesugustest teaduslikkudest corporationidest 3 aasta peale walitakse, kes aga kahjuks mitte muinasasjade tundjad ei ole, waid

keelte ja ajaloo uurijad. Et need alles mäga noored
 olivad, siis said nad Aspelinile abimeesteks kõrva
 seatud. Komisjoni kelle president walitute hulgast senati
 poolest nimetatakse, peab igas kuus ühe korra koosolekut,
 mis üks nõuandja ja toetaja selts peaks olema, võib
 aga asjatundmise ja huwituse puudusel healte enamusega
 riigi archäologi arvamist maha suruda ja tema tegewust
 juhtida. Sellest on wahetpidamata wõitlus riigi archäo-
 logi ja komisjoni wahel sündinud, mis korrapäralist
 archäologia teaduslikku tööd ja walitsust 13 aastat aega
 on takistanud ja Aspelini jõudu, kes 1892 aastani üksi-
 päini ajalooliku muuseumi walituse ja korraspidamise amet-
 nit on olnud, ära turnanud.

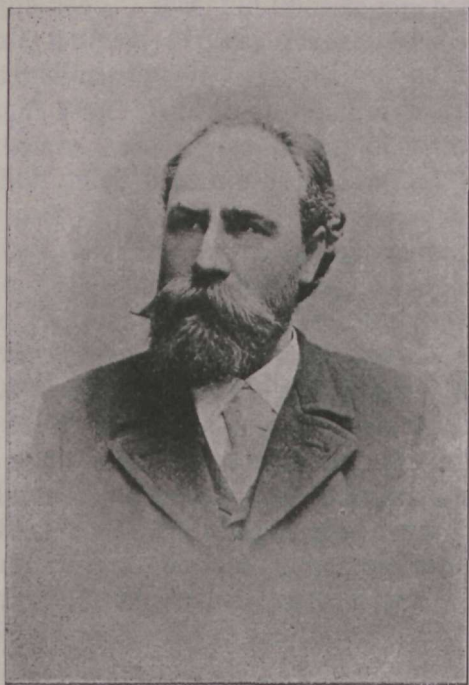
Et oma jõudu vähemast mõne kuu peale teadusliku
 töö tarwis pruukida, pani Aspelin 1885 ette, et wanaaja
 uurijate selts saadikud ülema Denissei harudele saadaks,
 kes sealt need hauakiwide kirjad, mida endised uurijad
 brongiaegseks tunnistasiwad, kokku korjaks ja uurimiseks
 ülesse wõtaks. Tarwilikud kulud selle tarwis saidwad
 warji üleskutsete läbi mitmesuguste corporationide ja Soome
 rahwa poolt kokku pandud, ja Aspelinil läks korda, kom-
 issionist hoolimata, senati läbi juwekuusid 1887, 1888
 ja 1889 selle tarwis pruukida, kuhu temale mitmed en-
 dised seltsimehed abiks anti. Mitmete joonistajate, päe-
 wapiltnikkude ja archäologia abiliste seltsis täis Aspelin
 neil kolmel saate korral Winusinski, Ulschinski, Tomski
 ja Wiiski maakonnad Siberis ja põhjaõhtu Mongoli maa
 läbi, ratsa üle Altai ja Sajani mägede reisis, ehk par-
 wedega mägede wahel woolawa Denissei jõge mööda alla
 tüürides. Kõigist neist selle reisi peal steppidest, museu-
 midest, haudadest ja jurtidest (wildist telkidest) kogutud
 ja Helsingisse toodud joonistustest, päwapiltidest, kujudest
 ja asjadest — seal hulgas 40 ülesse wõetud hauakiwide
 kirja — on üksnes 32 ilmunud, mis Stockholmis rahwa-

wahelise hommikumaa kongressi peal ette saiwad pandud, ja need on „Inscriptiones de I-Jenissei“ 1889. (Waata Olewiku alguses 1896, Ortoni kirjad.) Selle ettemõetud suure töö awalduseks, mis Keel- ja Bõhjaõhtu-Mafia maa forjanduse kohta nii väga tähtjas on, ei antud temale mitte nõutud woli. Eht küll Soome maapäewa nõudmise peale temale wiimaks (1892) abimehi anti, kelle tegewuse piirid kommissioni poolt ette oliwad määratud, siiski jäiwad temal riigi archäologi piirita walitsuse kohused ilma puutumata. Sa nõnda ootab müüd see suur kogutud materiali hulk alles selle aja peale, millal see trüki läbi awaldatud saab.

Baljudest Dr. Aspeliini reisi aruannetest, mis Uusi Suometaris 1887—9 ära trükitud, on näha, et brongsi ajast wälja kaswanud rauaaeg Jenissei ja Kaama wahel ühe laia maa peal leida on, mis aga lõunapoolsel Jenissei harudel kaunis warasel ajal (umbes Kr. sünd. ajal eht warssi pärast seda) peatama on jäänud, mille asemel üks Türgi sugu oma rauaaajaga on asunud, mis meie päiwini ulatab, kelle päralt need eesnimetatud hauakiwide kirjad (aastast 680—840 meie aja arwu järele) on.*) Enne Türgi aegse brongsiaja ja warema rauaaja seletuseks Jenissei harudel, on neil kirjadel wähem tähtsus. Ühe suure mäekinguga sees, Sessi jõe ligidal, on üks wanema rauaaegne hauakammer leitud, kus sees furnute luukeredele rauast, brongsi, kullast ja sawist asju ligi olla pandud olnud. Luukeresid olnud seal umbes 100, mõned nende seas maalitud näokatetega, mille sarnatsid ka enne leitud. Seal olnud ka palju muid asju, millest näha, et nad ühe kultuura rahwaga, wist greeklastega, Musta mere mail kokku on puutunud.

Need on üleüldised märkused Dr. Aspeliini tööst, mis ta nii kindla käega peale on hakanud, ja kahetseda on, et

*) Ortoni kirjad. Waata Olewiku alguses 1896.

Dr. Appelgreen.

tema teaduslik töö wili, millest siin ainult mõned peaadend nimetatud on, tema kõige paremal elueal wastikute olude läbi ta kirjastatud on, et ta oma archäologia aateid mitte päewa ette tuua ei saa. Ainult wabaduses kojub teadus.

Mis Dr. Aspelin Soome rahwa muinasaja asutotadest ja asjust on uurinud, see maksab ka kõik Eesti rahwale, sest et meie rahwas üks haru üleüldigest Soome suguharudest on. Sellepärast oleme huwitusega tema sellekohaseid uurimisi tähele pannud ja soowime südamest, et ta oma hoolega ja kindlusoga püütud töowilja warsti täiesti näha wõiks. — Soomemaa wanade asjade üle walitsemine ja teaduslik järele walwamine on Dr. Aspelinil jään 1885 aastast saadik ära neelanud, et ta oma endiseid laialisi uurimise töösid mitte ei ole saanud lõpule wiia. Temal on 5 wäljamaa aumärki ja on mitme wäljamaa õpetatud seltsi auuliige. Tema kirjastid ja artiklid on 1893 aastani 28 suuremat tööd, mida meie siin kõiki nime järel nimetada ei saa, ja peale seda wäga palju teaduslikka artiklid oma ja wäljamaa ajakirjades. Dr. Aspelin on abielus 16. Juulist 1875 aastast saadik Daani naisterahwa Anna Sofie Elisabet Nielseniga Kopenhagenist.

Dr. Hjalmar Appelgreen

on meile sellepärast tähtjas, et tema kõik need pildid, mis siin järeleiswas raamatus on, Dr. Aspelinil seltsilisena ja abimehena siin meie maa muuseumides ülesse on joonistanud, mille läbi meil wõimalik on, neid asju piltidena ka oma silmaga näha.

Appelgreen on 1853 aastal Soomes Põhjamaa maakonnas sündinud ja Dulu linnas koolis käinud. Pärast seda studeeris ta Helsingi ülikoolis, mil ajal ta Dr. As-

peliniga (1880) meie maa muuseumi uurimas käis. Siis käis ta Aspeliniga weel 1887 Siberimaal ja Altais uurimise reisi peal. Aastal 1891 sai ta Helsingi ülikoolis Doctori hist. auunime. Oma käe peal on ta Soome muinasasju sõrdlemisi uurinud, siis ühe suure raamatu „Soome maalinnad“ hulga joonistustega Soome keeles välja annud, ja wiimaks Soome hilisema rauaaja asju ja nende vormiisi uurinud, millest nende aega paremini ära võib määrata.

Praegusel ajal on ta Soome riigi historialiku muuseumi konserwator ehk korrapidaja Helsingis, ja on ka mõned aastad juba Soome wanaaja uurijate seltsi sekretär. Müüd on ta Põhja Soomemaal kiviaja asjade leiupaikasi uurimas. Nõnda näis ka see mees oma eluaega ifamaa muinasaja uurimisele ohwerdama.

Temast on ka Soome wanaaja uurijate seltsi aasta raamatutes „Mikakaus kirja“ palju archäologia siifulisi artiklisi ilmunud, ja ta on „Suomen Museo“ toimetaja.

Naamatu kirjutaja.

Gissejuhatatus.

Et meie eeseiswa raamatu jisu ja otstarbet warfi wõiksime üle näha, mis see meie pakkuda tahab, siis tahame esiti lühikest pilku selle peale heita.

Säreltulewas kirjäs tahame seda tundma õppida, kuidas inimese sugu algusest kuni meie päewani edasi on läinud ja misugused ajajärgud ta selle pika aja sees läbi on elanud. Seal juures on kahte tähele panna: esiteks inimesest enna st ja tema waimu tegewust, mida anthropologia ehk inimese teaduseks nimetatakse; teiseks inimese elutarwituse asju ja tema töösid, kuidas need algusest kuni meie päewani on edenenud, mida archäologia kutsutakse. — Ilma inimeseta ei ole maa peal kedagi niisugust tööd ega tegewust mõtelda, mida inimese mõte tarwituse sundusel on ette toonud, nii kui kirwed, nuad, sõjariistad, söögipotid, riided jne. Kõik loomus on küll ärarääkimata targaste sisse seatud, aga nuge, kirweid, pottisid jne. ei too ta mitte iseenesest ette. Seal pidi niisuguste asjade tarwitaja, inimene, olema, selle mõistlik waim enesele tarwituse asju loomusest pidi ülesse otsima ja tegema. Sellepärast on meie eeseiswal kirjal enamiste nende asjadega tegemist, mis inimene aega pidi on teinud ja kätte leidnud, mida teadust Greeka keele sõnaga archäologia nimetatakse.

Kuida üleüldse teada, on Ewuna Aasia inimese soo kätti. Kui rahwa hulgas seal kohas pakjuts lakkid ja

neid palju sai, siis tungiti neid scalt kest- wõi kätikohast iga maailma kaare poole laiali, edasi ja ikka edasi. Wiida kaugemale nad üksteisest lahkusiwad, seda wõeramaks nad üksteisest läksiwad. Nende keel ja nägu muutus maakoh- tade ja kliima järele hoopis teiseks. Wiida kaugemale nad kestkohast rändasiwad, seda enam kadus nende käest ka kestkoha haridus, et nad üsna metsliseks jäiwad, ja alasti ja ilma warjuta sooja kliima maal elasiwad, aga külma kliima käes endid elajate nahkadega katšid, ja mulla koo- baste, kalju pragude ja õnnuste sees, ehk kuhjal warju said, külma ja wihma eest pelgu paika otsisid. Nende toit oli puuwili, taimed, juurikad, tõugud, wee karbiloo- mad, kalad ja ka suuremad elajad, seda wiimaseid nad puu nuiadega ja kiwidega maha tapsid. Wiidugi sõiwad nad esiti kõit toorelt, mis nad kätte saiwad, millepärast neil ka sööginduusid tarwis ei olnud. Et nad esiotša ka kedagi metali ei tundnud ja sellest riistu ei olnud, siis ei wõinud neil ka elumajasid olla, ja et neil kedagi õmb- luse ega kudumise wärki ei olnud, siis pidiwad nad, kas alasti käima, ehk kümas kliimas elajate nahkade sisse pugema. Põllutööst, koduelajate pidamisest jne. ei wõinud kõige vähemat juttu olla.

Et neil aga kaitsemise ja tarwituse riistu tarwis oli, siis hakkasiwad nad endile kiwi kildudest haamrid, kirweid, nuge ja noole terasid tegema. Kirwed ja haamred ihuti teiste kiwide peal wälja ja tehti terawaks, mis meie tal- wade näolised oliwad. Neile painutati noortest puu kep- pidest warred ümber, mida niinega ehk nahkrihmaga finni seoti. Muad lõhuti serwiti kiwi kildudest, ja kui ial saa- dawal, siis tule kiwist. Neid pandi siis otsapidi õneste elajate luude otsa, ehk seoti puu lõtku wahela. Ka leid- siwad nad wibupüssi ülesse, kellel soolikast keel ja puust nooled oliwad, mida nad terawate kiwi kildudega ja kon- tidega teritasiwad. Siis tehti ka juba kontidest nuge,

nõelu, kala õngesi jne. Riidiks oli neil elajate soolikad, millega mõned elajate nahad katteks kokku õmmeldi. Ra uhkust aeti selle juures, et koerte, rebaste, huntide ja kobraсте esimesed hambad ja weiksed weeloomade karbikesed helmede wiisil kaela ümber kanneti, milledele augud sisse oliwad puuritud ja soolika nõör läbi aetud.

Et niisugused terariistad, nagu kivist kirwed ja nuad, väga waewalised riistad pidiwad olema, siis wõib arvata, et need väga pisut abi neile nende elujärje paranduseks wõisiwad anda. Selle järele hakkasiwad nad endile juba paremaid kirweid ja haamrid wälja ihuma ja walmistama, milledele warre augud kessele sisse puuriti ja warred taha pandi. Õnnetuseks läinud aga need sagedasti warwi kiiludes angu kohast katti, kuidas neid sagedaste maast leitakse. Kivi haamrid tarwitati enamiste sõja tarwis ehk elajate tapmise riistadeks.

Niisugust kehwa inimesesoo eluseisuse aega kutsutakse teaduse meeste poolest

kiwiajaks.

Megamööda saidwad nemad wasekiwiga (Kupfererz) tuttawaks, ja leidsiwad, et see ennast kergesti sulatada lasseb, siis hakkasiwad nemad sellest endile kõiksuguseid terariistu, tarwituse nõuusi ja ehteid tegema, ehk saidwad nad neid riistu mõnede teiste rahwaste käest. See leidus tõstis inimesesoo hariduse juba palju ülemale järjele. Inimesed wõisiwad endile metalli riistade abil kindlamaid elumajasid teha, mille läbi nad enam nii kergeste paigast ära hulkuda ei wõinud, waid hakkasiwad elajaid, mida neil ülespidamiseks tarwis oli, eneste ligi pidama, neid walitsema ja kaswatama. Oliwad nad ühe koha peal kindlad, siis hakati ka põldu harima ja wilja kaswatama, sest nad nägid et maha pudenenud taimede wõi wilja seemned jälle uuesti kaswama ja wilja kandma hakkasiwad.

Nõnda oli inimese sugu selle metalli leiutusega oma
hariduses suure sammuga edasi astunud, ja niisugust aega
nimetavad teadusemehed

brongsi ehk vase aja k s.

Haridus ja teadus ei jäänud aga mitte paigale
seisma. Brongsi järele leiti raud ülesse, mis wasest
palju kindlam ja parem terariistadeks, kui ka kõigiks tar-
wituse asjadeks on, ehk küll palju raskem sulatada. Raud
oli siis palju kallim kui brong. Sellest walati brongsi
firwestele ja nugadele sagedasti terad ette, ja mis iial
rauaft tehti, see sai ikka walatud, sest et raua tagu-
mist ei ootata weel ei tuntud. Kirwed ja noad tehti ka
esiotsa brongsiist riistade wormilised ja sarnased.

Seda aega, kus nüüd raud tarwitusele ja pruugile wõeti
hüüatse

raua aja k s.

Et esiotsa raudriistad walati ja raua tagumist ei
tuntud, siis kutsutakse seda aega esimeseks raua-
ajaks. Aga kui hiljemalt raua tagumine tuttavaks
sai, mille abil kõiksuguseid tööriistu ja asju tegema ha-
kati, siis nimetati seda hiljemaks raua ajaks. —
Kui lõpmata suure sammuga raud inimese soo haridust
ja elujärge edasi on awitanud, see on ära arwamata.

Et rauda loomuses palju saada on, sellepärast on ta
siis wasest palju odavam, ehk ta küll oma tarwituse kohal
wasest palju parem ja kindlam on.

Braegu elame meie selle kõige tähtsama ja kõrgema
raua aja sees, kus maailma keha raudteedega, kui wõrguga
ümber on mässitud, kus mitmed tuhanded lõpmata suured
raud laewad kõige maailma mered läbi käiwad, kus rauaft
kõige kõrgemad tornid ja kõige suuremad fillad ülesse ehi-
tatakse, hirmsaid sõjariistu, kui suurtükka, püssi jne.
weel rääkimata.

Et wanaaja asju alal hoida, sellepärast on väga tarwis, kui maa seest iial kivist, kondist, brongsiist ehk rauast asju, ehteid ehk helmi leitakse, et neid mitte ära ei kaotata ega ära ei häwitata, waid muuseumidesse kokku korjatakse, sest et need weel wana aja tunnistajad on. Enamiste leitakse niisuguseid asju wanade haudade ja kiwi waremete seest, kuhu need wanadele surnutele matuse aegu juure on pandud. Sellepärast on ka tarwis, et kõik niisugused wanad hauad ja kohad saaksiwad ülesse otsitud ja ülesse tähendatud, et teaduse mehed neid wõiwad läbi katsuda ja otsida, kas seal weel wanu asju sees on, ja millest ajast. Ärgu aga keegi teadmata inimene neid kohte lõhkuma mingi, siis teeb ta teadusele ennem kahju kui kasu. Selle teaduse edendus on ka selle raamatu eesmärk.

Et maintenant, après avoir lu ces deux lettres, je me suis dit que j'étais en train de lire un roman. C'est en effet ce que c'est, et non pas une lettre. Et puis, il y a encore une chose à remarquer, c'est que l'auteur a écrit ces lettres dans un style qui est tout à fait moderne. C'est à dire qu'il n'y a rien de ce qui est communément appelé "style de la fin du XVIIIe siècle". C'est en effet un style qui est tout à fait moderne, et qui est tout à fait approprié à l'époque où l'on a écrit ces lettres. C'est en effet un style qui est tout à fait moderne, et qui est tout à fait approprié à l'époque où l'on a écrit ces lettres.

Hallikad ja kirjad, mis järeltulewa töö juures pruugitud:

Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft in
Dorpat. 1839—1897.

Verhandlungen der Gel. estn. Gesellsch. in Dorpat.
Band I.—XVIII.

Dr. C. Grewingf. Zur Archäologie des Balticums und
Rußlands.

Dr. C. Grewingf. Steinalter der Ostseeprovinzen.

Dr. C. Grewingf. Die neolithischen Bewohner von Runda
in Estland.

Dr. C. Grewingf. Zur Kenntniß der Steinwerkzeuge.

Dr. C. Grewingf. Bronzealter des Balticums.

Friedrich von Hellward. Der vorgeschichtliche Mensch.
Leitfaden zur Alterthumsforschung. Kopenhagen.

Rußwurm. Sibofolke.

A. Hackmann. Die Bronzezeit Finnlands. Helsingis. 1896.

Dr. Friedr. Kruse. Necrolivonica.

Dr. Hjalmar Appelgreen. Maa-simmat Suomesa.
Helsingis.

Dr. C. Grewingf. Der schiff förmige Aschenfriedhof in Türsel.

Dr. Z. Wisnowatow. Ueber die Aufdeckung einer schiff-
förmigen Steinsetzung bei Türsel.

Dr. Hausmann. Ueber verschiedene Gräberaufdeckungen.

W. Kupniewski. Gräberaufdeckungen in Wolhynien.

E. G. Graf Sievers. Bericht über antiquarische For-
schungen im Jahre 1876.

Z. B. Holzmayr. Ostia. I.—III.

Z. Jung. Раскопки въ Лифл. губерніи. Москва. 1879.

Z. Jung. Liivin ja Viironmaan muinashandoista ja kivila-
teista. Helsingis. 1883.

J. Jung. Muutamista luultavasti gotilaisista ruuminpolto-paikoista Viivinmaalla, joita Birolaisetkin ovat kähtäneet. Helsingis. 1885.

J. Jung. Bericht über die Steinschiffe und Steinsetzungen in Cabbal. Sitzungsber. der Gel. estn. Ges., 1876, lehek. 186 j. e.

J. Jung. Ueber die estnischen Ortsnamen „were“. Sitzungsberichte der Gel. estn. Ges., 1877, lehek. 52—57.

— —. Bericht über Untersuchungen und Ausgrabungen. Sitzungsber. der Gel. estn. Ges., 1878, lehek. 33—37.

— —. Bericht über die Ausgrabungen im Fellinschen Kreise. Sitzungsber. der Gel. estn. Ges., 1878, lehek. 187—196.

— —. Bericht über eine Brandgrabstätte in Friedrichsheim, Kirchsp. Hallist. Dasselbst, lehek. 209 ja 210.

Dr. J. K. Aspelin. Muinaisjäännöksiä Suomen suvun asumuksaloilta. I.—V. Bihko. Helsingis.

Hartmann. Museum vaterländischer Alterthümer. Dorpat.

Gotthard von Hansen. Die Sammlungen inländischer Alterthümer des estländischen Provinzial-Museums. Reval.

Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896.

Suomen muinaismuisto=ühdistyksen aikakauskirja I.—XVII. Helsingis.

Suomen Museo. 1893—1896. Helsingis.

Dr. Yrjö Koskinen. Suomen suvun muinaisajoilta. Helsingfors.

Dr. Väino Wallin. Suomen kansan esihistoria. Helsingis.

Dr. A. H. Snellmann. Itämeren Suomalaiset isenäisyhtensä aikana. Helsingis 1896.

Väti Hendriku kroonika ehk ajaraamat.

Moritz Brandis. Chronica. 1600.

Thomas Hiärne. Liv-, Est- und Kurländische Geschichte. 1675.

Livonia. Ein Taschenbuch für die deutsch-russischen Ostseeprovinzen. 1815.

A. von Richter. Geschichte der russischen Ostseeprovinzen.

Dr. Wiedemann. Aus dem äußeren und inneren Leben der Esten.

I.

Inimese algusajast ja tema hariduse edenemisest.

Motto: Dsi sügawalt inimese sees elu tähendust; see on üks põhjatu raamat, feda tial küllast lugeda ei wõi.

1.

Egiptuse templi ufse pealkiri. — Inimesesoo wanaduse uurimised. — Kiriwist riistad. — Wanaaja elajatest. — Rahwa seisustest. — Luajemetest.

Umber 2000 aasta eest tagasi luges üks teaduse hiimuline Greeklane ühe Egiptuse templi wärawa pealt selle pealkirja: „Inimene, tunne isienast!“ ja jutustas sellest oma maa inimestele, kui ühe kõrge tarkuse tunnistusest, mis tema imelikult Niilioru elanikkude juures leidnud. — Et see tempel juba mõni tuhat aastat enne seda ehitatud oli, kui Greeklane seda nägi, siis wõib see tähendusriikas maenitjuse sõna juba üle 4000 aastat wana olla. — Selle aja sees on maailma riigid tõusnud ja jälle kadunud, Babilon, Ninive ja Persopolis waremetesse wajunud, Athen ja Bagdad, Byzanz ja Room on oma ilmauulsa hiilguse kaotanud, Perslased, Kaldealased, Arablased, Greeklased, Roomlased, Itaallased ja Prantslased on kui wõitjad ehk reisijad piiramiididest mööda käinud, kus mõnigi enne nimetatud templi ufse pealkirja on meele tuletanud, ehk küll tempel isi juba ammugi waremetes lameb.

Uga ikka weel on inimene isienesele üks mõistatus, ta isi jääb kõige suuremaks imeasjaks, täis imet maailma sees.

Rüül wõib mõnele lugejale see wana auuwäärt templi pealkiri vähem tähtjas olla, aga sügawam uurija leiab selle sees inimesesoo tähtsõna ja wõtne tema ajaloo wärawatele. Sellel põhjusel on siis ka praeguse aja teadus püüdnud inimest kõige pealt oma uurimise alguse ja eesmärgiks teha.

Rüüsimised inimese olemuse, tema alguse ja tulewiku kohta, wõiswad alles siis hea järeldusega päewakorrale wõetud saada, kui ühe pika rea eeskatsete ja uurimistega arwamata aastatuhandete tumedus wähegi tundmise walgusest walgustatud oli, uurimine, mis jälle isegi mitu aastatuhandet tarwitas.

Inimesesoo wanaduse uurimised ei ole praegusel ajal iseenesest mitte üksi huwitawad, waid need teewad meie maailma ajalugu alles arusaadawaks, näidates, kuidas inimene arwamata ajaruumid oma mitmesuguse hariduse järkudega läbi on käinud, enne kui ta loomalikust olekust inimese wäärilise seisukorrale jõudis. Rüül on ka pisut inimeste luid ja tarwituse asju wanematest maakera olu järkudest leitud, sest et neid alles lühike aeg on tähele panema hakatud, ometi annawad nad meie vähemalt märku, kuidas inimese soo algusolek on olnud. Kus niisugused leiud mitte weel küllalt ei ulata, seal täiendab meie waade mõne praeguse aja elanikkude peale meie pilti; sest weel on rahwaste riismeid, kes kivist sõjariistu pruugiwad, endid elajate hammastega ehivad, kase puu wastastikkü berumisega tuld sünnitawad. Kui meie Austraalias weel tajmi ja elajaid leiame, mis nende sarnatsjed on, mis möödaläinud maakera olu järgu ajal (Erdperiode) siin aset oliwad wõtnud, siis on praegu weel rahwasugusid, kellel raud tundmata on, kes kalju ja mulla koobastes elawad, halasti käiwad ehk elajate nahkadega endid katawad, liha toorelt ehk poolkeenult sööwad.

Paneme natuke ligemalt inimese hariduse algusid, kiwi ajast kuni brongsi ja raua ajani tähele, nimelt tulbaehituste *) elanikkude juures. Algusnimene nägi ennast väga jägebasti ilma kõige kaitseta oma ümber olevate suurte metsloomade eest olevat; neil oli suurem jõud, hambad ja küüned; temal selle vastu oli ainult rusikas ja kasvava võimuline mõistus. Ta ehk sõi, nii kui praegu Australia alguselanikud, esialgu taimede seemneid ja, nagu Bäschherad Tulemaa saartel, muslid ja ussikefi. Ometi õppis ta juba varakult oma käewart nuia läbi toetama. Siin ja seal sai mõni kiwi läbi puuritud, mida warrega haamrina võis pruukida. Teised kiwid sidus ta sellesama otstarbeks lõksude wahele ja sai sellega sõjariista ja puukirwe. Kõlle teised leidis ta, mida odateradeks, saagideks ja nugadeks sündisid. Jõud ja kannatus pidi seda korda saatma, mis riista kõlbatuselt puudus oli. Nii-sama sugustest riistadest räägivad ka wanad kirjad. Herakles löi nuiaga lõvi maha, Dawet tappis Koljati kiwi wiskamisega ära, Troja kangelased sõdisiwad kiwe wistates. Etimestel aegadel pruukisiwad Roomlased kiwiskamise masinaid, mis lahingis meie püssilaskjate aset täitsiwad. Wanad Germanlased andsiwad oma hiiglaste wõitjale Doorile, ehk piksejumalale, kiwist haamre sõjariistaks kätte, ja nimetasiwad seda „purustajaks“. Muinasjuttude järele wiskawat ka wanapagan kiwidega kirjuid.

Muidugi on kiwi esimene sõjariist olnud, mida ka tööriistaks on pruugitud. Raua võis see kestnud olla, enne kui kiwe selle tarwis pruukima hakati ja enne kui märgati, et ainult isääraliseid kiwid, nimelt tulekiwid, selle tarwis kõlbulised oliwad. Teised kiwist sõjariistad on niisugusest materialist, mis üksnes Gessaasias leida on,

*) Muinasajal oli sündsate kohtadele järwede ja jõgede sisse tulpade otja eluasemed ehitatud, et metsloomad inimeste kallale ei saa tulla.

millest arvata võib, et juba algusaial wahetuse kauplemine olemas on olnud. Mõned uurijad arvavad koguni, et need kiwid, mis kauplemise juures arvude lugemisele sundisivad, sest et need teisele kätte loetud pidivad saama, kõige esimese mõtte tähestiku märkide tegemiseks on annud, millest wanade Baktria rahwaste kiilkirjad wälja kaswasiwad.

Mõned kohad, kus kiwi kilbusi ja kiwist riistu hulganegi leitakse, juhiwad selle arwamisele, et jellel ajal iseäralikud kiwiriistade wabrikud ja walmistajad on olnud, kuidas Indianlaste hulgas weel mõned leitakse, kes nimelt kiwist riistu teewad ja jelles wäga osawad on. Kiwiriistade ligemal läbiwaatusel on wäga hästi leida, et see töö hästi on edenenuud. Mõned riistad on lihtsad ja näotumad, teised siledad ja hästi wormitud, hästi läbi puuritud ja terawaks tehtud, millest näha, et kas mõned tegijad jelles töös täielikumad oliwad, või mõned rahwasood seda paremini mõistisivad, millega nad endale leiba teenisivad. Et kõigis maades, nii ka Egiptuses, kiwist riistu on leitud, siis peab inimesesugu omas esimeses hariduse kaswamise aegus kiwa sõja- ja tarwitusriistadeks pruukinud olema. Haudades aga, mis awalikult hiljemast ajast on, kui algusinimeste koopad, leiti brongsiist sõjariistu, kas kiwist riistadega ühes ehk üksipäini. Arwatakse üleüldse, et Homeri wägimehed ainult brongsiist riistadega sõdisivad, niisama ka Galliad, Kimberid ja Teutonid ja, et Hermannid sõjamehed kiwist sõjariistadega ja brongsiist mõeladega Besari legionide wastu wõitlesivad,*) nõnda, et brongsi aeg jelle aja ees lõppis, millest meil juba kirjutatud teadused on, see on raua aeg.

*) Galliad on wanad Prantslased, Kimberid ja Teutonid wanad Saksalased. Hermannid või Arminius wana Saksja sõja wõitja, kes septembris 9. aastal p. Kr. Rooma keisri Augustuse wäehulgad Varuse all Teutoburgi metsas ära häwitas ja Saksalased Rooma illest wabastas.

Neile ajajätkudele wahet teha, millal kiwi-, brongsi- ja raua-aeg üksteise järele tuliwad, ei ole mitte wõimalik. Wõib koguni arvata, et need ajad mitte igal pool aegapidi üksteise sisse ei ulatanud, waid ühest ehk teisest ajawanusest üle on karganud. Selle arwamise peale juhiwad mitmed uurimised. Kõige enne oli meie maakera pind koguni teine, kui nüüd, ja juba selle läbi oliwad rahwaste rändamistele loomuse poolest teised, isäralikud teed ette tähendatud. Keini org ja Mainzi madalmaa Saksamaal, ja wäga paljud kohad meie maal, oliwad wee all, kallastel seisiwad igawesed metsad, milledest manmutid, ninasarwikud, suured põdrad ja metshärjad (Aurochsen) endid üles pidasiwad, milledest weel Jesari ja Nibelungi muinasjutud*) räägiwad. Suur jagu Euroopast oli jää all, põhjapõdrad elasiwad karjade kaurpa Prantsuse ja Saksamaal, ja mõned uurijad arwawad koguni, et weikesed käepidemed kondist odade ja kiwist nugade juures seda näidata, et nende tegijatel nii weikesed käed peawad olema olnud, nagu Laplastel ja Eskimobel praegu. Arwatakse koguni mõnda Lapimaa karjakoera fonti leitud olema. Ülesse leitud inimeste pealuude juures leitakse kahte sugu omadusi: weikesed, ümmargused, ja pikerikud, suuremat wormi. Mõnda on juba algusaegadel suuremate ja wähemate waimuandidega inimeste seltsi olnud. Mõned uurijad arwawad koguni, et wanal algusaajal juba üks ülem seisus olla olnud, sest et surnud mõnes kohas kiwi haudade sisse on maetud, teises kohas aga hulgani lahtiste koobaste sisse maha pandud. See wõib mõni rahwa selts olnud olla, kellel brongsiist sõja- ja muud riistad oliwad, et nad kiwiaga rahwa peale tungisiwad ja neid alla heitsiwad ehk sealt kohast edasi ajasiwad. Ülepea ei wõi meie alguselanikkude hariduse hakatust ja edasiminekut mitte selgeste teada, waid meie püüame leitud kiwist riistadest, kontidest ja pealuudest seda märku kätte saada, mis suguse olu sunnil algusnimised omas hariduses, kuni rauaajani, on edasi läinud, mis muidugi paremates maakohtades meie maakera peal wõis sündida, ja kuidas nemad kaugemale ajutustega oma haridust laiali on laotanud.

Algusnimene otsis omale julget ja kindlat warjupaika kõige esmalt kiwi ehk mulla koobaste, ehk wanade hiigla puude õõnuste sees; ta kaitses enmast nuiaga metselajate vastu, õppis oma eest põgenejad kiwiga tabama, mida ta wisist warre külge oli sidunud ja odana wisates pruukinud, kuni ta wibu leidis ja selle nooliga oma jaaki püüdma hakkas. Warsti wõisiwad aga algusnimised seda märgata,

*) Nibelungi laul, meie Kalewipoja sarnane Sakslaste muinasjutt. Waata J. Kurrit: Kolm suurt lugu. Tartus.

kui kasulik see on, ühes seltsis hulgani jaht peale wälja minna. Ka fundis eluasemete puudus mitut perekonda ühe loopa sees elama. Üheskoos elamine andis juba kõige waremäl ajal asja, selle wähet wähet teha, mis minu ja sinu oma oli. Ka pidi igal ühel oma jagu tööd olema. Mees sünnitas, muudugi suure waewaga, tule, kõwemat puud pehmema wastu õerudes, aga lapsed pidid tule üleweel pidama ja hagu juure kandma. Kui mees jaht peal käis ja sõjariistu walmistas, siis parkis naene elajate nahku ja muretšes ihukatet, pidas ülewaatamist elukoopas ja aitas rändamistel majariistu kanda. Peale seda märkasid nad, et niiske painuw sawi päikese käes kõwaks läheb, mis neid selle peale juhtis, sellest feeduriistu walmistada ja tules kõwaks teha.

2.

Wase leiust. — Wase pruunikate wõitudest. — Inimeste hariduse edenemiseft wase wõi brongsi ajal. — Wanaaja loomad Europas. — Finni wõi Soome tõugu rahwas Europas. — Inimese tundmise ja teaduse kaswamisest. — Teaduse mõjust. — Sõjariistade tätenemisest. — Teaduse puuduse kahju.

Cesaasia on väga rikas wase poolest, mida sagedaste lausa maa pealt leitakse. Kogemata wõisid nad ka seda leida, et see ennast sulatada lasseb, nõnda, et sellest asju tegema hakati, mille tegemises osawus ikka suuremaks kaswis, nii kui nimelt Egiptlaste ja Wööniklaste juures, kes brongsi töödes meistrid olid ja sellega kõige selleaegse tutwa maailma sees kaupa ajasid.

Wegajalt lagunes wase pruukimine ka ehteasjadeks ja tarwituseriistadeks laiali. Wase omanikud peeti rikkaks, ja nad olid kiwist sõjariistadega rahwastest üle, kes nüüd ka niisama waskriistu endale hakasid nõutama. Seda järku olid inimeste perekonnad juba kaswanud, jahipaidad kitsaks jäänud, mille järel nooremad ehk wanad ja nõdrad wälja pidid rändama ja neisse kohtadesse asuma, mis inimestest alles tühjad olid. Tulid nad aga niisugustesse kohtadesse, kus inimesed enne ees olid, siis andsid wask sõjariistad neile teiste üle wõidu. Nemad jäid seal walitsejaks sooks ja laotasid omad usulised arwamised laiali, seadsid preestrite ja ülemate

kastisi, ja kinnitatiwad endile nõnda ülema walitfufe. Selle järele wõtsiwad nad kõige paremad jahipaigad ja karjamaad oma kätte ja tungisiwad alguselanikud sigimata maakohtadesse, kus need ihu ja waimu poolest wiletsaks jäiwad. — Brongfiiga leidis inimene omale tööriista, millega ta puust ja kiviist kergemini midagi wõis teha, majasid ehitada, peenemaid nõelu ja sõjariistu walmistada. Mis ime siis, kui ta sinna elama jäi, kus tal kõige parem oli! Sündsad elajad lastfiwad endid taltjutada, puud andsiwad temale wabatahtlikult oma wilja, ja kui ta neid harima ja kaswatama hakkas, siis saiwad nad ka aegajalt paremaks. Brongfi ajaga hakkab hariduse edenema, kui ka esiteks ainult niisugustes maakohtades, mis paremad oliwad, kus elu ülespidamine kergem jaada oli ja andiderikkus inimest järelemõtlemisele ja loomuse pruutimisele äratas.

Anatomid (inimese keha uurijad) õpetawad meid, et inimese keha kuju, nimelt nägu ja pealuu worm, ühe rahwa juures ilusamaks minewat, kes kaua aega waimlist tööd on teinud. Nõnda on aastatuhandete jooksul brongfi aja inimesed oma kiviaja inimeste metsliku näo ära kaotanud. Nad leidsiwad hiljemalt ka armsama olewat, elajate kaswatusest ja põllutööst oma elu ülespidada, kui jahist, õppisiwad willu ja linu ketrama, kuduma ja wärwima, kasulikka elajaid kaswatama, ja neid majade ja küladega juures ülespidama harjutama. Wiljaterade küpsetamine ja purustamine juhtis neid paljude katsete järele leiwategemise kunstile, ja koobaste asemel elati küladega farnastes eluasemetes, keda parema kaitsewarju pärast heameelega mõne järwe ehk jõe sisse tulpade otsa asutati, kust kitsast silda mööda maale käidi. Niisugusid kohte on mitmes maades palju üles leitud, mis aga kohtade oleku ehk inimeste hariduse järje järele, kas täielikumalt ehk puudulikumat sisse seatud on olnud. Need asutuse ajad

wiivad rauaaja sisse. — Rauast sõjariistade leidjad oliwad brongsi inimestest niisama üle, nagu Spaanlased Mehikaanlastest Montezuma ajal, kus Amerika üles leiti. — Tuttaw on, et meie haridus ja kõik wabriku töö raua, terase ja kiviisüte abil edasi läheb. Sellega walitseb praegune inimese sugu looduse elementisid. Raua pruukimiseega tõuseb inimese soo ajalugn kõige kõrgema seisukorrale.

Kui aga tänapäewal weel rahwaid on, kes rauast midagi, ehk vähemalt korralkult, ei mõista teha, siis võib seda wanast ajast weel dieiti arwata. Mitmed rahwad, kes parema kliima sees ja elukohtadel elasiwad, on kaunis ruttu kõrgemale omas tegewuses jõudnud ja nende mõttefujutus tungib ilma takistamata kunstlikumatele töödele. Selle wastu seisib mõni halvema elukohta peal elaw rahwas toores olekus, jäi kehwas ja waimust tõntsi. Misjugune wähe on weel tänapäewal waele Samojeedi ja mõne inglise maailma kaupmehe wahel, ja Australia alguselaniku ja kõrgeste haritud Europlase wahel! Nõnda oliwad aastatuhandete eest waeled pätsu karjased lõuna Prantsuse maal, austrite sõjad Finnid Daani saartel, Keini jõe ääres wägewad kütid, kes metsjärja, põdra ja hiiglakaru wastu julgesiwad minna. Ja, kui jeä aega tähele pannakse, mis enne kiviaega on olnud, siis võib jäänud Europas mõni Soome rahwa sugulane rahwas elanud olla, kuni airja Keltid ja Germaanlased neid aegajalt edasi tungisiwad ja oma brongsiist sõjariistadega, kivist ja kontidest sõjariistade kandja algusrahwa kõige wiletsamatesse Euroopa nurkadesse tungisiwad. Nõnda on siis paremates maakohtades elaw rahwas omas hariduses kaugele ette jõudnud, kuna kehwas loomuses nad palju taha on jäänud.

Palju ja mitmesugusid arwamisi pidi teadus suure waewaga eest kõrwale saatma, enne kui ta wabalt inimesesoo minewikusse ja tulewikusse waadata võis, enne kui inimese waim oma hiigla wäe sees temast isi lugu pidama hakkas. Digusega hüüab juba 2000 aasta eest laulik Sophokles: „Palju on imestuse wäärt, aga midagi nii imestuse wääriline, kui inimene.“ Ja üks meie aegne uurija, Schaafhausen, lisab täiendades sinna juure: „Ainult oma waimu ja teadmise läbi on inimene kõige täielikum kaju ja looduse ime; ainult tema teadus ja waim lahu-

tawad teda loomast, ja selle teaduse on ta waewaga aegapidi ajaloo pika tee peal enesele omandama pidanud."

Inimese waimuandide kaswamise tundma õppimine, mis tuhandete aastate jooksul meie maakera mitmesuguse muutmise järkudel edasi on läinud, on inimesesoo päris ajalugu. Misjuguuste tundmustega wõis algusnimene loomuse salajuste keskkel seista, mis tema järeltulijate tundmustest taewakauguseni teine oli! Tema film käis tähelepannes hiilgawate taewakehade liikumise järel; ta röömustas ennast sigitawa wihma üle, kartis rõhujat walgutiiret, kuulas tumedat metsa kohinat, wahtis hirmuga wahutawa lainete mässi peale; ta nägi lindusid kiirelt läbi õhu sõudwat ja mitmesugusid loomi maa peal ja wee sees ümber liikumat. Wõitluses oma elu ülespidamise pärast, uskus ta, et see hea oleks, waenulikuid loomu wägesid sõbralikumaks meelitada. Sellest tuli usulik tarbe, mis ennast furd mõne hea olemuse poole, keda ta armastas, ehk mõne kurja poole, keda ta kartis, hoidis. Wõp-mata elutäiuses, mis tema ümber oli, aimas inimene ihe kõrgema olemuse walitsust, auustas furd taewa tähti, furd elajaid ja puid, mis temale nägemata Jumala kuulutajad ja tunnistajad oliwad. Seal juures tundis tema aga ka feda sügawamalt, et tema isi üks teine olemus on, kui need, kelle wägesid ta enesele teenistusesse püüdis. Tema imestus looduse elu üle, mis selle kartuse läbi weel kaswis, et see tema olemusesse kahjulikult wõis puutuda, kihutas teda ikka suuremale tähelepanemisele, mis temale pika kaswamiseaja sees parema tundmise järele hea ja parem on, mis inimese waimu järk järgult ikka ülemale tõstis. Uued uurimised ja teadused ülendasiwad teaduse himu ja korraline uurimine laiendas ennast maailma walitsejaks teaduseks, mis leidustest ja kättesaadustest nii rikas on, et inimese eluaeg mitte ei ulata, ka mitte ühte

üfsikutti ringi selles mitmekujulises teaduse wallas kindla filmaga üle waadata. —

Loomuteaduslikud uurimised mõjuvad tähtsalt kõige meie hariduse ja riigielu peale ja isegi kunst peab enmast füüsikast ilu algusseaduste, harmonii, õige parasmõedu ja ritmuse poolest õpetada lastma. — Nende igavesti wanade küsimiste peale: „Kes meie oleme? Kust meie tuleme? Kuhu meie lähame?“ võib siis ka loomuseteadus wastust anda. Sest ajalugu, keeleuurimine, theologia (Sumala ehk usuõpetus) ja poliitik ei wõi mitte teisiti; nad peawad loomuteaduslike mõttewiisi oma uurimiste sisse ülesse wõtma. Sellepärast on siis nüüd meie ülesanne, jeda ära tunda, kuidas kõik waimline ja kolbline ilm loomu alalise tätenemise seaduse all seisab.

Inimene, loomuse loom, seisab loomuse muutmata seaduste all. Ta pruugib neid oma elu ülespidamiseks, kaitsmiseks ja kaunistuseks, ta teritab loomuse uurimise läbi oma waimu, kasvatab selle jõudu ja tegewuse tublidust, ja jõuab hoolsa tähelepanemise ja uurimise juures ikka enam isienele tundmisele.

Waewaga jõudis inimene praeguse aja teaduse ja tegewuse kõrgusele. Misjugune aeg oli sellest saadik mööda läinud, kuni inimene kivi ja oda wiskama õppis, ja selle järele wibu ja ammu noolidega pruukima hakkas, kuni ta püskirohu ja tule sõjariistad leidis — kes võib jeda ütelda? — Mis on Demetrius Poliorketese *) ümberpiiramise riistad, milledest nii palju on kirjutatud, meie aegsete hiigla suurtükkide wastu, millega meieaegsed sõjaülemad tuhandete naelaste raudkuulidega penikoormate kauguselt kõige kindlamad müürid ära purustawad? Kivi ja wiskamise seadus on täna päewal weel üks ja seesama, nagu aastatuhandete eest tagasi, aga inimene on hoopis teiseks saanud, ja tema teadmine ja wõim otsata suurem.

Kuidas saaks Hermannii või Arminiuse kaaselanik imestama, kui ta meieaegsid õhupallijid näeks ülesse tõusma.

*) Dem. Poliorketes oli Makedoonlane, Aleks. Suure wäepealiku Antigoniuse poeg ja pärastine uue dünastiit algaja.

ja nooli kiirusega üle mägede, jõgede, järvede ja merede lendama, meie raudtee rongi sığawast mägede alt mõtte lennuga läbi tõttama, meie telegrahwi tummade märkidega kõige kaugemate maade rahwaste wahel wastastikku kõnelema! — Niisugustes tegudes tunneb inimene oma järgeft kaswawat wõimust loomuse wägede üle. Nagu piirikiwid näitawad need seda pikka teed, kust meie oleme tulnud, ja kuhu meie lähäme.

Nii heategewalt, kui loomuse tundmine mõjub, nii kahjulik aga on see, kui selle seadusi mitte ei tunta. Rumalus ja eba arwe on alati ebausju ja usulise hullustuse piimaamad olnud, kõige oma tule-riitade ja were otsustega, nõidade, possjate ja kuradi kummarbajate wastu. Kui palju aega on sellest ajast tagasi, kui weel iga komeeti ilummist õnnetuse ette kuulutajaks peeti? — Weel saja aasta eest tagasi luuletas enesele rumalus miljonide kaupa tontisi ja kõitsugusid waimusi. Sa kas ei kardad tänapäewalgi weel üks hea jagu rahwast niisugusid luule kujutusi? Sa kas ei pundu suurel hulgal praegu weel niisuguste olude tõsine tundmine? See puudus on isi weel meie ajal ühe isäraliku ebausju suureks kaswatanud, ja inimesi tantšijaid laudu, lendajaid gitarrefid ja waimudega kofkurääkimisi uskuma pannud. Ainult inimese tundmise piiri laienemine wabastab teda niisugustest wale kujutustest, wähendab mõnegi juhtumise paha järeldusi ja kaotab ebausku. Inimese keha ja tema haiguse olude uurimine näitab jälle, et suured surmajad tõbed enamiste inimeste rumaluse järeldused on. Terwe õhk, puhas wesi, sündsa ihukate, toidus ja eluase kaitsewad meid niisuguste hädade eest kahtlemata julgemalt, kui kõik pahwerongid, kingitused püha koftadesse ja usurändamised. Kui mõistlikult terwise hoidmise eest hoolt kantsite, siis jääwad ka kurjad haigusjed haruldaseks. Teaduse walla päralt on ka see tundmine, kuidas meie oma ihu jõudu õigel wiisil peame pruukima, ja misugused sündjad töö-riistad meil peawad olema. Kui mitmesuguse fuju on näituseks meie kõigewanem tõõriisti, kirwes, läbi teinud?

Astronomia ja Geologia näitused. — Teaduse märtriid. — Babiloni ja Egiptuse tähetundmine ja nende teenistus. — Teleskoopide leidmisest. — Walguse kiirte mõdest. — Bendeli ja raskuse seaduse ülesse leidmisest. — Keemia ja walguse lahutuse kunst. — Meie maakera saatusest ja otsast. — Maakera ja inimese soo täienemisest ja kadumisest. — Jumala tundmisest loomuse sees. — Wana ja uue aja tööd ja riistad.

Rõigist loomuse teadustest on isjääralikult kats, kes meile selle üle püüawad otsust anda, kust inimene tulnud ja kuhu ta lähäb. Astronomia ehk tähetundmine näitab tähtedega taewasse, kus linnuteed*) hiiulgawad ja tumedad päikesed, nagu teejuhid aimates inimese tulewiku sisse la-sewad pilku heita, mille wastu geologid ehk maakera pinna uurijad maakera pinna kordadest inimesesoo minewiku sisse teed otswad. Kivistused ja eluawalidawa olluste ülejäänused on nagu poolkustunud werstaposti pealkirjad, kes seda kaugust inimese soole näitawad, kust ta üksford on wälja tulnud.

See maksis aastatuhandate kaupa rasket ja waewalist tööd, enne kui mõned inimesed päikese süsteemide (korraliste hullkade) hirog-liifi kirju, ja gletscheride (jää nihutuste), ja wee wooluste ruune märkisi, mis need maapinna sisse oliwad uuristanud, tundma õppiswad, ja seda imestawa kaasnimestele seletada wõiswad. Ka siin juures ei puudunud mitte, nii kui kõikide waimliste tegude juures, mõnesugused ehitused, mille läbi arwamata paljude teaduse märtriidele toore ebausju wõimusel otja tehti. Aga samm sammult tungis teadus omemeti edasi, kunni ta wõidurikkalt oma praeguse seisukorrale tõusis. Kui inglise kuringa maja arst Harwey 200 aasta eest inimese keha were ümberjooksu järele uuris ja selle seadusi õpetas; siis ehmatas kõik maailm niisuguse Jumala kartmata mehe üle. Ta kaotas oma koha ja abi tarwitajad, ja suri pahanduses ja kehuses. Praegu teab iga koolipois were ümberjooksust kõnelda. Amsterdami Suut Swamerdam, kes mikroskopi abiga wäga tähtsaid olusi insettide (putukaloomade) juures leidis, sai selle „tühja töö“ pärast oma isa poolt päranduse digusest wälja liikatud ja oma usulistest hirmsaste wihatud, ja suri kahtluses, kas tema leitudes midagi wäärt on, mida aga

*) Saksakeeles Milchstraße = piima rada.

järeltulew maailm teeaajateks leidusteks pidas, kui tema ülestähendused hiljemalt unustuse hõlmast päewa walgele toodi. See Spaanlane, kes kõige esiti selle mõtte wälja rääkis, et auru tööjõuks wõib pruukida, millega suuri koormaid ebasi wõib wedada, peeti hullumeelseteks ja pandi hullumajasse kinni, kuhu ta suri. Megi Kolumbuse julge arwamine, et maakera teise külje peal meil wastujalgjed on, sai waimuliku suureanu kandjate nõukogu poolest surma wääriliseks ketseri teoks mõistetud. Nõnda takistawad ebaarwamised wäga sagedaste uurimiste edasiminekut, aga ei wõi seda wiimaks ommeti mitte kinni pidada.

Wiidame weel natuke aega selle arwamise juures, et astronomia meile näpunäiteid inimese tulewiku üle wõib anda! Juba aastatuhandate eest tagasi seisiwad mäefõrguse Babiloni torni kahesjama korra peal preestrid ööd ja päewad, ja waatasid taewa poole ja selle fullakarwa sätendawate tähtede poole, kelle jooksu nemad tähele paniwad, et nende korraliste liikumiste järele aega ja ruumi mõeta. Taewa tähed oliwad kauba karawaanidele suurtes lagedikkudes ja kõrbetes nõndasamma teejuhiks, nagu laewadel laia mere peal. Kuu käikude arwu ja päikese seisukoha järele elajaringis (Ekliptik) rehkendati õnnistuse toojate Riiluse jõe üleujutuste liginemist, millest Semi maale õnne ehk õnnetust tuli. Et nõnda inimesesoo hea elukord taewa tähtede käigu järele näis tulema, siis auustati neid nagu jumalikka olemusi, ehitati neile uhked templid ja ohwerdati suurtel pidupäewadel weisid ja lambaid, ja kuulutati üksikute tähtede seisukoha järele ükssteise wastu, inimeste saastust ette. Megapidi läksiwad Babiloonlased, Egiptlased ja Greeklased nõnda kaugele, et nad geometri (maamõedu) kujude järele, mida nemad taewa lautuses endale mõttes tähendasiwad, tähtede ja maajagude kaugusi ükssteisest rehkendama hakkasiwad. Nii kaugele wiis neid meeltega tundmine juba aastatuhandate eest tagasi, kus nad ainult palja filma ja pikkade torude abil taewa tähti uurisiwad, nagu meie oma museumides papitorude läbi piltiisi wahime.

Kui tähelepanekud juba selle piirile olivad jõudnud, siis oli selleks kunstlikkusi abiriistu waja, millega filmänagemise kaugust ja terawust ülendada. Selle tarwis leiti teleskoopid (suured pikfilmad) ja muud nägemise riistad, mis pilku kaugele, mõetmata ilma ruumi sisse pidiwad kandma. Ikka enam õpiti teleskoopisi parandama ja täiendama, ja waata! seal tõusis taewa taga üks linnutee (piima rada), kus arwamata päikeste perekonnad (Sonnen-systeme) üksteise järele ette ilmusiwad; wahetekk tõusis otsjata sügawuse eest ikka kõrgemale ja julge inimine wahtis oma targaste siseseatud riistadega otsatusle otsekohe ta hirmus suurepäralise näo sisse. Ühtaegu õppis ta selle juures walguse loomu tundma, selle imeliku kiirust rehkendama ja seda piirita kauguste mõeduriistaks pruukima. Ta nimetas neid lõpmata taewakaugusi, mida walguse kiir ühe aasta sees läbi lendab, walguse aastaks ja rehendas, et see 6000 aastat aega wõtab, kui ta need päikese süsteemite saared, mida meie linnuteeks wõi piimarajakaks nimetame, ühest kaldast kunni teiseni läbi wõib tõtata.

Waewalt tundis julge inimese wain, et tal wõimalik oli seda põhjamata ilma sügawust ja ruumi mõeta, kui ta warji selle põhja järele, see on, nende kaugete ilmakehade liikumiste seaduse järele hakkas uurima. Üks Itaallane, Galilei, pani ükskord kirikus ühe põlema süüdatud kroonlühtrre kõikumist tähele, ja leidis, selle ilmumise põhjust järele mõteldes, pendeli (tunnikella tikutaja) liikumise seaduse ülesse. Selle järele walmistasiwad teised kindlaid ajamõõtjaid, sest et nad uuriwärgi ühemõedulise pendeli liikumisega käima paniwad. Weel teised näitawad lühemate laewa uuride pendeli liikumistega maakeri poolide lausaks minekut (Abplattung), ja jälle teised näitasiwad pendeli liikumistest, mis korrapäraft ükspidi jinna ja tänna liikusiwad, kuna waataja oma seisukoha

pendeli vastu nägi muutuvat, — maakera telje ümber weeremist; nõnda juhtiswad nemad teisi maakera liikumise arusaamisele.

Selle inimese meele teravuse võidule lihas Inglise Newton ühe uue, veel suurema leiduse juure, kus teda ühe õuna puust maha kukkumine järele mõtlema pani, mis teda raskuse seaduse ülesse leiule juhataas, mis taewa tähtede jooksu niisamma korraldab, kui liikawat tolmu fibet päikese käes. Sellest ajast saadit läks korda nägemata ilma kehastid, ainult külgitõmbamise wäe rehkenduse läbi nende peidu paigast ülesse leida. Üks noor Brantslane*) arwas selleaegse tutwa kõige kaugema planeeti, Uranuse korratu käigu järele, et selle ligi üks tundmata planeet pidada olema, kelle suuruse, kauguse ja seisukoha ta ilmaruumis ära tähendas. Oma rehkenduste õigust finnitada, palus ta ühte Berliini astronomi, seda arwatud planeeti otse selle taewa kohast ülesse otstida, mis ta ette oli tähendanud, ja tõepärast leidiski Berliini professor enne tundmata planeeti ülesse, kelle oleku Brantslane rehkenduse läbi ülesse oli leidnud. (See oli Neptuni ülesleid.)

Kui 24 aasta eest tagasi, aasta lõpul, suur meteoriitide wõi tähesadu oli, siis tuli üks Saksa astronom selle arwamisele, et Biela**) komeet väga maakera ligidalt, kui ta märkamata, mööda on läinud, mille läbi palju komeeti jaokeji maakera õhukorra sisse on tõmmatud, kus nad nüüd tähesaona maha langewad. Ta rehkendas meteoriitide langemise kohast komeeti seisukohta järele, kes weel Aσίας nähtaw pidi olema. Ta palus telegrahwi läbi ühte ametiwenda, kes Gesindias Madrase tähttorni peal tegew oli, ühes tähendatud taewa kohas seda komeeti järele waadata,

*) Urbain Jean Joseph Levertier, kuulus astronom, sünd. 11. Märtsil 1811.

**) Oma leidja nime järele nõnda nimetatud. Ta läks hiljemalt kahe haruliseks ja lagunes wiitaks ära. Tema jäänuised arwatase weel meteoriitide hulgana endid ilmutama.

ja sai paari päewa järel wastufeks, et komeet seal nähtud olla. — Kes ei peaks mitte niisuguse inimese waimu tõsiise wõimu üle imestama! —

Niisuguste wõitude järel arwati, et fiiifika teadus oma wõimuga juba wiimse piirile oli jõudnud. Selle wahel oli keemika ehk lahutuse kunst, millest teaduses tänini wäha oli lugupeetud, tugewaste kaswanud, ja wõttis ette ka taewakehade loomu spektralanalüüse (walguse lahutuse) abil läbi uurida. Lastakse nimelt põlewa gaasi walguse kiired prisma (kolmenurgelise klaasi) läbi paista, siis wõib mustade kriipsude armust ja wormist ära tunda, millest ollusest see gaas ise on. Nõnda wõeti ligidatest ja kaugetest päikestest, komeetidest ja tähtedest walguse kiiresti prisma sisse ülesse, mille läbi siis mustast kriipsudest spektrumi wärwide sees kindlaste ära wõis tunda, misjuguhest ollusest need kauged ilmakehad on. Sellel ajal leidis üks Leipzigi professor walguse mõetja ülesse, mille abil walguse kiire iseäraldusest wõis leida, kas see otsekohene, wõi lumest ja jääst, kaljudest, murupindadest, gaasidest j. n. e. tagasi wisatud walguis oli, nõnda, et näitufeks kuu pealispinna olu selle walguse mõetja läbi ära wõib tunda. Misjuguine wahel Egiptuse tähetundjate ja meie astronoomide wahel on! Nii wägewalt on inimese waimu jõud kaswanud, et ta nüüd seda wõib ära teha, mis aastasadade eest tagasi rumalufeks ja hullumeeleks oleks peetud.

Uga kui hoopis teiselt ilmub meile nüüd ka maailm, kui mõne aastatuhandate eest meie esiwanematele! Sellel ajal auustati päikest ja kuud, wihma pilwi ja wälku, kui jumalaid. Meie omal päiwil teame, et need hiilgawad tähed ainult tulijed tule kogud on, milledel tuline gaasi kest ümber on ja milledes elementide wäed hirmsa wägewusega möllawad. Ja, meil on põhjust arwata, et üksford millionide aastate järel findel kest

ka tulise päikese kera ümber saab sündima, nii, kuidas meie maakeraga on sündinud, mille ümber kuu, kui ära põlenud tagi käib. Siis saab päikese paistus kustuma ja sellega soojus kaduma, ja tume päikese kera jääkülma eeteri sees ümber jooksuma. Maa peal peaks siis elu ära kaduma, ja lumi ja jää teda nagu leinariidega katma, kui ta mitte, nagu teised uurijad arvavad, enne juba päikese kera külgi ei ole tõmmatud, kellele ta juba ligineb, ja kelle peale ta üksford saab langema, kus ta selle tulekerale mõni sadatuhat aastat põlemise materialiks saab olema. — Nõnda arvavad inimesed. — Pühakiri ütleb ka, et maailm peab tule läbi hukka minema, ja ilmalikud asjad ära põlema ja sulama.

Mis kunni sinna maale meie planeetist on saanud, kes võib seda enesele ette kujutada? — Kui mõtleja waim ennast ka praeguse aja teaduste eest kinni ei või suluda, siis ei pruugi ta ka niisuguste arvamiste eest sugugi tagasi kohkuda, sest hukkaminemise filmapilgul ei või meie maakeraga ommeti enam inimestele eluasemeks olla. — Kunni niisuguste kõige kaugemate mõtte lendudele on fiisika ja keemika juba jõudnud. — Maakeraga ots näib kindel olevat, kui ka alles millionide aastate pärast, — seda wälja arwates, et täniste rehkenduste ja tähelepanekute wigasid selle wahel ehk õiendada tuleb. Riipalju on ommeti kindel, et millel asjal üks hakatus on, seliel peab ka ots olema.

Ohmatanud kaaselanikkudele ei või seda muudugi pahaks panna, kui nemad endid niisugusest troostita astronomia õpetisest ära pööravad. Mis tarwis on siis kunst, teadus, aateline haridus j. n. e., kui inimese sugu üksford nii õnnetumalt ära peab külmama ja surunud maakeraga igawese öö sees pimedas taewas ümber jooksuma? Mis saab siis meie kuuljate meeste juremata olekust? — Paljud peawad seda juba ahastuseks, et nemad oma järelijäämata otja teadwad! Nõnda muretseb suur jagu meie ajaelanikka oma soo otjasaamise pärast. Astronom kehatab aga külma südamega õlasid ja ütleb: „Niisuguste

kaebamiste peale ei võdi ma kedagi muud vastust anda, kui seda, et kõik see terve maailm ennast alati muudab, ja et inimene iga tunniga teiseks muutub. Meie näeme maailma otja igapäev eneste ees, aga ei märka seda mitte, sest et see ilma märkamata kätte jõuab." Ülepea näitavad astronoomia uurimise edenemised kõige selgemalt, kui väga inimese sugu aastajajast aastajajani ennast on täiendanud, kuidas tema meeled teravamaks lähavad, ja kuidas tema arusaamise ja mõtlemise jõud vägevaste on kasvanud! See alaline inimese soo täienemine ja ülenemine on inimese tulevik, mille peale astronoomia nagu mõni verstaapost näitab.

"Kuidas nii?" küsib seal veel pool kochunud inimene. "Rahustage, õpetage mind, trööstige minu meelt!"

"See viiks meid filmapilgul väga kaugemale," vastab uurija; "sellepärast saagu mõni asi tähendatud. Troosti ja rahustust ei võdi inimesele mitte, nagu mõnda juutäit leiba anda, vaid ta peab seda paremast tundmisest ja sügavamast järelemõtlemisest otjama. Kõik maapealsed asjad tõusevad ja kaovad; see, mis meie eluts nimetame, on üks alaline algus ja muudetus, ehk õigemine üteldud: täienemine. Sgavesti ühesuguseks jäävad loomuse seadused ja tegemused, milles meie Looja tahtmist ja waimu aintame. Kõige enam näis inimene täienemise võimuline olevat, keda meie tema keha poolest küll elajate sekka peame arvama, kes aga oma waimu tundes ja algusloodusest maa peal walitsedes, ennast õigusega Sumala lapseks nimetab."

"See kostab ju nagu troosti sõna!" õhtab pealt kuulaja inimene sinna waele.

"Taja, sõber!" vastab astronoom; "kuulge efiti, kuidas mina seda arwan, et teie mind mitte wõltsilt ei mõista. — Waadake, seal teine pool neid mägede kalju wirnast; teie tunnete seal mäe all ühte ilusjat haljast heinamaad, mis teie wanaija ajal muist mäda soo, muist liiwa kõrbe oli. Kui teie eimest korda pealinna tulite, siis imestafite teie nende toredate marmori kujude, suurte poleeritud kiwisammaste, mäefõrguste tornide ja suurte, kõrgete sildade üle! Teie sõite heameelega maitsewat aawilja keedust ja rammusat liha jõögimajas! Meist kaljurahnudest on need toredad kiwisambad tehtud, ja mäda soo ja liiwa kõrbe muutis põllumees kraawide läbi ja siigitawa mulla peale weedamise läbi ilusaks heinamaaks ja kauniks põlluks. Heinamaal kaswatas ta ilusaid weisid ja põllupeal maitsewat aawilja. Kes on üüüd loomuses niisuguse muudetuse ette toonud? Efs inimene. Siis lugege mõnda kunsti ajalugu, kust teie leiate, kui feh Wade algusteiga ehituse, kiwinikerduse ja joonistuse kunst on hata-

nud. Kui palju on meie aja elanud meie esiivanematest ees! Kuidas saaksid Roomlased, kes omal ajal wägewaid ehitusi ja töösid tegiwad, nüüd meie aegsete hiigla tornide, klaasiist palastite, wägewate raudsildade ja mägede aluste raudteede üle imestama! Miijugusid töösid ei wõinud nad mitte korda saata, sest et neil selle tarwis wainline tundmine ja jõud puudus. Mis tähendawad Greeklaste ja Roomlaste sõjapealitse wiisidõjariistad ja wägewad wibumasinad meieaegsete hiigla suurtükkide wastu? Kas julgeks Roomlane meie aegse sõja müristamise ja raskumise, ja granaati rahe ja püssikuulide saju sekka minna? Meie sõjamehed tormawad aga kartmata neile hukatuse masinatele wastu, sest et nemad nende hukkaja mõju eest endid iihle uue ja hästi wälja rehkendud sõdimise wiisi järele piilawad kõrwale põigata."

4.

Keelest. — Nutest leidustest. — Telegrahwid, raudteed, masinad. — Ehitused. — Ööbudused. — Instrumendid. — Muusika riistad. — Mõne rahwa kadumine hariduse koltu puutumisel. — Geologia näitused. — Maatera tujunemistest ja muutumistest. — Kivistatud loomad ja taimed. — Darwini õpetusest. — Inimese soo alguse hypotheese.

„Weel midagi! Meie keeleuurijad tunnistawad iihel meelel, et ka inimeste rääkimine alguses kehw on olnud, aga nende mõtted ja asjatundmised on aastatuhandate sees nõnda kaugele jõudnud, et meil nüüd sõnaderikkad keeled on ja mõtetega täidetud kirjawara. Siiski tulewad iga rahwa juures ikka uued mõtted ette, mis keelt terawamate lausetega rikastawad, ja selle läbi asja seletusi selgemaks ja arusaadavamaks teewad. Meie õpime selle läbi ka kergemalt ja leiame rohket eeswara äratustest, oma mõtlemist kaswatada ja endid mõtetega rikastada. Sellepärast on meie aegne haridus kõigele rahwale osaks saanud, ja ta on laiem ja täiem, kui minewase aastasaja sees. Miijuguse hulga õpetust ja mõttid ei külwa ifigi ajakirjad wälja! Pühitse ajaaga on iga uus mõte, ja iga leidus kõikide päralt; selle eest muretsewad ilmalõpmata raudteed ja telegrahwid. Wiiekümne aasta eest tagasi ei oleks

meie seda mõtelda võinud, et meie nüüd mõne tunni pärast teada saame, mis Amerikas on sündinud. Suurte tulekahjude juures kutsuvad telegrahvid suurtest kaugusest abi, mis raudroobete peal tuule kiirusega juure tõttab. Ja ommetigi oleme meie alles oma aja leiduste pruutimise hakatusel. Kuidas saavad alles meie järeltulejad kõiki neid ja hiljemaid leidusi edasi täiendada! Kas ei ulata telegrahvi traadid juba ümber kõige ilmatera, ja õhulaevade juhtimise katsed julgustavad kaugematele edasipüüdmistele. Kes ainult mööda minnes pilku nende riistade ja abinõuude peale heidab, mis meie uurijatel ja kunsttöömestel käes on, see alles saab aru, miks meie aegsed mehed palju enam võivad teha, kui nende eelkäijad. On aegade jooksul inimese waimu- ja mõtlemisjõud nii imewäärt kaswanud, siis ei ole selle juures mitte kahelda, et tulewik teda veel saab kasvatama ja uusi abinõuusi edasitundmisele tooma. Meie masinad teewad juba hulga tööd, mida muidu inimeste käed tegiwad; kui palju aega saavad alles meie järeltulejad waimlise töö tarwis wõitma, mis neile täiemat inimese wäärtust annab! Kuidas saaks algusnimene, kes veel koopas elas, imestama, kui tema meie ajawiidusi ja waimlisi lõbudusi näeks, nii kui meie kontsertisaalid, teatred, wõerastemajad, raudtee hooned ja wabrikute palastid, ja keegi temale ütleks: „Waata, inimene, need on inimese kätetööd! Nii-kaugele on sinu järele tulejad juba jõudnud!“

„Meie instrumendid ja abinõud täidawad meie meelte tundmist; mis meie meeled enam tunda ei wõi, seda tunnewad instrumendid ja näitawad selgeste ette. Kuidas wõiksime meie soojamõetja (thermometer), õhumõetja (barometer), tuulelipu, alkoholi mõetja j. n. e. asemel oma meeli (tundmust) pruutida? Keemikus näeb hulga wärwisi, mida palja filmaga mitte aru ei wõi saada, ja astronom näeb mitme karwalisi taewa tähti, isegi musti,

kuna meie film ainult heledaid, walgeid täpikese näeb. Meie meeled on alalise harjutuse läbi ka palju kõrgema täiusese jõudnud, sest meie kuuleme ja näeme terawamalt ja teeme sellepärast ka õigemaid otsufid; muidugi näeme ja kuuleme meie ainult seda, mis meie meeled on harjunud arusaama ja tähelepanna. Üks keelte uurija oli hooliks wõtnud, wanade keelte seest kõige wanemad sõnad ülesse otsida, millega wärwi oli nimetatud, ja leidis ainult kolm sõna selle tarwis. Selle järele on meie eelkäijad ainult kolm pea wärwi näinud ja neile wahet teinud, nagu ka meie lastele wärwide tundmise wahel raske on. Wõrdleme meie sellega oma praeguse aja wärwide rikkust, mis meie wärwide ja moodikauplustes leida on, siis peab tunnistama, et meie nägemise meel pika harjutuse läbi wäga palju peenemaks on läinud. Asjatundja tunneb weel peenemaid wärwide wahesid, kui tawalik harjumata film. Wõrdleme weel muusika riistade hulka kõigest wõimalikust materialist, nendega, mis meie wana Egipti ja Greeka ehituste küljes ära joonistatud leiame, siis wõime meie julgeste ütelda, et meie aja muusika paremate healtega ja palju laiema ringiga on, kui wanal ajal, nõnda, et ka meie kuulmine palju peenemalt wälja haritud on, kui wanadel Riilioru elanikkudel. Nemad ei wõinud sellepärast niisugusid kunsttöösid, kui meie ooperid, oratoriumid, kontserti tüübid on, koguni mitte lüüa, sest et neil selle tarwis abinõud, ja iseäranis haritud kuulmine puudus.

See lugu, millele mõnelt poolt küll wastu waieldakse, et mõni madalam haridus mitte edasi ei lähä, waid koguni ära kaob, kui see mõne kõrgema haridusega kokku puutub, — lähäb kibeda terawusega tõeks, wähamast nende nõnda nimetatud loomuse rahwaste, nii kui Australia ja maailma meresaartel algus elanikkude juures. Nende kawniste kofunud haridus kustub ära, kui ta meie haridusega

kokku puutub. Niisugust ilmumist pani üks professor Semper Balau saarte peal tähele, kus 1783 aastast saadik 40,000—50.000 hinge olivad elanud, nüüd aga waewalt 10,000 hinge weel järele on jäänud. Kui reisiija Wilson 100 aasta eest nendega kokku puutus, ei leidnud ta küllalt sõnu, neid ilusaid asju kiita, mis nemad kiwist ja sarwest olivad teinud. Tänapäewal arwawad nende osawate kimitööde tegijate järeltulijad, et need wanad ilusad asjad ja riistad, mis nende juures weel leida on, „üleilmliste olemuste tehtud olla,“ sest et nemad isi enam niisugusid asju ei wõima walmistada. Niikaua, kui Balau elanikud sunnitud olivad, oma kehwa elutarwitust raske tööga teenida, ülenes nende teo ja töö jõud. Siig ruttu ja ilma aegajalt üleminekuta õppisiwad nemad rauda tundma, ja see kasulikum töö material tungis metslase kiwi eest ära. Paremad sõjariistad ja terawamad tööriistad ei tulnud sellele loomurahwale mitte õnnistuseks. Rõrgema elu otstarbe puudusel wõttis palju enam nende külge sündinud laiskus ülekätt, ja nemad tidurewad nüüd ära sellestsaadik, kui tibe häda, mis neid suuremale tegewusele sundis, ära on kadunud. Ei mitte rõuged, külgihakkawad haigusjed ega jooma tõbi ei ole neid wähandanud; aga siiski on nende jõud ja osawus kadunud, mis nende siginemist selle filmapilguni kaswatas, kunni Girooplased nende maale tulid ja neile ühe kõrgema, nende siimise olemuse järele wõera ja arusaamata hariduse tõiwad.

Sellegi pärast, et küll mõned üksikud rahwad ära kaowad ja surewad, nagu mõned üksikud perekonnad, kaswab siiski meie sugu takistamata edasi, niihästi waimlijelt kui ka ihulikust küljest. Ta kaswab alati täiemaks, paremaks,*) kaunimaks, nagu üks uuriija Paškal**) juba

*) Kui palju ta just paremaks läheb, on mitmest küljest määrat.

***) Prantsuse matemaatikus ja füüsikus [and. 19. Juunil 1623, suri 19. Aug. 1662 Pariisis.

enam kui 250 aasta eest tagasi, ütelda võis: „Need keda meie wanaks nimetame, on nüüd lapsed, ja meie need wanad, sest et meie neist targemad oleme.“ — Saksa loomuse uurija Schaafhausen ütleb edasi, „et inimese haridus ainult tema teadmises seisab, millega ta meie kombelik elu ennast peenemaks ja puhtamaks muudab, meie tundmuse sügavamaks ja rikkamaks teeb. Loomuse teadustel on sellepärast tänapäivil kõrgem väärtus, kui enne iial, sest need on mitmest küljest ühe niisuguse kõrgusele jõudnud, kus nende teed kokku jooksevad, kust meie imestuse väärikalt kõige loomuse ühikus ja tema seaduste harmonii silma paistab. Loomus ise on ikka kindel-seisaw kõiges ilmumiste wahetustes, mis temas ette tulewad. Materii ringjooks, kõige eluwormide ühestteisest välja kasvamine, elualgus eluta ollusest, ja viimaks lahutamata ühendus waimulikkude ja kehalikkude ilmumiste juures on leidused, mis ühestteisest lahuse keemika, füüsika ja selle seaduste tundmise (Phyziologie) põllul on kätte saadud, aga ometi üksteise wahel kõige ligemas ühenduses seisawad, mis nende tõsidusest tunnistust annab. Niisugusel järgul pakub loomuse teadus ühte tundmist, mis mõttetarkusele (Phylosophie) luku taha jäi; siin saab see luuletuseks, mis kõige maailma täiust, kui kõige ülema ilususe kuju, meile ilmutab.“

Ja üle kõige selle maailma täiuse mõtleme meie endile ühte wäge, mis kõiki juhib, kinnitab, seab ja üleweel peab, ühte Loojat, kes isienese sees seaduse ja kõigewägewuse ühendab. Maa peal tegewad waimlikud wäed peame aga inimliku mõttejõu wõimudeks tähendama, nii kui meeltega arusaamine, mälestus ja mõttekujutuse wõim. Need ei ole oma olemuses endid mitte muutnud, aga nende tegewused ja mõjudused, see on, mõtted ja mõttekujud on endid täiendanud ja nendega ühes meeled, peaaegu, isigi toitmine, were ümberjooks, lihakeste (Muskel)

tegewus j n. e. Igalpool walitsewad aga loomuse seadused, kui Dooja mõtted; kui meie neid sügawalt järele uurime, siis tunneme neis jeda selgemalt Jumala olemust. Nii-suguse looduse tundmise kõrgusele wiib meid loomuse teadus.

Waatame, mis geologia (maakera) teadus meile sellest õpetab. Inimese alguse küsimuse kallal on inimese sugu niikaua töötanud, kui ta ülepea mõtleb. Kõik usulikud jutud, niipalju kui neid tuntakse, algawad maailma ja inimese loomisega. Need jutud on sagedaste wäga sügawamõttelised ja neis tulewad sündmusi ja tähelepanudusi ette, mis wäga wanad on. Palju neist tunnistawad loomuse uurijad tõeks, nimelt suured wee uputused, mis maade üle on käinud; muißt wõetakse aga waimu ja meele tundmise järele ülesse. Et aga need wäga wanad teatused usuliste arwamiste siise ülesse oliwad wõetud ja koguni puutumata usuõpetusteks tehtud, siis sai uurimine sellepärast sagedaste takistatud — nii kui Kopernikuse juures j. m. t. — sest et ta auuwäärt wanade teatete wastu ei tohtinud tõugata. Umbes 100 aasta eest õpetas A. G. Werner Freibergis Saksa maal, mille järele maakera olu hoolikumalt ja wabamalt järele uurima hakati; küsimine, kuidas maakera saanud, wõeti tõsisemalt käsile. Esiti arwati, et maakera wee töö on; aga kui wulkanite olemust hoolikamalt tähele pandi, siis leiti, et tuli suuremalt jaolt maakera walmistaja on olnud. Praegu arwatakse, et mõlemad elemendid maakera pinna kujutamise juures tegewad on olnud ja weelgi on, sest et maakera pind praegu weel aegapidi muutub. Tema praegune olu on sadatuhandate aastade jooksul niikaugele jõudnud ja edenenu. Mitte järsku järgu kaupa ei tulnud need nõndanimetatud maakera olu järgud (Perioden) ette, waid pikkamisi, ilma märkamata wiisil muutuwad endid meri ja kindel maa, maailma jaod ja mäed, ja nendega ühes taimed ja loomad, kelledele maa-pind ja kliima ülemad elutingimised on.

Minewa aastasaja lõpul katsufiwad Brantfufe fiiitus Laplace, ja temast lahus Sakfa mõttetark Kant ühe theoorii ülesse seada, kuidas maailma tehad sellest saadik oliwad kujunenud ja ette tulnud, kus nad alles gaasi sarnatselt laotufe ruumi oliwad täitnud. Kõik hiljemad uurimised ja leidused kinnitawad nende mõlemate meeste arwamist, ja praegu maksab see arwamine, et maakera — niijama ka kõik teised ilmatahed — ühe arwamata rea kujunemise järkusi läbi on teinud, enne, kui nad praeguse kuuju endile saiwad, ja et meie maakera iga päewaga ennast weel muudab. Meie teame juba, et wanad maailma jaod sügawusesse on langenud, teised selle wastu jälle ülesse tõusnud, et seal muinasajal mered endid wälja on laotanud, kus praegust Alpi mäed taewa poole ülesse tõusewad, ja et jões alles aegapidi omale teed maapinna sisse on uuristanud ja hiljema aja merepõhja ajemed mitmel tasasel maal alles tunda on. Hoolsa tähelepanemise järele on weel leitud, et mõnes kohas merekalvad ja mäed pikkamisi kõrgemale tõusewad, aga teises kohas madalasse wajuwad ja merepõhjaks saawad. Maapind tõuseb siin ja wajub seal, ja on sellepärast muutlik. Lumi, jää ja wihm pudistawad kõrgeid mägesid, wesi wiib kiviipurud alla jõeorgu, õerub need peenemaks ja wiib liima ja mudana merde.

Palju imelikku asju, mis maapinnalt leitakse, lasewad siis alles endid seletada, kui neid järele uuritakse, kuidas ja mis asjad nad enne on olnud. Mõnda peawad meile wana maailma kivistatud taimed ja elajad, kui ülitähtsad tunistajad wanast ajast olema. Suba wanadel Greeklastel oliwad mõned neist tuttawad, aga nad ei teadnud mitte, milleks nad neid pidiwad pidama ja arwasid neid aruldasteks mere kujustusteks. Rekkaja lõpul arwasiwad õpetatud Staallased, et need musli karbid ja kondide jäänused ainult ammu kadunud elajate sugudest järele on jäänud; aga niisugusi imelikka arwamisi ei pandud sellel ajal mitte tähele. Alles uuemal ajal tunnistati seda tõeks ja wõrreldi wana maailma looduste lehti, koorefi ja konta meie ajalistega, ja leiti, et mõned neist wanadest sugudest hoopis ära oliwad kadunud, teised aga sugulastes seltjides ja sugudes weel edasi elawad. Sellest saadik ärkas see mõte, et kõik loomus kõige oma loomadega ühes alalises täienemise olekus olla, et kõik loomine üks

mõetmata rida ümberkujutusü on, mis puudulikust olekust täiemale edasi lähäb. Sellega astus uurimine ühe niisuguse ringi sisse, mis kõiki asju hoopis teisest küljest fundis ülesse võtma. Nimelt püüdsiwad Darwin *) ja tema järelkäijad paljudest asjadest näidata, kuidas suguseltsid tõusnud ja endid ümberkujutanud oliwad.

Seda Darwini õpetust, et taimede ja elajate sugud loomuse seaduse järele täiemaks saawad, wõttis suurem jagu uurijaid vastu, mille vastu neil ülepea mitte palju ütelda ei olnud, niikaua, kui inimesele üks iseäraline seisuford maailma peal jäeti. Aga kui inimest ka sellesama seaduse alla taheti panna ja tema sugu ühest algusilma ahwist taheti wälja juhtida, siis tõusis igal pool suur ja tibe waidlus, mis tänapäewal „põlewaks küsimuseks“ on saanud. Küll töiwad seal keelte uurijad ja inimeste leha uurijad (anatomid) omad arwamised ette, aga siiski ei saanud lõpu otsusele.

Et nüüd see küsimine: kust inimene on wälja tulnud? üksford ülesse aratatud oli, siis läks see iga aastaga tähtsamaks, kunni wiimaks kõik teadused ja õpikonnad endid ühendasiwad, selle kohta üht lõpuotsalisk wastust otsida. Piibel teatab, et maailm umbes 6—7000 aastat wana olewat, aga wanaaja uurijad (archäologid) tunnistawad Egiptuse wanust ehitustest, et need niisama wanad, ehk weel wanemad olla, nõnda, et Egiptuse ajalugu 10—20,000 aastat enne Kristust ulatawat. Geologid (maapinna tundjad) räägiwad mitmesuguste rehkenduste ja arwamiste järele, et maatera 300—500 miljoni aastat wana olla. Keelte uurijad nõudsiwad keelte ja rääkimise edenemiseks ja täienemiseks, ja kirjawara kaswamiseks niisama tuhandeid aastaid ja anatomid püüdsiwad näidata, kuidas miljonide ehk sadatuhandate aastate jooks-

*) Loomuse uurija Inglismaal, sünd. 12. Webruaril 1809.

ful elaja keha olla kaswanud ja täienenud, ja et aegapidi uued loomade tõund olla tõusnud, kellest wiimne ennast inimeseks nimetada.

5.

Archäologia näitused. — Alguinimese pealuu. — Bahandus Darwini spetuse wastu. Mis inimene enesele tõil walmis seadnud.

Runa selle wiisiga arwamiste kallal waieldi, astusiwad wanaaja uurijad sinna wahale ja näitasiwad leitud sõja- ja tööriistu, ehteasju, riidid j. n. e., mis kogemata wanust haudadest, soodest ja rabadest, kalju koobastest ja järwede kallastest, mis tulbaehituse elanikkudel eluasemeks on olnud, oliwad leitud. Nende juures leiti selgeste, mis sugune wähe siis oli, kui inimesed kiwist riistu pruukisiwad, ja siis, kui nemad brongsi asju tarwitasiwad, ja wiimaks, kui nemad ranast omad tööriistad tegiwad. Selle wahel leiti ka inimeste luude jäänusid, mis arwamise järel muinasaja elewantide, lõwide, hiigla põtrade j. n. e. ajalised kaaselanikud on olnud, sest et nende loomade lõhutud luud ja üdiputked alguinimese elamise koobaste sees ühes on leitud. Sellega oli tunnistatud, et inimese sugu palju wanem on, kui seda tänini arwati. Üks neist kõige wanematest tunnistajatest inimesesoo kõrgest wanadusest on üks Egiusheimist leitud inimese pealuu, mis Sakha maal Kolmari muuseumis alal hoitakse, keda mammuti ajast arwatakse olewat, sest et selle keemikalitud muudatused just mammuti kontide omadega ühesugused olla. Wistist hiljemast ajast on see koopaelaniku luukere, mis umbes 25 aasta eest tagasi Riviere Prantsuse maal Mentones koopast ülesse leidis, kellele magades surm näis tulnud olema. Kiwist riistad seisiwad tema kõrwal ja weikesed weeloomade karbikesed tema pea ümber, mis wistist tema peaehted on olnud. Tema pealuu on hästi ruumikas, aga tema lõua-

luul ega fontide liigetel ei ole kõigevähimat märki, et ta praegustest inimestest oma teha poolest madalamal järgul oleks olnud.

Wiimaste aastakümnete sees on hoolega hakatud nende hulga küsimuste peale, mis algusinimesesse puutuvad, selgust ja vastust otsima. Seal juures on leitud, et inimese sugu wanal muinasajal nii madalal järjel on olnud, et nad ka üksteisi on söönud, kuidas seda weel meie ajal metaspaganate juures leitakse. Ka on tema pealuu ja peaju teisem ja vähäm olnud, kui nüüd, sest et ta waimlise ja mõttelise tööga seda kaswamisele ja täienemisele ei sundinud. Webruari kuus 1857 pani professor Schaafhausen Bonni linnas ühe loomuse uurija feltfile ühe inimese pealuu pealmise kaane ette, mis Re-anderi orus ühes koopas Eberfeldi ja Düßeldorfi wahel, teiste liigete fontidega ühes oli leitud. Ta seletas et see iseäralik pealuu worm üks loomulik sünnitus olla, mis inimese tüüpust (näomoodu) niisugusel madalal järjel näidata, mida waewalt praeguse aja kõige tooremate inimese sugude juures leida olla. Ta pidas seda alguslist, kängus pealuu kõige wanemaks, mida seal on tähele pandud, kus inimeste luud ära kadunud elajate luudega ühes, inimesesoo kõigewanema jälgedena maa peal, on leitud. See äratas algusinimese olu ja tema täiemaks kaswamist suure hoolega järele uurima.

Selle uurimise wilja oleks ehk vähäm põlastawalt wastu wõetud, kui mitte mõned loomuse uurijad warji selle järele ei oleks hakanud õpetama, et algusinimene päriselt üks Böuna Afrika ahwisugu olla. See arwamine pahandas tuhandate aastalist inimese tundmust, mille wastu uus libe waidlus tõusis, mis praegu weel edasi kestab. Tulgu nüüd see lõpuotsus wälja, kuidas ta tuleb, mis uurimine päewa walgele toob, jüiski on niipalju wõidetud, et inimesesoo minewiku küsimus päewakorrale on saanud,

mis meie ajal kõige tähtsam ja huwitavam on. Iga haritud inimene tahab teada, kuidas inimesesoo kasvamine ja haridus edasi on läinud, ja kuidas ta madalalt järjest nii kõrgele on tõusnud, mis ta läbi on teinud ja mis ta veel edasi teha võib.

Mõnigi võib ütelda, et inimesesoo alguse järele uurimine ainult õpetatud meeste, kui ta loomuse uurijate ja arhæoloogide lustiasti olla. See ei ole aga mitte nõnda; sest kõige tähtsamad küsimused, mis kõiki endisi arvamisi maailma olu üle muudavad, saavad selle läbi seletatud. Kui inimene ennast loomalikust toornest ülesse pidi harima, siis on tema oma vaimu jõuga oma hariduse, kui oma päris omanduse, enesele võitnud, ja nõnda on riik, seadus, kunst ja teadus tema oma töö, tema oma loodused, mille üle ta isi wiimaks imestab ja neid jumalikkudeks ilmutusteks ja seadmisteks nimetab. Ta saab enese siis oma looduste alla teenrina, ehk ta küll isand ja käskija oma looduste üle peaks olema, nagu mõtleja inimene seda otse on. On inimene ennast selleks, mis ta praegu on, raske töö läbi iseenesest välja harinud, siis on ta ise enese õpetaja ja kasvataja olnud, millega ta on näidanud, et ta waba on. Siis peaksite siitjaadit maailma ligu hariduse ajalooks tegema ja oma tähelepanemist enam rahuliste tööde, kui sõja ja werewalamiste peale panema. On inimese sugu ennast wabalt iseenele seest välja harinud ja kasvatanud, siis on küsida: mis suguste seaduste järele see sündis, sest et selle edasi kasvamise sees üks sündin, mõtteliselt õige järjekord tunda on. Kui kaugele loomuse jõud inimese hariduse peale on mõjunud, või käib see iseäralikkude seaduste järele? Seal ootawad veel palju eluküsimusi otsuse peale.

II. Soome sugu ja Gestrakha wanast algusajast.

Et piibli järele esimese inimese paar Gedeni aedas on elanud, siis on ju meie sugurahwa alguskätti ka sealt otsida. Kui pärast suure weeuputuse järele, mille jälgi meie maakera pind weel väga selgeste tunnistab, Noa kolmest pojast, kuid piibel jutustab, kõik maailm jälle rahwaga täidetud sai, siis peetakse meid tema poja Deweti järeltulejateks. Semi järeltulejad on Kaldea, Arabia, Persia ja nende ümberkaudsed rahwad, ja Hami järeltulejad Neegrid või mustad inimesed Ahwritas. Deweti sugu on ennast kõige enne põhja poole Aasia maale wälja laotanud ja siis Altai mägede ja Kaspia mere ümber laiali lagunenud, kust nad ka Euroopa maale sisse tunginud ja selle kõige enne täitnud.

Kus kohas need rahwa sugud alles ühes on elanud, enne kui nad laiali läksid, seda wõida ainult keelte uurimise järele aimata. Kõige wanema ajaloo jäljed ja keelte uurimine juhatawad meid Himalaya ja Hindukuh mägede poole, kust jões, Sind, Oksas ja Jaksartes wälja tulewad, et seal need rahwad wist kõik weel esialgu koos, või ühe-teise kõrwal, on elanud. Seda tunnistada ka weel lõuna-dhtu Aasia muinasjutud ja mälestused, et Turani sugul, ja ehk ka Soome sugul nende maade wanemast ajalooft osa on.

Siin juures peab tähendama, et Ural-Altai elanikka juba väga wana ajal Turani rahwaks, see on rändajad ja karjapidajad, on kutsutud, aga teisi, ja Semi sugu rahwaid Airja rahwaks, kes põldu hariswad ja kindlal asemel elaswad.

Turani sugust on esiti Tunguslased wälja läinud, kes Deena ja Amuri jõgedekondades aset wõtnud, siis Mongoollased, kes esimestest dhtu ja lõuna poole aset pi-

dama jäiwad, ja kõige wiimaks on Tomuli ehk Soome sugud wälja rännanud, aga jälle isi oma teele, nõnda, et kui Semi ja Nirja sugud laiali hakkasiwad minema, siis Turani sugud juba igalpool ees oliwad, kas Aafrias, wõi Giroopas. Et nad aga harwa ja harimataolt on elanud, siis ei wõinud nad oma rahwuslist iseolu mitte kaitsta, keda Nirja rahwa järeltulewad lained oma alla matsiwad. Et Turani sugu alguselt kõiges Giroopas on elanud, tunnistawad mõned muinasasjad ja kohad, mis Schweitsi maa järwede põhjast ja Skandinawia mere kallastest on wälja kaewetud ja leitud.

Et küll Turani sugu, keda Giroopa algrahwaks arwatakse, isi jäljetuks Nirja rahwa sekka ära on kadunud, siis arwatakse nende keele jälgi ommeti mitmes kohas Nirjalaste keelesse jäänud olewat. Kõige hõlpsamine tuntawat neid Kelti keeles, kes wana Prantsuse ja Inglise maa rahwas oli; aga seda tulewat ka teistes Giroopa keeltes ette. Ka Spania maal olla wana Turani keele kohtade nimesid. Juba 100 aasta eest tagasi olla Greeka ja Soome keeles ette tulewaid sõnu wõrrelnud, mis oma heale ja tähenduse poolest ühesugused on. Wõrdluse juures on aga kõiki sõnu, mis heale ja tähenduse poolest Soome ja Nirja keeltes ühesugused on, Nirja omaks arwatud, et need Soome keele sisse olewat lainatud. Ommeti olla sõnu, mis selgeste Soome sugu omad on, mis Giroopas siin ja seal Nirja sugu keeltes ilmuwad. — Nõnda on siis arwata, et kõige esimene rahwas Giroopas Turani ehk Soome sugu on olnud.

Kui meie aga muinasjuttude ja muinasmälestuste hämarusest ajaloo walgusele astume, siis leiame, et igal pool juba Nirja sugu walitsemas on, millest mõni harwa walguse jooneke põhja poole Turani sugu rahwa peale langeb, kellest Soome sugu Nirja rahwale kõige lähemale puutub, keda meie nüüd iseäranis silmas tahame pidada.

Et Turani sugu rahwas, kellest ka Soome sugu wälja on tulnud, Ural=Altai poolt tulles Giroopas endid kõige esiti wälja oliwad laotanud, siis on praeguse suure Wene=riigi keskkoht Giroopas kaua aega nende elamise ja läbi rändamise koht olnud. Mil ajal see on hakanud, on teadmata. Aga et kõige esimene rahwa laine mitte Soome ja Gesti haru ei olnud, on kaunis kindlaste arwata. Gesti kõige wanem tutaw ajaloo kirjutaja, Greeklane Herodot, kirjutab 490 aastat enne Kristust, et „Musta merest 20 päewa tee kaugusel põhja pool, ja ka Skiita rahwast põhja pool Melanchlaniid wõi musta riiete mehed elada. Need olla isi rahwas, aga mitte Skiitlased. Teine pool neid olla food ja tühjad kõrbed.“ — Nõnda wõis ehk arwata, et Gesti laste wanemad sellel ajal seal kohal on elanud, kelle pärandust, see on, musta kumbe, Gesti lased weel praegu kannawad. Seda kohta wõime siis praegu kesk Giroopa Wenemaad arwata. Herodoti arwatakse isi Musta mere ja Donau jõe äärsil mail olewat käinud. Tema ei tunnud aga põhja õhtu Giroopat weel sugugi; ta pidanud Donaust põhja pool seiswaid maid külma pärast hoopis tühjaks maitse.

Teine Greeklane Pytheas Massiliaast kirjutab (360 a. e. Kr.) mitmest imelikust nähtusest, mis tema oma Põhjamaa reisi peal olla näinud, mis sellega ühte lähäb, kuidas meie kohane kliima seda wälja näitab. Ta ütleb ühte suurt Basilia saart*) näinud olewat, mis Thule maa ligi olla. Ta kirjutab kohtadest, kus enam kindel maa ega meri, ega õhtu ei olewat, waid kõik olla segamini ja hunnikus, mida ta mere kopsuks nimetab, mille küljes kõik maa, meri ja taewas rippuwat, mis nagu kõige maailma

*) Xenophon, 401 aast. e. Kr. nimetab seda ka Baltiaks. — Baltia, Basilia, Ostia, Ebstisel, Desel = Saaremaa. Wõi on Greeklased koguni Rootsi maad sellega arwanud.

side olla, millest ei laewaga ega jala läbi ei pääseda. Sa seda olla ta isi oma filmaga näinud.

Weel kirjutab ta *), et neil maadel, kus tema käinud, öö öiete lühike olnud, et päike kahe tunni kolme tunni pärast peale loojamineku jälle ülesse tõusnud. Maal asujad näitanud kohta, kuhu päike puhkama läinud.

Selle järele on siis arvata, et Pytheas põhjapoolses Norras on käinud. Mis ta mere kopsuts nimetab, olivad põhjamerest sinna ojunud jäälademed ja aaur wõi udu, mis soojema wee sees aurama hakkas, kust ei laewaga ega jala läbi peaseda ei wõinud. Seda mere udu on Pytheas maailma sidemeks pidanud, mis weel taewast ja maad ühes peab, ja mille taga maailma äär olla. Seda ime-likum ja tähtsam oli temale see nähtus, et tema, kui sooja maa mees, sarnast jääd ega auru weel ei olnud näinud. Ta nimetab seda wiimist maakohta Thule maaks, mis kõige wiimsemas maailma otsas olla, nõnda kuidas seda sellel ajal üleüldse arwati. Inimestel olla seal külma piiri ligidal kõik puuwiljad ja koduelajad pundunud. Elu ülespidamiseks olla neil üks wilja tõug k e u k h r o, ja ka muud kaswusid ja juuri. Mett tegewat nemad joogiks. Et seal selget päikese paistet ei olla, siis peksetawat wilja pead hoonetes, sest et nad sadude pärast wilja wäljas peksta ei wõi.

Et Turani Soome sugu oma wilja ikka rehtedes pekjab, siis on sellest arvata, et ka need rahwas, kellega Pytheas Põhjamaal kokku on puutunud, Soome sugu wõiwad olla olnud. Wiimaks räägib ta ka, et Põhja wõi Saksa mere ääres teinepool Reini jõge Ostionid wõi Ostionid elawat. Mis rahwas need on, seda ei wõi aru

*) Et Pythease kirjad isi kaduma on läinud, siis leitakse tema kirjeldusi hiljema kirjaniku Strabo kirjadest (Krist. sünd. ajal), kes Pythease kirjeldusi jõeabasti waleks ajab, mis aga ommetigi tõde näis olewat, kui ta selleaegse arwamise järele.

saada, aga Gestlased nad küll ei ole. Ka teab ta sellest rääkida, nagu Plinius*) kirjutab, et Mentonomoni rannast ühe päeva tee purjutada, üks saar, nimega Albalos, olla, kuhu lained kowadel mere waiwu wälja ajawat, mida saare elanikud põletada ja ka naabritele Teutonidele müüa. Ka Timaus (320 aast. e. Kr.) kirjutab, et Basilia saar ühe päewa tee Gootlastest kaugel seiswat, kes Mentonomi mere lahe ääres elawat; nende saarte juures korjatawat bernsteini. Ta nimetab ka ühte Raunoni (wist Ruhno) saart, niisama ühe päewa tee Skiita rannast eemal, kuhu meri bernsteini wälja uhtuwat. Ka Diodorus Sitfiliast (60 a. e. Kr.) nimetab omas ajaloo kirjas Basiliat üheks bernsteini saareks, mis Skiita wastu seiswat.

Kõigist neist teatetest wõime ainult seda arwata, et need saared juures meres wastu Skiita randa, see on, Vääne meres Preiji maa kohal, ehk ka Riia lahes on olnud.

Artemidorus Eweesusest (100 aast. e. Kr.) räägib jälle Ostioonidest, kes Pythase Ostiadega ühed ja need-
samad on. — Kõik need sõnumed puutuwad küll sellesse meresse, mille ligi meie praegune kodumaa on, ja ka sellest merest lõuna pool elawasse rahwasse; aga meie selleaegsest kodumaa rahwast ei saa meie midagi selget teadust.

Siljemalt kirjutab Rooma ajalugude kirjutaja Tacitus (sünd. 54 aast. p. Kr.) bernsteini korjajaisi Nestye rahwast, mis Greeklaste Ostiad wõi Ostioonid on, kes Rootsi mere rannas elawat. Ta ütleb: „Suevia mere paremal kaldal asub Nestye rahwas, kelle elukombed Seuwlaste (Rootslaste) sarnatsed olla, aga nende keel kõlada Britania keele moodi. Nad teenida jumalate ema, ja kanda

*) Plinius, sünd. 23 aast. p. Kr., oli Keisri Nero ja Wespaianuse ajal riigiametnik Roomas, kes historiat ja mõnda muud kirjutanud.

metssõnnide kujukid kurja wastu warjajaks. Sõjariistadeks pruugitawat randa wäha, mille tarbeks enamiste teibad olewat. Maa harimises olla nad hagaramad, kui seda muidu Germanlastest näha olewat. Peale selle olla nemad need ainsad merewaigu korjajad, mida nad oma maa rannalt otsiwat, kuhu meri seda wälja uhub, ja seda müüwat nad oma naabritele. Seda merewaiku nimetawat nemad gles; aga mis see on ja kust ta saanud, sellest ei teada ega hoolida nad midagi.

Sellest kirjeldusest on selgeste näha, et need Aesthid merewaigu ranna maadel Weiffeli jõe kohal on asumast olnud. Needsammad Aesthid leiame meie mõni sada aastat hiljem Germania suure mere (Balti mere) ranna maal, keda Gooti ajaloo kirjutaja Jornandes, kuulsa Gooti kuningaga Hermanrichi alamateks nimetab, see on ümber 400 aast. p. Kr. — See olla üks rahuline rahwas olnud. Niisamma on see seesamma Haesti rahwas, kes wiendal aastasajal bernsteini Ida-Gooti kuningale Theodorich Suurele Rooma linna kingituseks on wiinud, millest Theodorichi ajaloo kirjutaja Kasfiodorus on kirjutanud, et neile ta tubli tänu kiri kaasa olla antud.

Peale selle kirjutab Inglise reisija Wulfstan üheksamal aastasajal nende Aestide asupaigast: „Bisle (Weiffeli) jõgi on õige suur, mis Witlandi (Samlandi) ja Beonodlandi (Wendide maa) wahel jookseb; Witland on Aestide elukoht; Weiffeli jõgi tuleb aga Wendide maalt ja jookseb Est-merde (Läänemere randa Frische Haff). See Aestide maa (Estland) on õige suur, kus mitmed linnad on ja igal linnal on oma kuningas. Seal peetakse ka palju sõdajid. Rikkamad joowad hobuse piima, aga kehmemad joowad mõdu.

Rõigest sellest võib kaunis kindlaste otsustada, et Greeklaste Ostiad, Tacituse Aesthid, Kasfiodoruse Haestid ja Wulfstani Estid mitte nüüdsel aja Gestlaste esiwanemad

ei ole olnud, waid et need Dittawi sugu rahwas oliwad, kes hiljemine Preislaste nime all seal sammas kohas ilmusiwad. See Osti, Aesthi, Aisti wõi Eesti nimetus on õhtu pool elawatest Germaani rahwast neile elanikkudele antud, kes neist hommiku pool elasiwad, ja ei tähenda muud, kui „hommikupoolsed elanikud,“ sõnast Ost, östlich = hommikupool, kes Ost wõi Eastmere ranna mail elasiwad. Selle wiisiga sai siis ka see nimetus praeguste Gestlaste omaks, kui Germaanlased nendega hiljemine tuttawaks saiwad, sest et nemad neist hommikupool ja Ostmere, see on, hommikumere hommikupoolses ranna ääres elasiwad.

Mõnda on siis selge, et meil Gestlastel Tacituse, Vornandese, Kassiodoruse ja Wulfstani Aesthi, Häesti ja Eesti rahwaga midagi tegemist ei ole, ehk küll kõik meie Eesti ajaloo kirjutajad neid eesnimetatud wana ajaloo kirjanikkude teatuji kõik oma rahwa peale on püüdnud tähendada, ja isäranis seda kiitnud, et Tacitus juba Eesti rahwast paremaks põlluharijaks olla nimetanud, kui seda muidu Germaanlaste juures näha olnud. — Kuida näha, on nemad seda ilma kellegi kriitikata, ainult nime kõla järele teinud. Kõige rohkem selgub ka Wulfstani teatusest, kes ütleb, et Weikseli jõgi Wendlaste ja Eastlastemaa wahel merde jooksnud. Wendid elasiwad praeguse Niimeni ja Weikseli jõe wahel, ja neist õhtupool, Danzigi ja Stettini kohal Aesthid. Häestid wõi Eetid. Sinna maale ei ole meie Eesti sugu ial ulatanud. Peale selle ei ole meie Eesti sugu sellelajal veel siin Lääne mere ranna mailgi olnud, millal Tacitus, Kassiodoros ja Vornandes kirjutasid. „Hommikupoolist“ nime kannawad praegu veel Destreich wõi Austria riik, Ostsee, Austragard *) wõi Garbarike praeguse Peipsi tagusel maal.

*) Austragard = hommiku linn põhjamaa keele, ja Nowgorod = uuslinn Slaawi keele, on üks. Täga Peipsi Austragard on niipalju kui: hommiku linna wõi Nowgorodi maa wõi riik.

Et meie oma rahwa wana elukohta oleme taga otsinud, siis on eesnimetatud wanade ajakirjanikkude teatused meid nime kõlaga õigest kohast kõrwale wedanud. Aga see on meie ajaloo dienduseks w ä g a t a r w i s olnud tähele panna.

Uks neist wanust kirjanikkudest Tacitus, weab meid ommeti meie rahwa asukoha lähemale. Ta räägib seal F e n n i rahwast, kes Wendidest põhjapool olla elanud. Õigemalt ei määra ta nende asupaikafi mitte. Magu nüüd juba ammugi näha, täidawad Airja ehk Germaani tõugu rahwas kõiki selleaegist tuntud Giroopat. Ka Skandinawia ehk praeguse Rootsi ja Norra maal on enamiste Germaani tõugu rahwas olemas, ehk küll põhjapool otjas weel. Laplased aset on, kes Turani ehk Soome tõugu arwatakse olewat. Nii oli jeda wiimist tõugu rahwast wististe ka praegusel Soome maal aset. Magu üleüldse tuttan, arwatakse S o o m e nimetus Soome keele järele j o o m a a st tulnud olewat, sest et Soome maal väga palju soosid ja wett olla. Niisama näikse siis ka Wana-põhja wõi Germaani rahwas Soomemaa elanikka F e n n i d e k s wõi j o o - m a a elanikkudeks nimetanud olema, sest j o o olewat wana Norra keele F e n n .

Nõnda näikse Fenni nimetus hiljemalt kõige Soome jugu rahwa peale läinud olema. Sellest on siis arwata, et Tacitus Skandinawia rahwa kaudu sellest põhjamaa rahwast pidi teadust saanud olema, kellest ta nõnda kirjutab: „See rahwas on väga toores ja ütlemata waene. Neil ei ole sõjariistu, hobusid ega majajumalaid. Nohud on nende söök, elajate nahad riie ja maa nende magamise ase. Nende ainus kaitseriist on jahi wibud, kelle noolifi nemad puuduwa raua asemel kontidega teritawad. Saht toidab mehi ja naisi, sest nemad käiwad kordamööda jahi peal ja jagawad ükssteise wahel saati. Nende lastel ei ole muud warju metsaliste ega wihma wastu, kui üksnes

okstest punutud onnid. Sinna alla lähavad noored mehed, seal otjivad ka wanad warju. Dmmetigi peawad nad niisugust eluwiiji paremaks, kui põllutööga ennast waewata, ehk hoonid teha, ja enese ja teiste warandust lootuse ja kartuse all kaitsta. Nad on kõigis asjus julged ja rahul, niihästi jumalate kui inimeste poolest, sest et nemad seda kõige raskemat asja on kätte saanud, see on: et nemad selles olekus nõnda õnnelikud on, et nad iial enam paremat ei soowi.“

Seefinane Tacituse kirjeldus võib küll kas Laplaste, või kes teab, misuguse rahwa kohta, sündida, kes selleaegsed Fennid või sooma elanikud on olnud, ja küsitaw on, kas need rahwas üleüldse nüüdse Soome rahwa tõugu ongi olnud, ehk neid küll kõige wanemaks Turani tõuiks arwatakse. Dmmeti näib F i n n i nimi nende pealt kõige Soome sugude peale läinud olema, keda nüüd ühise nimega U g r o - F i n n i d e k s nimetatakse. Kas see rahwas aga meie Baltimaal jessel ajal on elanud, kui Tacitus seda kirjutab, on väga küsitaw. Riipalju on aga selge, et need meie Eesti ja praeguse Soome rahwa esiwanemad mitte ei ole olnud. Dmmeti arwab Soome professor Yrjö Koskinen, et F e n n i või F i n n i nimi algupäraliselt Kelti keelest olla tulnud, ja et selle nimega juba väga wanaste Turani või Soome sugusid olla nimetatud. On lugu nõnda, siis ei tea ma, kuidas seda Wanenorra Fenni või soomaaga ühendada tuleb. *)

— Seie juure tuleb tähendada, et meie Eesti ja Soome rahwa esiwanemad Tacituse ajal alles Wolga jõe mail aset on olnud, ja et nemad juba Uralist või Altaist põhjadhitu poole tulles brongsi, hõbedat ja rauda on tunnud, kuidas seda professor Aspelini suurest albumist: Muinaisjäänöksiä Suomen subun asumusaloilta — muinaisjäänused Soome sugu wanust asukohtadest, näha on.

*) Wõi on ehk muinaisajal Norra maal mõni Kelti sugu rahwas elanud?

Üks Greeka ajakirjanik Ptolemeus Aleksandriast, kes teisel aastasajal p. Kr. elas, kirjutab, et Guttonid (Gootid) ja Finnid sellel ajal Weikseli jõe hommiku poolses küljes olla elanud, ja Wendidest põhja pool, mööda Väanemere randa, veel teised rahvad. —

Kuida näha on Ptolemeus Gootide elukohta küll õigeste, lõunapool Väanemerde kirjeldanud, aga Finnide nimi seal kõrval ei või mitte õige koha peal olla, waid nende ase oli Jäemere pool mail. Et tema, niisamma, kui Tacitus, Finnide nime oli kuulnud, siis on ta seda ka Guttonite või Gootide kõrval nimetanud.

Pöörame nüüd Hommiku-Giroopasse tagasi, kus uusi Soome sugusid ilmsile hakkab tulema. Siin endisel Skiita maal oli alaline rahwaste liikumine ja rändamine, kus mitmesugused rahwad ette tulewad, kelle nimedest meie oma uurimisele midagi wälja ei või seletada. Dmmett on Ptolemeus Wolga jõe Kaa jões nimetanud. Kui nüüd meegi ajal Mordwa rahwas weel Wolgat K h a u nimetawad, siis wõiks sellest arwata, et Ptolomeuse aegsed rahwad Wolga ääres, kellest ta Kaa nime kuulis, Soome sugurahwad oliwad.

Kolmandama aastasaja algul hakkasiwad Germani rahwa tõuud Väanemere mailt lõuna poole rändama, kellest Gootid kõige tähtsamad oliwad. Need asufiwad endid endise Skiita maale, kust nad Doonau jõesni edasi nihkufiwad ja Rooma riigi rajades rööwimas käufiwad. Nad lahufiwad kaheks haruks: hommiku ja õhtu Gootlased. Neljandama aastasaja lõpul ulatas hommiku-Gooti kuningriik diete laialt põhja ja õhtu poole, kuida Jornandes, Gootlaste ajaloo kirjutaja, seda kirjutab, et terve Skiita Väanemere rannani selle riigi päralt on olnud. Sellest on siis arwata, et ka meie kodumaa koht siis Gootlaste walitsuse all on olnud, kelle kuningas Hermanarich kunni Walgemere maadeni kõige selle rahwa

oma alamaks olla teinud, kus siis muudugi palju Soome sugu rahwast tema walitsuse all oliwad. Tornandese kirjast leitakse ka üks rahwa nimi *Thiudi*, mis otse sedasamma tähendab, kui *Tschud*, mille nimega Wenelased Gestrasi weel praegugi nimetawad, ja mis nimi hiljem kõige Soome sugu rahwaste kohta on pruugitud. Tornandes kirjutab mõnikord: „*Thiudas in Auris*,” mis wist mund ei wõi tähendada, kui: *Tschudid Anuses*.) Kui wana Anuse nimi on, ei ole wõimalik öelda, millega nüüd kõiki Onega (Äänis) järwe ümbert Soomes nimetatakse. Tähelepaneku wäärt on aga, et Onega järwe lõuna-õhtu poolsel ranna maadel praegu üks Soome rahwa sugu asub, keda Wenelased otse *Tschud* nimetawad. Et need Anuse *Tschudid Häme* sugu rahwast on, kellest Gestrasedki wälja tulnud, ja et terve Häme suguharu ükskord seal kohtadel on asunud, seda on Soome tähtjas uurija Sjögren juba näidanud. Nõnda näitab „*Tschudid Anuses*“ ka seal kohas õige olewat. Wenelased nimetawad Gestrasi praegu weel *Tschudideks* wõi *Tschuchonstiks*. *Tschuchna* näis enam üks sõimu nimi wõi halwendamise sõna olewat, millega Wenelased Gestrasi sagedaste auustawad. Tornandes räägib weel Merens'i ja Mordens'i rahwast, keda ka Wene ajakirjanik Nestor Mirja ja Mordwa rahwaks nimetab, mis mõlemad Soome sugu on. Merens'id arwatakse üks *Tscheremisji* rahwa sugu olewat olnud, ja Mordwalased elawad praegu hommitu pool Oka jõge, kus nemad juba 4 aastasaja lõpul olla olnud. Ka Wene ajaloo kirjutaja Nestor räägib 11 aastasaja lõpul neistsammadest rahwastest nõnda: „*Tschudid ja kõik need teised rahwad: Merja, Muroma, Bes, Mordwa jne.*,” millest näha, et need rahwas sellesammast reas on

*) Soome kpetatud mees A. S. Snellmann arwab, et see wana Tattu maa nimi „*Ugauni*“ wõib olla. Suomen muinaismuisto yhdistyksen Aika-kaustleja XVI, lehel. 5. Helsingis 1896.

olnud, kui 4 aastajaja lõpul. Jorandes teab ainult kahest Soome suguharust rääkida, see on, Soome ja Wolga harust. Aga et Perma ja Ugri suguharud kahelpool Urali mäge asuwad, sellest ei tea ta rääkida. Ommeti üks sündmus paistab meile silma.

Õhtu poolne Soome sugu rahwas on juba aastasadajid kindlastes asupaitades elamas. Hommitu poolne jagu on aga rahutumal liikumises, ja hakkab oma lainid lõunaõhtu poole wälja laotama. Nende tee lähäb küll õhtupoolsetest Soomlastest mööda, kes küll ka tõugatud saawad, aga sellest suurest laineist ommeti kõrwale jääwad. Selle järele hakkawad wist Soomlaste ja Gestlaste esivanemad Wolga mailt õhtu poole liikuma. Hommitu poolse Soome sugu rahwa poolt wäljalainud tõukamine on aga nii kange, et see kõiki Giroopat, kunni Atlandi mereni, liikuma paneb. Ja need tõukajad olid Hunnid.

Nii kuidas eespool juba räägitud, on arwata, et Turani ehk Soome sugu kõige esiti kõiki Giroopat on täitnud, ja selle järele harimata olekusse langenud, mille peale Nirja sugu rahwas jälle oliwad tulnud. Niid tuli uus wõim jälle wana Turani soo sisse, mis neid uueste liikuma pani, ja niid saadab hommitu poolne Soome sugu wägewaid lainid üksteise järele õhtu poole, kes omale Giroopas Nirja rahwaste wahel aset wõidawad. See rahwa rändamine ja lainetamine kestab ligi 500 aastat: esimene Hunnide laine tuli aastal 375 p. Kr. Giroopasse. — Nendest on ka Soome sugu Ungari rahwas wõi Madjarid järele jäänud.

Kuida wiiji Hunnid Giroopas mitmed maad täitsiwad, ja mitmed endised riigid ja walitsused ümber lükkasiwad, kui hakkajad ja toored nad oliwad, kelle eesweddajatest ja kuningatest Attila kõige kuulsam olnud jne. see on ajaloo tundjatele juba muidugi tuttam. Kõige tähelepanemise wäärt sündmus on meile selle juures see, et

Hunnide tõukamise ja rändamise läbi Gesti ja Soome rahwa esiwanemad oma praegustele eluasemetele saiwad liikunud. Sellepärast waadagem lühidelt nende lugu.

Gestlaste ja Soomlaste Läänemere maadesse asumise üle ei ole meil küll mitte kõigewähämat kirjutatud tunnistust. Ainult üleüldise maailma rahwaste ajaloo ja liikumiste läbi, aga isiaranis archäologia ehk muinasaja asjade tundmise ja uurimise läbi on võimalik seda arvata ja põhjendada.

Nii kui eespool räägitud, arwatakse need Soome suguharud, kellest Soome ja Gesti rahwas on wälja tulnud, umbes Kristuse sündimise ajal Wolga ääres Raasani kohal elamas olema olnud. Neist lõunahommiku pool arwatakse Nordwalased seisnud, kelle keel nüüdki õhtu-Soome keelega õige sarnane on. Põhjahommiku pool näis nad Sürjänide ja teiste Perma rahwaga kokku puutunud olema, kelle keeled jälle seda laadi näitawad. Aga Soomlastest õhtu poole, läbi nüüdse Soome maa Skandinaaviast saadit, näib wanal ajal üks isi rahwa sugu — wõib olla ka Ugri sugu — elanud olla, kellele muinasjutud Finnid, Totunid ja Hiidlased nimeks annawad. Nende tühjade maade sisse oli ka üks Soome suguharu, keda teised Soomlased Laplasteks hüüdsiwad, wälja rännanud, kus nad oma pöödra karjadega elasiwad. Laplasteks on nad wist sellepärast hüütud, et nad wiimses maa lõpe-otsas (lõpus, lopus) aset oliwad.*). Pärast Soome rahwas isi, kes juba maad harisiwad ja karja pidasiwad, oliwad kahte jaosse lahkunud, ja need nimetasiwad endid Karjalased ja Hämalased.

Et rahwa liikumised kest Afrias umbes 100 aast. p. Kr. ka Euroopas elawatessse rahwastesse mõjusiwad, siis on arwata, et need ka Soome sugu rahwast oma asu-

*) Ka meie Gestimaal on Päti Hendriku ajal üks Lapegunde wõi Lõpegunde olnud, nimelt Järwa maa wiimses otsas, wastu Wiru maad.

kohtadelt õhtu poole nihutatiwad. Selle järele on arwata, et nad mööda Wolga jõge, künni Onega (Äänis) ja Ladoga järwede ligidale maile ära on tulnud, kuhu wiist Karjalased põhja poole asunud, ja Hämalased neist lõuna poole. Wiimne rahwa suguharu wõis eht juba sessel ajal jälle mitmesse jalku lahtu lüüa: päris Soomlased õhtu poole, päris Hämalased keskkohta ja Wepsalased enam hommiiku poole Onega ja Walge järwe (Белое озеро) wahel kohta. Nende kohtade peal on Soome suguharud 4 aastasaja keskajal leida, kui neid Gooti kuningas Hermanrichi maksu alused wõeldakse olewat. Aga kui see Gooti kuningriik kaob, siis ei ole jälle mitmel aastasajal neist midagi teadust. Arwamise järele on wiist mõni jagu Karjalastest Walge mere ligi maile rännanud, kus nad Permalastega ühte läinud, millest ühendusest siis kuulus ja rikas Perma (Biarmania) riik sündinud, kellest palju ime jutte räägitakse, isiaranis aga nende „jomala“ kuu kallistest ehetest. Lõuna pool Hämalasi olid jälle Leedu wõi Littawi rahwas neile naabriteks, kes Slaawi sugudest kõige kaugemale põhja poole oli tunginud. Et nüüd Soomlaste elukohad juba Soome lahe randadele puutusiwad, siis oli neil warsti õhtupoolt rändajate meremeestega tegemist, keda „Bikingid“ kutsuti, aga keda Soomlased „Kodsmehed“, see on, sõudjad mehed, nimetama hakasiwad, millest wiimaks nimi „Kootslased“ wälja tuli. Põhjapoolsete Lapi rahwa käest on nemad juba ammuugi maksu nõudnud, ja need oliwad kallid metselajate nahad.

Kuidawiisi ja millaljal Soome rahwas sealt eluasetest õhtupoole läksiwad, seda wõib kunnis kindlaste nõnda arwata. Kui Bulgari rahwas 7 aastasaja lõpul Doni jõe mailt põhja poole Wolga jõe maile suure Bulgari riigi asutas, siis pidi see liitumine ka põhja ja õhtu pool elawate rahwaste külgi tõukama. Hommiiku poolt tungitakse Karjalaste ja Hämalaste peale, ja liitatakse

neid Ladoga ja Onega järwede mail ühte koftu, kust nad nüüd rahwa hulkafi õhtu poole afuma hakkawad saatma. Wist on mõni Karjalaste ja Hämalaste segatud suguharu esimene olnud, kes üle Narowa jõe seie Balti maale fisje on tunginud. Wist on nad lühikese aja Peipsi õhtu pool rannal endid ülewel pidanud, ja kui teised taga peale tungisid, siis läbi maad, wist Paide ja Nawesti jõgesid mööda funni Bernu lahe ääre tulnud, kust nad endid wett mööda piku mereranda funni Kuura maale laiali laotanud, ja need olid *Liivlased* ja *Kuurlased*. Näha on, et need rahwas omad nimed wist omast uutest elukohtadest on saanud, sest et kõik selle mere lahe rand Bernust funni Riiani liiwane maa on, kuhu muist elama jäiwad ja endid wist *Liivamaa* rahwas nimetasiwad, millest ka nüüdne *Liivimaa* nimi näis tulnud olema. Kuurlaste wõi Kuremaa nimi wõib ehk sellest tulnud olla, et seal rannas palju kurgi näha oli, kui nad üle mere lendamisest wäsinud, seal puhkasiwad. Kuresaar wõi Saare maa näis Kure- wõi Kuura maaga ühe nime all olewat. *Ladina keele corsar'ol* = mererööwli ei wõiks sellega ommeti tegemist olla.

Lähäme rahwa lagunemise pesa poole jälle tagasi. Selleksammal ajal hakkasiwad ka Karjalaste suguharud õhtu poole Ladogat afuma, nimelt Wuoksa jõe äärde, nüüdse *Karjalasse*, kus neil esiti *Bohjalla* rahwaga alaline wõitlus olnud, kes wist muud ei olnud, kui arwatawad *Botunid* ja *Laplased*, kes seal enne elasiwad. Päril *Soomlased* tungisiwad mõlemaid *Sooma* lahe randa sid mööda ifka enam õhtu poole. *Böunapoolsed* on praeguse *Talinna* ja *Bernu* maa, funni *Liivlaste* rajani, täitnud, ja endid ka *Lääne* mere rannas olewate saarte peale asunud. Reid wiimsid nimetatakse nüüd *Gestlasteks*. Kes põhja pool *Sooma* lahe oliwad, läksiwad randa mööda edasi, funni õhtu pool *Botni* lahe wastu

tuli. Seda maakohhta hüütakse nüüd päris Soome maaiks. Hiljemalt hakkasivad ka Hämalased rahwa parwesi wälja saatma. Arwata on, et need wist lõunapoolt Pihtwa järwe Peipsi ja Wörtsjärwe wahele ja Wõru maale sisse on tunginud, kes nüüd Tartu murde rääkijad on. Wiimaks on neist weel üks saba ots Pihtwa järwe lõunadõhtu poole ranna maile järele jäänud, ja need on Setukesed. See saba ots peab wist enne seda Leedu ja Slaawi rahwa wahel olema olnud, sest Leedu keele setuia tähendab niipalju kui keskkohht ehk wahelmine. — Teised Hämalased läksid üle Neewa ja Rymi jõe ja jäiwad sinna kohta elama, mida praegu Soomes Hämen maa kutsutakse. Rootsi rahwas ei teadnud nende rahwaste wahel midagi wahet teha ja nimetati neid kõiki Östideks wõi Estideks, see on: hommikupoolded. Ommeti on see nimi hiljemalt ainult praeguste Gestlaste omaks jäänud. Ka Hämalasigi näitse selle nimega nimetatud olema, kuna Rootslased wiimaks Hämalasi Taweesstiks hakkasid kutsuma, sest et Tawast praegu Hämen maa Rootsi keelne nimi on. Mõni jagu Hämalasi näis esialgu weel oma wana asupaigale jäänud olema, kus neid hiljemal ajal tihti nimetatakse, keda Wene ajaloo kirjades Лмы — Jämüd kutsutakse ja kellega Wene würstidel palju sõdimist olnud.

Ühtaegu oliwad Slaawi rahwad Dnepperi jõe poolt põhja poole tulnud ja Ilmajärwe ääre omale linna Rowgorod, see on, uuslinn, ehitanud. Need peale tungijad, keda Soomlased Wenelasteks (Wendide järele) nimetasiwad, tegiwad Hämalaste seisukohta lõunapool Ladogat weel kitsamaks, ja see sundis neid warsi teistele Soome maale järele minema. Riisamma hakkasiwad teiselt poolt 8. ja 9. aastasaja wahel ajal Skandinawia Wikingid oma riisumise laewadega Ladoga järwe ja weel kaugemale edasi tungima, kus nad sealseid Soome ja Slaawi rahwast

riisujawad ja nende käest maksusid nõudsiwad. Kord läks õnneks, neid wõeraid, keda Wene ajaloo sees Warjäägid hüütakse, maalt wälja ajada, kus juures maa elanikud omale isiwalitsust püüdsiwad asutada, mis aga torda ei läinud. Rahwa seitsid oliwad wäga mitmekesised ja laiad. Siis kutsuti Warjäägi maalt kolm wenda walitsejateks, keda Wene ajalugu Kurik, Sineus ja Truwor nimetab. Need wõtsiwad hulga wäge ligi ja asutasiwad aastal 862 p. Kr. uue riigi, praeguse Wene riigi, mis oma laiusse poolest kõige suurem riik maailma peal on. Nende uute walitsejate järele sai ka sellele riigile Ruotsi, Ros, Ruzs, Rossia nimeks, millega Wene riiki enamiste kõikides maailma keeltes nimetatakse. Esiotsa oliwad suuremalt jaolt Soome (Tschudi) sugu rahwas selle riigi alamateks, sest Ruuriki walitjuse koht oli Wolchowi jõe suus Hämälaste maal; Sineus oli Walge järwe rannal Wepsälaste hulgas, ja Truwor Peipsi ligi Isborstis, praeguse Gestsälste rajal. Pärast wõttis Kurik oma asupaiga Nowgorodi linna, ja et see riik nüüd ühte lugu ja rutuste lõuna poole laiale lagunes, siis muutis see enese ifka enam ja enam Slaawi riigiks. Walitseja ja tema seltslased pidasiwad küll kawa Skandinawia moodi finni, ja Soome kui ka Slaawi sugu alamad näitse ühesuguses õiguses ja seisuses olema.

Soome suguharud, kes Lääne mere äärde endid oliwad asunud, elasiwad siin küll mõne aja oma käe peal, mis aga mitte kaua ei kestnud. Aasta 1200 ümber hakkab Soome maal Ruotsi, ja Balti maal Saksa wõimus walitsema, mis Soome sugu iseseiswuse lõpetas.

III.

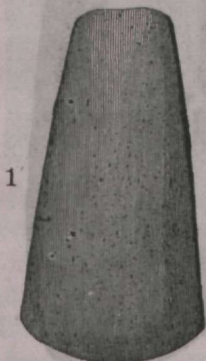
Meie kodumaa hariduse ajajärkudest.

1. Kivi aeg.

Nõnda, kuidas eespool oleme näinud, on kivi aeg kõige esimene ja kõige madalam järg inimese soo hariduses. Ka see on selge, et kivi aeg üle maailma mitte ühel ajal ei ole olnud, vaid ühes kohas varem, teises hiljem, nõnda, kuidas inimese sugu ühes kohas varem ja kauemine asunud, ehk teises kohas hiljem aset võtnud.

Mittal aga inimesed üleüldse Euroopas esimest korda ilmufiwad, seda ei või keegi seletada. Muudugi on arwata, et Põhja-Euroopa oma külma kliimaga see koht on olnud, kuhu inimesed endid kõige wiimaks asufiwad. Seda on aga igal pool inimeste ilnumise juures näha, et Euroopa algusrahwal kõigil metallid tundmata on olnud.

Et aga ka sel kõige lihtsamal inimesel ommeti mõne sugusid tarwituse riistu tarwis oli, siis wõeti selleks seda materiali, mis kõige kergemalt saada oli, ja see oli — kivi. Siis waliswad nad endile selle tarwis laiad, õhelased kivi tüki, mis nad talwa moodi wälja tegiwad.

1

Talwa kirwes.

Leitud Poolamaal, Minskis.
Pool suurust, see on pool wäham, kui loomuses. Jurjewi muuseumis.

2

Talwa kirwes.

Kuuramaalt Sled-Abaušhofis.
Pool suurust.
Jurjewi muuseumis.

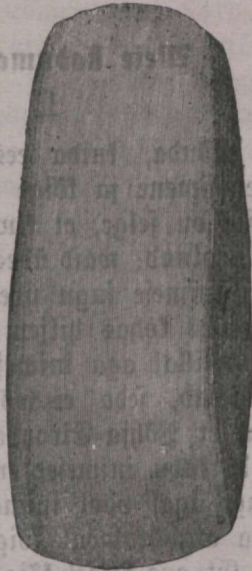

3

Dõnes talw.

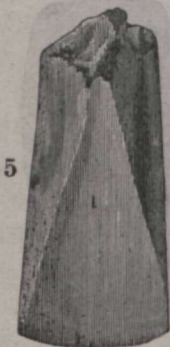
Kuuram. Widelst järwest. Pool suurust.
Mitawi muuseumis.

4

Raheteraga talwa firwes.

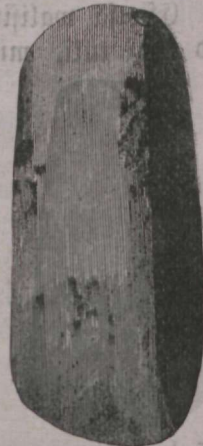
Vittawi maalt Baranist. Pool suurust.

5

Talwa firwes.

Kuuramaalt Suur Autsist. Pool suurust.
Mitawi muuseumis.

6

Raheteraga talwa firwes.

Lätimaalt Ostrominskist
üks kolmandik suurust. Jurjewi muus.

Neile wäänati noortest kipi sarnastest puu wõsudest war-
red ümber, mida niinega finni seoti, ja need olivad
neile siis kirvesteks ja haamriteks. Pääasjalikult olivad
need neil kõige enne sõja-^{ajal} ehk kaitseriistadeks, ja ka ehk

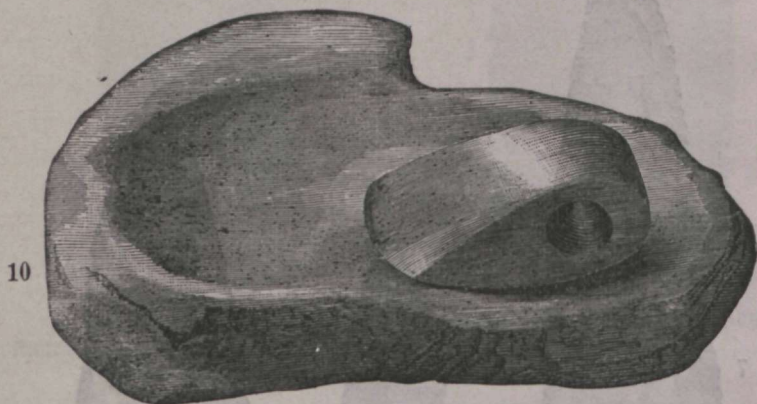
Tulekiwist noolitera.
Ronneburgi kihelk. Schweineli
talust. Loomulik suurus.
Jurjewi muuseumis.

Tulekiwist noatera.
Wenemaalt Kolmogorist.
Loomulik suurus.

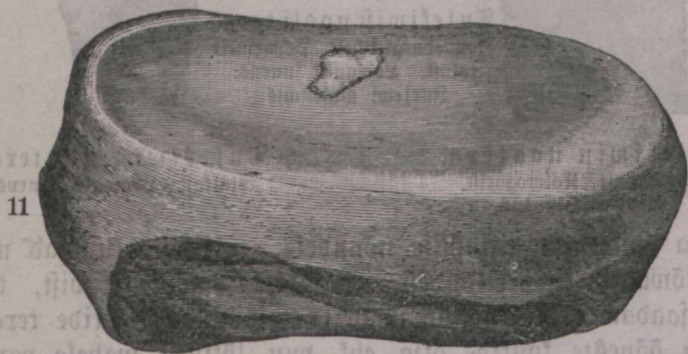
Tulekiwist noatera.
Wjätlast. Loomulik suurus.

wäga wiletsaks raiumise nõundeks. Siis lõhkusiwad nad
ka kõwadeft kivi kildudeft, enamiste aga tulekiwist, kus
see saadawal oli, omale noad ja wibupüssi noolide terad.
mida õõnefte kontide otja ehk puu lõksude wahela pandi
ja niinega finni seoti. Kui wiletsjad niijugused riistad

olivad, seda võib igauks arvata. Seda talwade kivi aega nimetatakse siis waremaks kiviajaks. Inimesed ei jäänud aga mitte selle juure seisma, waid püüdsiwad oma tarwituse asju ikka paremine teha, ja neile ilusamaid wormisi anda. Kirwedele ja haamritele puuriti warre augud keskele sisse ja ihuti nad tahu peal filedaks ja väga kena wormilisteks. Mõned neist

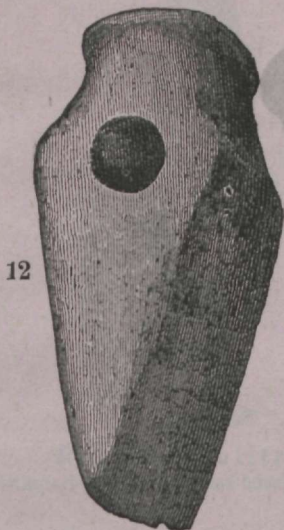

T a h t.
Littorinimaalt Petrolinis.

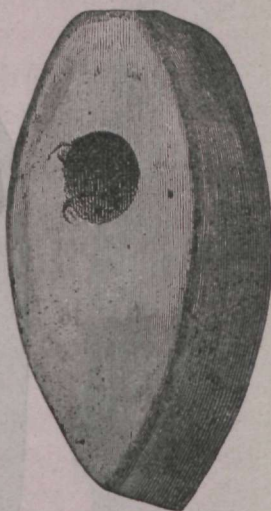
T a h t.
Ruhumaalt. Kurejaare muuseumis.

on just haamrite sarnatsed, mõned ühe ja kahe teraga
kirveste sarnatsed ja mõned kahel pool terawate otstega,
nagu meie weskil kiwide pikad. Mõnelele on pea poole

12

Kirwehaamer.
Witepski. Pool suurust.

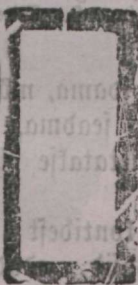
13

Kirwes.
Littawim Deniſowitschist. Pool suurust.
Litawi muuseumis.

14

Kaheteraga kirwes.
Saaremaal. Kolmandik suurust. Jurf. m.

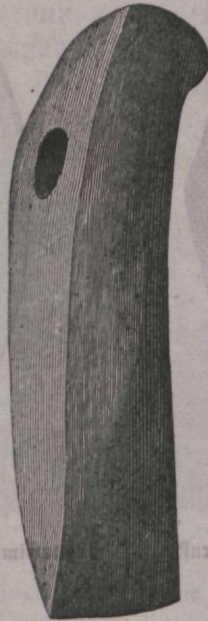
15

Kirwes.
Littwimaalt Warbusest. Pool suurust.
Jurfewi muuseumis.

otja just nagu hiire pea ja kõrvad järele tehtud. Ka noad, odade terad ja vibunooli otsad saidad välja ihutud kivi kildudest tehtud. Siis hakati ka saavist riistu

16

Kõvera peaga kirves.

Ministfi. Kolmondik juurust. Witepski muuseumis.

walmistama, koduelajaid pidama, mõnda wilja kaswatama ja furnutele matuse aset seadma, mida enne weel ei tuntud. Seda aega nimetatakse hiljemaks kivi ajaks.

Kiviajal tehti ka kontidest kõiksugusid tarwituse riistu, kui nuge, põueodasid, odade-, vibunoolide- ja wästrate-terasid, naasklid, nõelu ja õnge haakisid. Need riistad saidad enamiste pödra kontidest ja sarwedest tehtud;

17

Rondist noolitera.

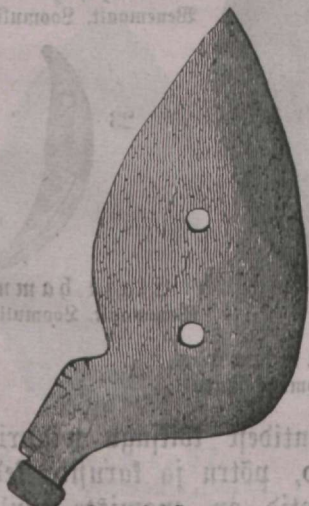
Lättimaalt Durniku järwe äärest. Jurj. m.

18

Rondist kalawästar.

Sealtjamaast. Jurj. muš.

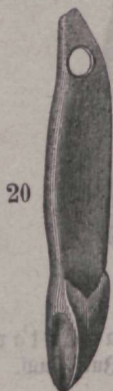
19

Rondist nuga.

Sealtjamaast. Jurjewi muš.

peale selle saidvad ka weel metsähärja, karude ja metsfigade fondid selle tarwis pruugitud, iseäranis wiimjete fihwad, kellest nuge tehti. Beenemateks piste riistadeks, nagu naafklitiks ja nõelteks, pruugiti ka lindude, iseäranis luidede konta.

Zuba sellel ajal hakkaswad inimesed ehtid oma ümber kandma, mille tarwis huntide, rebaste, kobraste, koerte ja muu elajate esimesed hambad wõeti, kellele augud sisse puuriti, siis niinest nõõri sisse aeti ja helmede eest kaelas kanti.

20

21

22

Elaja hammas.
Benemaalt. Loomulik suurus.

23

Elaja hammas.
Benemaalt. Loomulik suurus.

Elaja hammas
kaela ehteks.
Lätim. Burtiniku järwe äärest.
Jurjewi muuseumis.

Elaja hammas.
Benemaalt. Loomulik suurus.

Peale selle ni fertati weel kontidest kõikjugu wiguriši, kui luikesi, anisi, partiši, mõtusid, põtru ja karusid, keda ehtena kaelas kanti. Sawi potid on enamiste tuule käes kuiwatatud, ehk ka wäga pisut põletatud. Et sawile enam

kindlust anda, pandi sellele raudkiwi liiva ehk weeloomade karbikeste puru juure. Potid olivad enamiste firgete külgedega, ja väga harva kaantega. Meile olid ka wälja ja sisse poole puu tikkudega ehk sõrme küüntega mõned wigurid ja kirjad sisse litsutud. — Siis tegiwad

Pott.

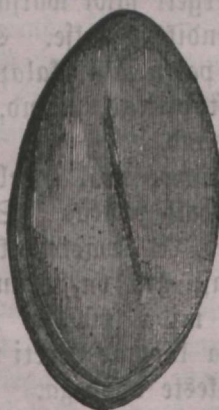
Jaroslawi kub. Daxilowist. Poolisuurst.

Pott.

Sealtsamast. Pool suurust.

nad weel väga kenaste wälja ihutud luiskiwid, mille peal wibupüüsi noolisi teritati, kellel praegu noolide teritamise asemel sees on.*)

Noolitera tahk.

Soomest. Kats kolmandikku suurust.

Noolitera tahk.

Lätimaast. Konneburgist.

Kats kolmandikku s.

*) Need nooliterade tahud on enamiste rauaajast.

Noolitera tahk.

Soomest, Ahvenamaalt. Kaks kolmandikku suurust.

Gespool nimetatud kivist ja kondist riistu ja ehte asju on Balti maal leitud, nimelt Ladoga järve ääres, Peipsi ääres, Emajõe ääres Tartu juures, kuiwaks jäänud Kunda järwes Läänemere rannas, Wiljandi järwe ligidalt ja Burtniku järwe rannast Rinne kalme mäe seest. Need kohad on kiviaja elanikkudele jahi, kalapüüdmise ja ka söömise kohtadeks olnud, millest nende jahi ja kalapüüdmise olu kaunis selgeste tundma õppida võib. Siiraniis on muinasaegne Kunda järv, mis nüüd kuiw on, selles asjas tähtjas, kelle asemelt nüüd mergeli sawi wälja kaewatakse ja Kunda wabrikus tsemendiks tehakse. Seal sawi seest on mitme jala sügawuselt palju jahi, kalapüüdmise ja muid riistu, mis kõik kondist oliwad, leitud, mis seal sawi sees wäga terwelt olla seisnud.

Kalu on selle kadunud Kunda järwe peal suwel wist ojuwa parwe pealt, aga talwel jää pealt püütud. Suuri kalu on wist wästraga nõnda püütud, et wästar kalale selga wisatud, mis siis warre otsast ära on tulnud ja nõõriga otsapidi püüdjä käes olnud, mida püüdjä nüüd enese järele wedas. Pinnud ja metsa loomad tapeti wibu noolidega, tugewate piikidega ja lühikeste odadega.

Rinne kalme kingul Burtniku järwe ääres näis kivi aja elanikud hästi kawa paika pidanud olema. Kõige enam on see koht sellepärast tähelepaneku wäärt, et seal õige palju nende söõgi jäänusid järele on jäänud, kuidas

grahw Sivers seda läbi uurinud ja kaewanud. Niisamma, kui endisel Runda järwel, oli ka siin suwel ja talwel kalapiiudmise koht. Sealt leiti palju kalade ja loomade luid ja muslid, mis söögist järele oliwad jäänud ja wiimaks suureks hunnikuks kaswanud; ka tuli sealt palju kondist riistu wälja, ja ka mõned kiwist talwad ja wibu-nooli terad, mõned sawi nõud ja kondist ehted.

Kinne kalmu ja endise Runda järwe kalapiiudmise kohtadest wõime kiwi aja elanikkude seltsis olewaid loome tundma õppida. Esimeses kohas oliwad imetajate elajate jäänustest leida: rebane, karu, nugis, saarm, kobras, jänes, metsfiga, põder, hirw, metskits, metshärg ja ülge; wiimses põder, põhjapõder ja metshärg. — Koer ja hobune wõisiwad neil alguselanikkudel siin maal tutawad olla, kui nemad Ugri soost oliwad, sest et neil loomadel eesnimetatud rahwaste keelte sees päris omad nimed on. Et aga hommiku Balti alguselanikud koera ja taltjutatud hobust ja karjalooma oma ligi on pidanud, ei ole neist wanust leidudest mitte ära tunda.

Nende kiwi aja Baltlaste haudasid on väga wähä tutwaks saanud. Kuue haua sees: Tamsali juures Muhu maal, Pihulas ja Metsikuses Gestimaal, Wägawal ja Osthofis Liwi maal ja Usuppis Kuura maal on leitud, et terwed surnud on maha maetud, aga kolme haua sees: Rootsiware juures Suurewares Muhu maal, Selburgi metsawahi koha juures ja Randa juures Kuura maal on leitud, et surnu kehad ära on põletatud. Kellegi nende haudade juures ei ole korralist matmist leida; ainult Selburgis olnud surnu tuht potiga kiwi fasti sisse maetud.

Alega, millal need kiwi aja elanikud siinmaal on elanud, ei wõi kuidagi wiisi kindlaste tähendada. Dmmeti on seda tähele panna, et need loomad, kellega kiwi aja elanikud ühes elasiwad, mis siit aga nüüd hoopis kadunud on, kui: metshärg, põhjapõder, hirw, metsfiga ja kobras,

et need weel historialikul ajal siin maal olemas on olnud. Wäga aruldased tinabronksi asjad, mis üksainus kord kiwiriistadega ühes, Cesti maal Thulas, on leitud, tunnistawad, et hommitu Balti maal alles kiwi asju on pruugitud, kuna mõnes kohas õhtu Balti maal juba brongstuttaw oli. Teiselt poolt näitab aga, nii kuidas seda mitmest Kuura maal leitud haudadest näha, et kiwi aeg weel, kunni esimeste aastasadade jisse pärast Kristust on ulatanud.

Viimaks peab ka seda tähendama, et kiwi riistu weel palju hiljemal ajal on pruugitud, kus neid raud ja brongsi asjadega ühes on leitud, nii kui Muhu kiriku juures, ja mitme Gestlaste kantside ja sõja platside asemelt. Riisugujid kohte on Saare maal mitu, Muhu maal üks, Porkunis Cesti maal, Tartu juures Liivi maal, Braulenis ja Stockmannshofis Läti maal, ja Kuura kui ka Littawi maal mitmes kohas. — Ka näikse neid kiwi riistu hiljemal ajal nagu usu asjadeks peetud olema, sest ühte tugewat moodu kiwi haamert kutsutakse Toora wõi Taara haamriks. Et neid hiljemalt usuasjadeks on peetud, on ka sellest näha, et wanust matuste kohtadest sagedaste pisukesi bernsteinist kiwi kirweste wormi helmi leitakse, kellel augud silina pool otjas sees on, ja nõnda nõõri sees kaelas on kantud.

Selleaegsest meie maa elanikkudest on meie kuulsam wanaaja uurija, kadunud professor Dr. Grewingk Tartus, hoolsa wanaaja leiduste ja kohtade uurimise järele järgmise kujutuse kirjutanud:

„Liivi-, Cesti- ja Kuura maa alguselanikud olivad kalapüüdjad ja jäägrid, kellest ka muist merel mõistiswad sõita, kellel aga põllutööga ja elajate ja hobuste kaswatamisega midagi tegemist ei olnud. Kalapüüdmises, aga nimelt wäsiraga wiskamises olivad nad väga osawad ja mõistiswad lindusi ja suuri metsaloomi wibunooliga ja

odaga maha tappa. Suurem jagu neist algus Baltlastest oliwad hästi osavad kivist ja kivist riietade tegemise peale, milles juba kunsti ja moe tundmist näha on, ja mõistisid ka juba potisepa tööd teha. Riideteks pruukisid nad elajate nahku, teda nad nende soonte ja soolikatega, ja ka niintega kokku õmblefid. Nende toit oli kalad, liha, weekarbiloomad ja ka taimed. Nende asupaigad oliwad enamiste jõgede, järvede ja merede kallastel, kus neil kalapüüdmise ja jahi tarwis iseäralikud ülespidamise kohad oliwad, kuhu nende söökidest ja kalapüüdmise, jahi ja majariistadest mõnesugused jäämused on järele jäänud. Nende elamise kohtadest ei ole midagi märkisi järele jäänud, lega ka kedagi ehitusi wee sees waijade otsas. Nad surmud matsiwad nad ilma põletamata maha, ehk põletasiwad nad ära, ja paniwad nende tuha sawi kruusidega kivilademete ehk mulla sisse.

Aga mis sugune rahwas oli siis kiwi ajal siin maal elamas? Nii kuidas meie juba eespool oleme näinud, ei wõinud need küll mitte meie Eesti ja Soome suguharude esivanemad olla, sest et need sellel ajal wist alles Wolga jõe mail wõisiwad asuneda. Sellest wõib ka arwata, et nende kiwiaeg sellel ajal juba mööda oli, kui siitmaa elanikud alles kiviiristu pruukisiwad, ja et nemad seal juba brongsi aja sees ammugi wõisiwad olla, sest et metallid Uralist jaada oliwad.

Soome professor Urho Koskinen arwab, et Turani-Ugri sugu kõige enne Giroopat on täitnud, siis oleks arwata, et Ugri sugu rahwas ka kiwi ajal siin meie maa pinnal on elanud, enne kui Airja sugud endid üle Giroopa laotasiwad. Soome muinasjutud räägiwad Iotunidest ehk hiigla rahwast, teda Islandi rahwa jutud Thursidest ja Trollidest nimetawad, ja ka Dwegidest wõi härja põlwelastest, kes Standinawias enne Airja rahwa tulekut olla elanud. Hiiglased ehk suured inimesed

olla nõijad ja suured rööwijad olnud, aga Dvergid wõi härjapõlwelased olla mägede koobastes elanud ja olla ka kanged nõiad olnud, kes ainult nõiduse wäl endid kar- detawaks teinud.

Nõnda räägiwad siis muinasjutud kahest põhjamaa muinasrahwast, sellest ühed suured ja teised weiksed on. Sellest on siis arwata, et Standinawialaste tulemise ajal Totunid praeguse Rootsi ja Norra maal see tugewam walitseja rahwas on olnud, aga Dvergid selle maa wanem ja halwem rahwa sugu, kes mund ei wõi olla, kui praegu- sed Laplased. Kohtade nimede järele leitakse Laplaste jälgi kuni Daani maani, millest arwata, et Laplased Standinawia wõi praeguse Rootsi ja Norra maa algus- elanikud wõiwad olnud olla, kes lõuna pool elades weel kiwist sõjariistu on tarwitanud. Et muu Euroopa algus- rahwas nende wist ligi jugulased on, siis wõib Lapi rahwas ehk juba paar tuhat aastat enne Kristust Euroopas elanud olla.

Ka Norra maa ajaloo kirjutaja Keyser arwab, et Totunid Soomeist Norra maale tulnud ja nõnda Ugri sugu olla, sest seda näidata ka Standinawia pagana usu õpetus, millele Totunid wist mõnda lisa omalt poolt on annud. Nimelt arwatakse Thor, pitse jumal, algupära- listelt Totunite oma olewat, keda ehk Germaanlased hiljemalt oma Odiniga on ühendanud, sest Ostitjade Turm ehk Torom, Soome Uku ja Gefflaste Taara olla üks ja seesama kõige ülem jumal. *)

*) Et Gefflaste ilma looja õleke Wanaisa on, siis arwan mina, et Taara Wanaisa kõrwal mitte mõni algusnimi ei wõi olla, waid hiljemine Slaawlaste käest wõetud старикъ, see on Wanaisa ehk wanamees, millest wäga hõlpsaste Taara wälja tuleb. Praegu deldatse Gefflaste seas wana mees wana taril wõi wana taara. Dgu küll, et Taara teen- nistusele Thorist ehk Odinist lisa on wõetud, aga Taara nimi peab ommeti hiljemal ajal meie Wanaisjale antud olema, ja nimelt sellel ajal, kus polku muid sõnu Slaawi keelest meie keelde on tulnud.

Nõnda on siis arvata, et Jotunid enne Germaanlasti Skandinawias on walitsenud ja Laplased nende alamad olnud. Nende seal olemist tunnistab weel see, et praegu weel põhja ja hommikupoolist Skandinawia maad Jotunheimiks nimetatakse, kus see rahwas muinasajal elanud. Seesamma rahwas on siis ka Soome maal elanud, mis üks wanem Ugri sugu wõib olla, aga mitte praeguse Soome rahwa esivanemad. Gespoolne arwamine maktab küll Skandinawia ja Soome maa kohta, aga kas ka meie maa kohta, on jälle isi küsimine. See wõib wõimalik olla et needsammad Jotunid ka meie maa kiviaja elanikud on olnud, nõnda kuidas meie tähtsam wanaja nurija professor Dr. Grewingi seda arwab,*) et kiviajal põhja pool Baltias üks Ugri sugu rahwas wõib elanud olla, kuna lõunapool üks Ditojlaawi sugu näis olema olnud. — Kui see ka nõnda oleks olnud, siis ei ole need Ugrid iialgi meie Eesti rahwa eeswanemad, kes wiimsed sellel ajal alles Kesk Wene maal aset oliwad. Mina arwan aga, et kõik meie kiviaja elanikud Littawi wõi Leedu sugu rahwas wõiwad olla, sest et Lääne mere äärne maa kõik nende ees lahti oli ja et nemad ammu enne Gestlasti siin on elanud, ja praegu weel nende sugu Lätlased enam poole Liivi maad täidawad, kuna Estlased hommiku poolt küljest seie maale jisse on tunginud. Seda tunnistab ka see lugu, et meie maal palju Leedu keele kohtade nimesid on, nii kui esitiiks need, mis selle rahwa nime peale tähendawad, kui: Leedu, Leedi, Litu, Leisi, Leisu j. n. e., siis Jõune (Jauna) = noor, Jõude (Jouda) = jõud ehk jõuu,**) Pupsi

*) Zur Archäologie des Baltiens und Rußlands I. heft, 50 ja Verhandl. der Gelehrten Estn. Ges. Bd. XII. I. heft. 91. 98.

**) Leedu ja Lätti rahwal ei ole mitte õ häälikut. Eesti rahwas räägibwad aga nende Jauna ja Jouda = Jõune ja Jõude wälja.

= Inuba, va, Maja = weite, Laatsi*) = Karu,
 Mulgi (mulks) = rumal, loll j. n. e. — Peale kohtade
 nimele on veel palju muud sõnu, mis Leedu või Läti
 keeles ja meie keele sees, ühed on nii kui: kirwes, kübar,
 latt, maja, sein, koonal (taku), mänd (pubru), vi-
 nas, will, põrsas, röösk (piim), ruis (rufis) hernes,
 kuhelas, wagu, talgud, õlu, tõrw; weel, maffa,
 kubjas, jõud, paun, pais, nedele (nädal) j. n. e., —
 kuidas kuulus keelte uurija prof. Dr. Thomjen Kopen-
 hagenis seda wälja uurinud,**) ja prof. Dr. Ahlquist
 omas „kultuura sõnades“ seda näitab.***) Siiraniis
 tuleb Mulgi nimelisi kohtasi Wõrtsjärwe ja Läti piiri
 wahel Gestlaste maal öiete sagedaste ette, millest arwata
 on, et Leedulasi Gestlaste seie tuleku ajal siin maal veel
 elamas on olnud, kes peale tungijaid Gestlasi rumalaks
 või lolliks — mulks, ja nende elukohtasi Mulgiks on
 hakanud nimetama. Et Gestlased isjendale niisugust nime
 oleks annud, ei ole wist wõimalif.****) Ommeeri on Le-
 dulased Gestlaste sekka ära julanud. Et Leedu rahwas
 muul hiljemal ajal nii sügawalt Gestlaste maa sisse oleks
 ulatanud, ei ole mitte wõimalif, wähamast mitte sellest

*) Leedu või Läti keele õigest kirjutuse järele Laatsi. Siin on
 h wentuse täht, aga Estlane loeb ta kõwasti wälja; sellepärast peab Eesti
 keele Laatsi kirjutama. W. a.

**) Waata prof. Dr. J. R. Aspelin: La Rosomonorum gens et le
 Ruotsi. Etude d'histoire et d'archéologie lehel. 6 ja 7. Helsingfors 1884.

***) Prof. Dr. Aug. Ahlquist: Die Kulturwörter der Westfinnischen
 Sprachen. Helsingfors 1875.

****) Sõna „mulks“ ei ole praegu Gestlaste keeles tundmata. Kui keegi
 mõnda lollt inimest öireleb, siis ütleb: sina m o l l u s ! mis muud ei ole, kui
 Leedu m u l k s. Selle wastu on Gestlastel weel üks teine sarnane sõna „tolks“,
 mis esiohja seda näis tähendama, kui keegi weel oma nina ei mõlsta harida,
 ehk et ta midagi öiete halvaste teeb. Sagedaste deldalse, kui keegi midagi ära
 rikkunud ehk halvasti teinud; Et ole sul ta t o l k o peas! — Толкъ = mõis-
 tus ehk aru, näis kõige pealt küll Slaawi keele sõna olewat, aga see wõib ka
 Leedu keele sõna olla, mis Slaawi keele sugulane on. Ka Liitwi keeles tuleb
 sõna „mulks“ ette, nimelt Rattense ewang., kus „õiedasi“ mehest räägitakse, kes
 oma koha liitwa peale on ehitanud: „mulks mies“, — mis wistiski Läti keelest
 siina sisse on tulnud. W. a.

saadit enam, kui Gestrilased selle maa oma alla võtisivad. Sakslaste seietuleku ajal 1150 aasta ümber elasivad Gestrilased Asti eht Burtniku järvest saadit, aga Läti Hendriku aegsete Sakslaste ja Pätlaste sõdade läbi on Gestrilased kunni Hallisteni tagasi tungitud. Siis Peale selle arwab ka Helsingi prof. Dr. Aspelin, et Leedulased siit maa kiviaja elanikud võivad olla olnud, sest et siin maal leitud kiviist riistad enamiste seda vormi on, kuidas neid Kuura ja Vittawi maalt leitakse. Seal mail näitse mitmes kohas nagu kiviistade wabritud olewat olnud, sest et neid seal palju ja sagedaste viete tihti ühes koos on leitud (*). Wiimaks arwab ka Läti ajaloo uurija, kiriku õpetaja Dr. Bielenstein, et kiviaja elanikud kohtade nimede järele siin maal Leedulased peawad olema olnud. (**)

Kui palju arwatawaid Leedu keele kohtade nimesid meie maal ette tulewad, seda saame eespool kihelkondade kirjelduste juures ülesse tähendada.

2. B r o n g s i a e g.

Muinasrahwa elukord ei jäänud mitte kiviaja olusse seisma. Ikka tulivad uued hariduse woolud, mis rahwaid wägewaste ühes tõmbasivad, ja uute haridustööde walisets tegiwad.

Nõnda on siis muinasleidustest selgeste näha, et metalli asjad igal pool Euroopas kiviajade asemele on tulnud, ja nõnda kiviaja järele metalli aeg tuli. Kõige ejiti sai b r o n g s, tinast ja wasest segatud metall, õige laialt pruugitawaks, sest et see kerge sulatada oli. Nende

*) Verhandl. der Gel. estn. Gesellschaft, Bd. XII. Archäologische Karte des Stein-, Bronze und ersten Eisentalters von Liv-, Est- und Kurland. Von Prof. C. Grewingl.

**) Dr. Bielenstein: Die Grenzen der lettischen Sprache.

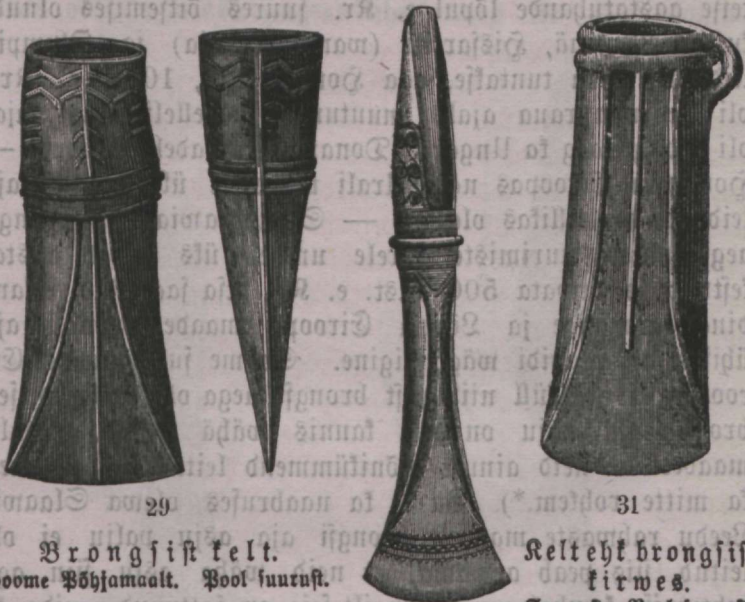
brongsi astjade järele on siis muinasaja teaduses seda inimese soo hariduse jätku brongsi ajaks nimetatud. Kui palju juba brongsi leidus inimese soo hariduse peale on mõjunud, näeme järgmisest: Nad võisivad endile brongsi hoopis teistmoodi ja paremaid töö- ja sõjariistu teha, mille abiga nad palkidest eluhoonid tänise maa koobaste ehk okstest tehtud onnide asemele võisivad ehitada. Seda võib arvata, et kui inimesel juba üks kindel elumaja oli ja nemad juba hulga ühes sellis elasiwad, et siis enam metsaloomad ja kalapüüf neid üles pidada ei võinud, waid nemad pidiwad oma toidust ka taimedest ja seemetest otsima, mis iga elutoha juures maa seest wälja kaswasiwad. Et taimed oma seemet toiduse tarwis hästi rohkesti pidiwad andma, siis hakati neid kunstlikult laiali laotama. — ja sellest on meie põlluharimine tulnud. Põlluharimisega on inimene alles viiete selleks saanud, mis ta peab olema: see on, loomuse kuninga ehk täieste inimeseks, sest et ta enne pool metsaelajast oli. Põlluharimisega sundis tema ka hulga metsaelajaid oma teenistusesse, nagu hobused, kamelid, eeslid, härjad, — ja muud loomad oma ülespidamise tarwituseks, nagu lehmad, kitsed, lambad, sead, koerad, kassid, anid, pardid, kanad jne. — Taimede wili teruti kahe kiwi wahel katti ja seda keedeti siis kas wedelalt poti sees, ehk küpsetati kõwa taigna sarnaselt kas lõksu wahel tule peal ehk tulise kiwi peal, kunni seda tulise ahju sees küpsetama hakati.

Inimene ei taha mitte üfsipäinis oma tõhtu täita, waid ta tahab ennast ka ehtida; sellepärast saiwad brongsi ajal juba wäga palju ilu ehtid tehtud, mis inimesed oma ihu ümber kandsiwad. Nemad õppisiwad ka linu ja kanepid tundma, sellest ihu katet tegema hakati. Inimesed asusiwad endid niisuguste kohtade peale elama, kus põldu wõis harida; igal ühel oli oma põllu tükk, oma jahil laan, oma

kalapüügi weiji. Et teised nende omadust ära ei wõinud riisuda ega muudu ära wõtta, selle tarwis heitsiwad hult ühte feltsi, ja kõige wahwam ja terasem mees oli loomulikult juba teiste ülem.

Brongsi ajal leiti ka teised kallid metallid, nagu kulb, hõbe ja muud ülesse, mida eheteks ja asjade wahenduseks prungiti.

Sellel ajal olivad siis kõik asjad, kui kirwed, noad, sõjariistad, kõik söbgi nõuud ja ehted brongsi.

29

31

Brongsi felt.

Keltekirwed.

Soomes Põhjamaalt. Pool-suurst.

Soomes. Pool-suurst.

30

Paalstab ehtkirwed.

Soomes Uusmaalt. Nis kolmandik suurst.

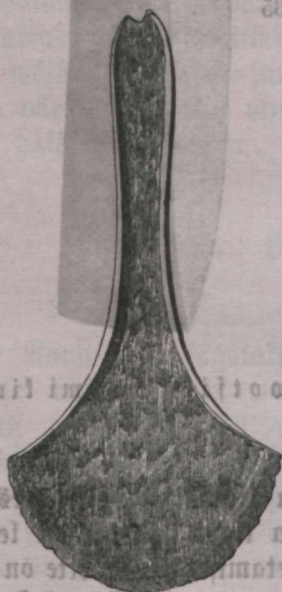
Need riistad olivad sagedaste diete ilusad ja nägusad. Brongsi ei ole mitte siin maal ülesse leitud, waid on esiti kauplemise läbi Greeka ja Itaalia maalt Lääne mere ranna maile toodud, sest et need rahwad selle mere ran-

nas bernsteini otsimas ja ostmas käisivad. Muidugi olivad brongsiist asjad esiti aruldased, kus juures kiviist asju nõnda kava ühes pruugiti, kunni brongsi asju küllalt rahwa kätte sai.

Brongsi aeg ei ole aga maailmas mitte ühel ajal olnud. Muinase Euroopa brongsi aja asjade leiupaigad on nimelt Egiptus, Greakamaa ja Donau org. Egiptuses näis brongsi juba kolmandal aastatuhandel enne Kristust raua eest ära tungitud olevat. Greakas on brongsi aeg teise aastatuhande lõpul e. Kr. suures õitsemisest olnud, kuidas Mykenä, Hisjarliki (vana Trooja) ja Olympia leidustesi seda tuntakse, aga Homeri ajal, 1000 e. Kr., oli see juba raua ajaks muutumas. Selleksammal ajal oli brongsi aeg ka Ungaris, Donau jõe maadel, võimuses. — Homniku Euroopas näis Urali mägestik üts brongsi aja leiduste peahallikas olevat. — Skandinawias on brongsi aeg kindlate uurimiste järele umbes üts tuhat aastat kestnud ja arvata 500 aast. e. Kr. otsa saanud. Skandinawia maade ja Lõuna Euroopa maade brongsi aja ühisus on igapidi väga ligine. Soome sugu maadel Euroopas ei ole küll niisugust brongsi aega olla võinud, sest brongsi aja asju on siit kaunis vähä leitud. Balti maadelt on neid ainult mõnikümme leitud, ja Soomest ka mitte rohkem.*) Ja et ka naabruses olewa Slaawi-Seedu rahwaste maadelt brongsi aja asju palju ei ole leitud, siis peab arvama, et neid vähä asju jün aga juhtumise kombel muialt mailt seie on sattunud, mida ka nende wormist ja olekust kaunis hästi tunda võib. Need harwad brongsi aja asjad, mis siit maadelt on leitud, on aga selle poolest väga tähtsad, sest need tunnistawad wäljamaade mõju meie muinasaja kohta, mis meie maa aja uuehariduse järgule wiivad.

*) Soomes on neid kahesugusid leitud: neid, mis Skandinawia poolt, ja neid, mis Urali poolt siie on tulnud.

Nii kui juba enne öeldud, oli Rootsi, Norra ja Daani maal ammugi brongsi aeg ja brongsi riistad pruugitawaks kui siitmaa rahwas alles kondist ja kivi riistu pruugisiwad. Wistist on need brongsi asjad, mis siin maal leitud, wee teed mööda seie maale sisse toodud. Tõsisteks brongsi aja asjaks peetakse brongsi mõetu, odasid, kirwid wõi feltisi, nuge jne., mis meil nüüd rauast on, ja ka neid brongsi asju, mis kivist riistadega ühes leitakse, nii kuidas neid Saaremaal Tahulas üks kirwes, Muhu maal Wiirukülas oda, Luulas, Hageri kihelkonnas üks kilbi kumm,

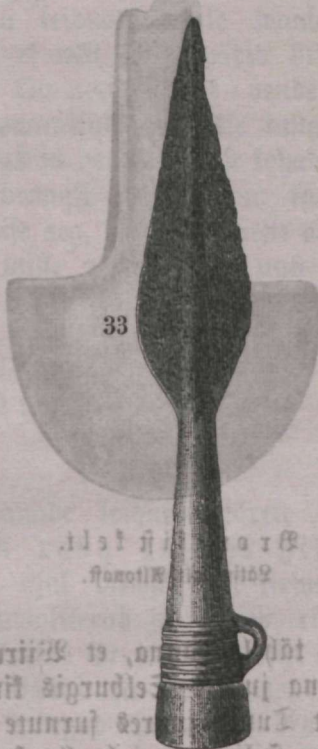

32

Brongsi mõetu wõi kirwes.

Saaremaalt Tahulas. Pool suurust.

Kuresaare muuseumis.

18

33

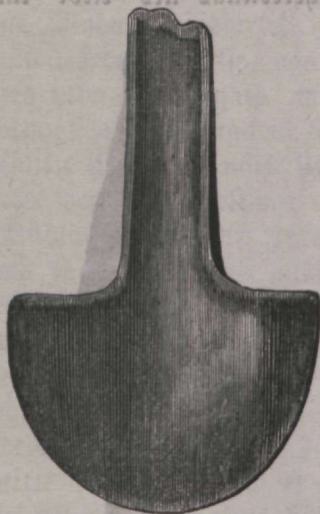
Brongsi oda.

Muhu maalt. Üks kolmandik suurust.

Jurjewi muuseumis.

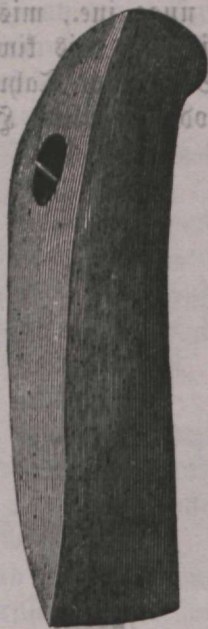
ja Altonas Dina ääres tats kirwest on leitud. Rõnda on ka nende leiukohtade ligidalt lootsitu wormilisi kiwi kirweid leitud, nii kui Wiirukülas ja Tuulas, sest et niisugusid lootsitu wormilisi kiwi kirweid Standinawias wanade brongsi asjadega ühes on ette tulnud. Wiimaks on ka

31

Brongsi felt.
Lätimaalt Altonast.

35

Lootsiku wormi kiwist
kirwes.

weel tähele panna, et Wiiruküla ligidalt Rootsiweres, ja Altona juures Selburgis kiwiaja tuha haudasi on leitud ja et Tuula juures furnute põletamise hauad ette on tulnud Hiljemal ajal olla ka Lõhawere kantji mäest üks brongsi mõel leitud, aga ommeti ära kaotatud, ja 1895 aastal on professor Hausmann Lätimaal ühe wana kääpa

feest ühe brongsi oda leidnud, ja Karksist olen ma ka ühe brongsi kirwe wõi paalstabi kätte saanud.

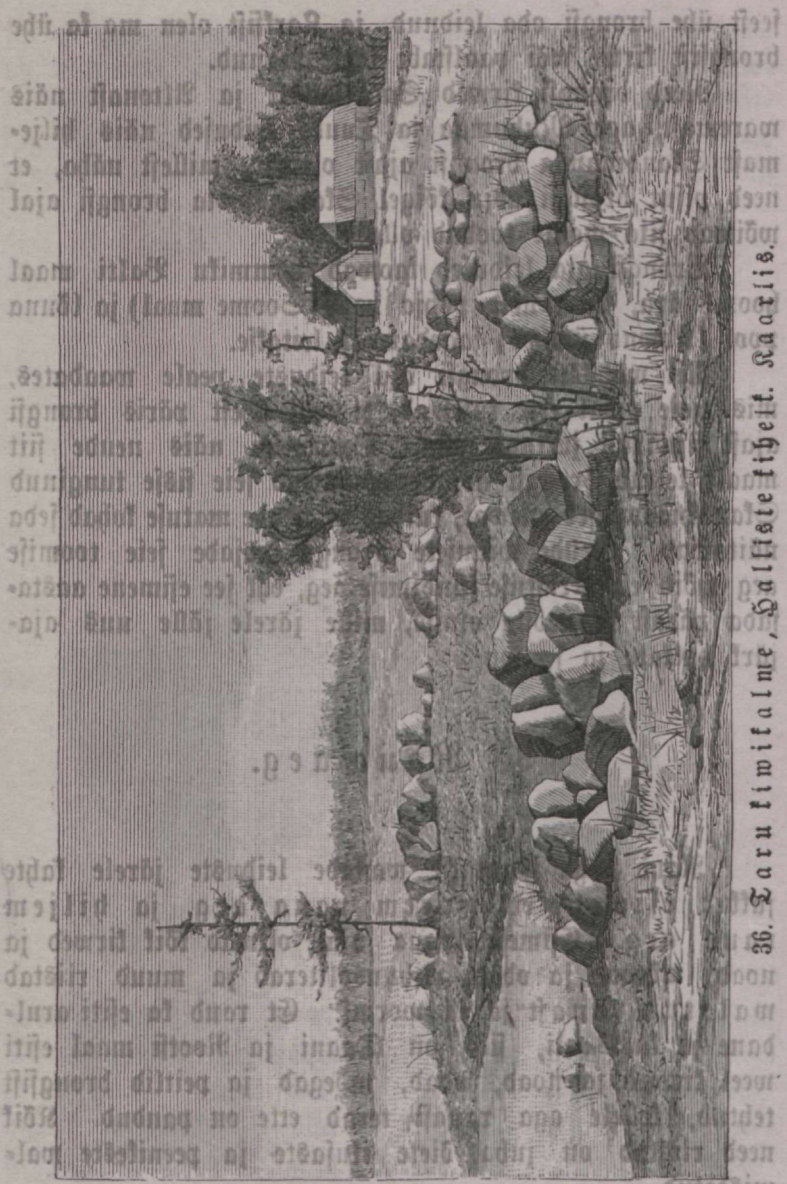
Need brongsi kirwed Saaremaalt ja Altonast näis waremast, aga Mulumaa ja Tuula leidused näis hiljemast Skandinawia brongsi ajast olewat, millest näha, et need pisut brongsi asju kõigel Skandinawia brongsi ajal wõiwad siia maale toodud olla.

Brongsi aja leidused kaowad hommiku Balti maal hoopis ära, kuna neid põhja pool (Soome maal) ja lõuna pool (Rowno ümber) sagedamalt leitakse.

Nii wähäste brongsi aja leiduste peale waadates, mis meie maal ette tulewad, ei wõi ühest päris brongsi ajast siin küll juttugi olla. Ommetigi näis nende siit maalt leitud brongsi asjade omanikud seie sisse tunginud Skandinaawlastel olewat, kuidas ju nende matuse kohad seda näitawad. Nende wiimsjete brongsi asjade seie toomise aeg wõib ehk Kristuse sündimise aeg, ehk see esimene aastajada pärast seda olla olnud, mille järele jälle uus ajajärg hakkab, ja see on

3. R a u a a e g.

Raua aega jagatakse wanade leiduste järele kahte jaksu: esimene ehk warem raua aeg, ja hiljem raua aeg. Esimesel raua ajal oliwad kõik kirwed ja noad, mõgad ja odad, wibunooliterad ja muud riistad walatud rauast ja isi wormi. Et raud ka esiti aruldane ja kallis oli, siis on Daani ja Rootsi maal esiti weel kirwed ja noad, odad, mõgad ja peitlid brongsi ajast tehtud, kellele aga rauast terad ette on pandud. Kõik need riistad on juba õiete ilufaste ja peenikeste walmistatud.

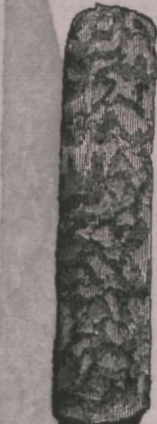

36. Karulivälme, Galtstetheth. Saatis.

37

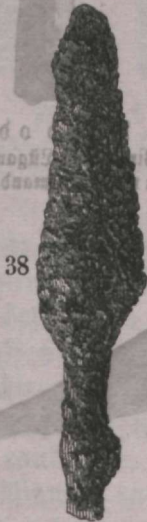
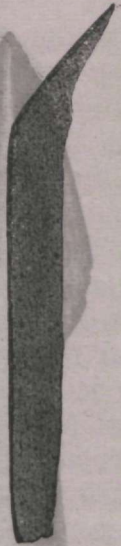
Raud kelt wõi kirwes.
Taru kalmeft. Kals kolmand. j.
Helsingi muuseumis.

39

Raud nuga.
Wirumaalt Lõganuse kihelt.
[Ma mõisast. Kolmandil suurst.

40

38

41

Raud mõel.
Wjätlast. Pool suurst.

Raud noolitera. Taru kalmeft. Loomulil j. Helsingi muf.

Raud oda.
Wjätlast. Pool suurst.

42

Raud oja.
Bjätkaft. Pool suurust.

43

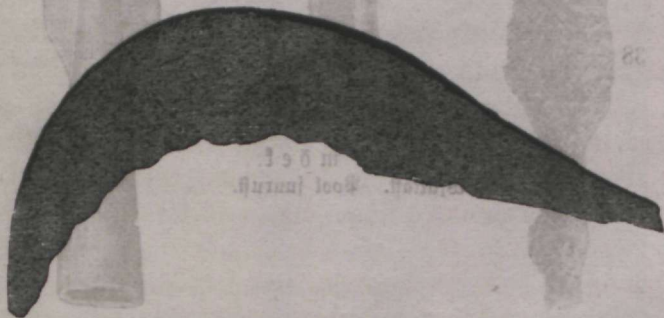
Raud nuga.
Bjätkaft. Pool suurust.

44

Raud oja.
Birmaalt Läänuse lüh.
Ka mõis. Kolmand. suurust.

45

Raud firp.
Birmaalt Läänuse liheltõnnast Ka mõisust. Kolmandit suurust.

Raud kelt.

Wirumaalt Büganule kheeltonnast
Na mõisast. Pool suurus.

Raud warre kelt wõi kirwes.

Baidtu liheil. Goltrest. Pool suurus.
Tursewli muuseumis.

Et raud juba mitu tuhat aastat enne Kristust
hommiku pool Bahemere mäadel pruugitawal oli, on juba
enne öelbud, ja et see 1000 aastat e. Kr. Greeka maal
brongsi asemele oli astunud. Sealt tuli see aegamööda
Kesk-Giroopasse ja sealt Skandinaviasse, ja wiimaks Weik-
feli jõe jooksu mööda Lääne mere äärele ja mere teed
meie randadele.

Wanem raua aeg, mille mälestused igapidi muialt
maalt tulnud märki kannawad, kestis Soomes ja Lääne
mere ranna mail ainult mõni sada aastat. Dmmeti on

see wanem rana aeg Soome sugu rahwaste maadel muinasaja hariduse kohta wägewaste mõjunud ja selles suuri muudatusi forda saanud. Aga rahwa rändamiste järel aast. 350—450 p. Kr. tulnud muudatuste läbi näis see aeg siin häkitselt otja saanud olema, ja selle asemele astub foguni uus rana aeg.

Aga misjugune rahwas oli see, kes rana seie maale tõi ja esimesel rana ajal siin elas?

Profesjor Dr. Grewing'i ütleb:*) „Selle Hommiku Balti hariduse järgu elanikka õpime meie archäologia teaduse järele nende matuste kohtade sisust ja moodust, nende ohwri kohtade ja sõjariistade ladudest, kui ka üksikutest sõjariistade, muu riistade ja ehete leidustest tundma. Nemad oliwad wäga tõeste wana Germani tõugu, kes kas üle mere, ehk lõuna poolt maad mööda meie kiviaja rahwa sekka tuliwad. Nad on mitmel ajal ja mitmes kohas siin maal asunud ja endid aegapidi laiale laotanud, ja wiimaks pikema aja siinoleku järele kas ära läinud, ehk siitmaa rahwaga ühte sulanud, aga enam ehk vähäm kindlaid jälgi oma siinolekust maha jätnud.“

Ra Soome wanaaja uurija, Dr. Väino Wallin**)) kirjutab selle üle järgmist: „Kõik wanema rana aja asjad ja mälestused, nii palju kui neid on leitud ja tundma õpitud, näitawad selgeste Germani laadi, nii kuidas neid Skandinawias ja lõuna pool leitud on. Meie maade wanema rana aja ja selleaegse Rootsi olu wahel on ühtlus nii suur, et sellest arwata on, et siit maa warem rana aeg ainult üks haru Rootsi selleaegsest seisustorrast on. Soome sugu praeguse asupaiga elanikkudeks wanemal rana ajal on mõnda Gooti sugu rahwast arwatud, kuna ajalooft

*) Profesjor Dr. Grewing'i: Verhandl. der Ges. estn. Gesellschaf. Bd. XII. lehel. 104 ja 105.

**)) Dr. V. Wallin: Suomen kansan Esihistoria. Ensimmäinen vihko. lehel. 34. — Waata ka S. Prants: Teated Soome sugu muinasajast lehel. 150.

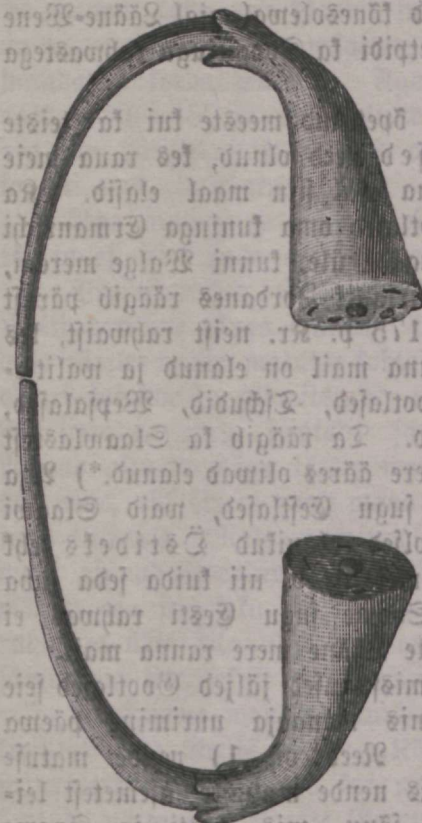
teada on, et Gooti rahwad kõnesolewal ajal Lääne-Wene maal on asunud ja mitmetpidi ka Soomesugu rahwastega kokku puutunud."

Nõnda on siis nende õpetatud meeste kui ka teiste arvamise järele Gootlased need olnud, kes raua meie maale tõid ja esimesel raua ajal siin maal elasid. Ka on ajaloost teada, et Gootlased oma kuninga Ermanrichi ajal Lääne mere ranna maade üle, kunni Walge mereni, olla walitsenud. Ajaloo kirjanik Jordanes räägib pärast Ermanrichi surma aastal 175 p. Kr. neist rahwaist, kes Põhja ja Lääne mere ranna mail on elanud ja walitsenud. Need on olnud Gootlased, Tschudid, Wepsalased, Merjalased ja Wordwinid. Ta räägib ka Slaawlastest ja Nestidest, kes Saksa mere ääres oliwad elanud.*) Aga need ei ole mitte Soome sugu Gootlased, waid Slaawi sugu rahwas, keda õhtupoolsed elanikud Östideks ehk hommi kupooseteks nimetasiwad, nii kuidas seda juba eespool seletatud. Meie Soome sugu Gesti rahwas ei olnud weel sellel ajal mitte Lääne mere ranna mail.

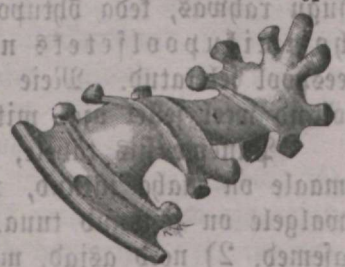
Paneme siis tähele, missugused jäljed Gootlased meie maale on maha jätnud, mis wanaaja uurimine päewa walgele on jõudnud tuua. Need on 1) nende matuse asemed, 2) need asjad, mis nende matuste asemetest leitakse, 3) hulk Gooti keele sõnu, mis Gesti ja Soome keeles ette tulewad, ja 4) mitmed kohtade nimed, mis arwatawasti Gootlaste siin olnut meele tuletawad.

Esimese raua aja elanikkude matuse asemed on suured kiwilademed wõi waremed, keda nüüd kiwikalmeteks wõi kiwikangruteks kutsutakse. Need on enamiste pikergused, laewa moodi kiwilademed, kus surnud on ära põletatud ja nende tuhk, ehte ja tarwituse asjad sinna kiwide alla ja wahela maetud.

*) Dr. Aspelin: La Rosomonorum gens et Ruotsi, lehel. 8.

Rinnandel wõi Armbrustfibel.
Kanepesti Pitafärwelt. Kals kolmandikku suurust. Jürjewi muuseumis.

Brongjist rinnandel wõi
Sprossenfibel.
Roanenburgist. Loomulikk suurust.
Jürjewi muuseumis.

Brongjist laelarõngas.
Paistu kihelt. Hõlsträst. Pool suurust.
Jürjewi muus.

Spiral sõrmus.
Ronneburgi kihelt. Stahweli
kalust. Loomulikk suurust.
Jürjewi muuseumis.

Brongjist käewõru.
Rõõ kihelt. Untiphast. Kals kolmandikku suurust.
Jürjewi muuseumis.

tead... 50

Siin... 48

Siin... 48

Siin... 51

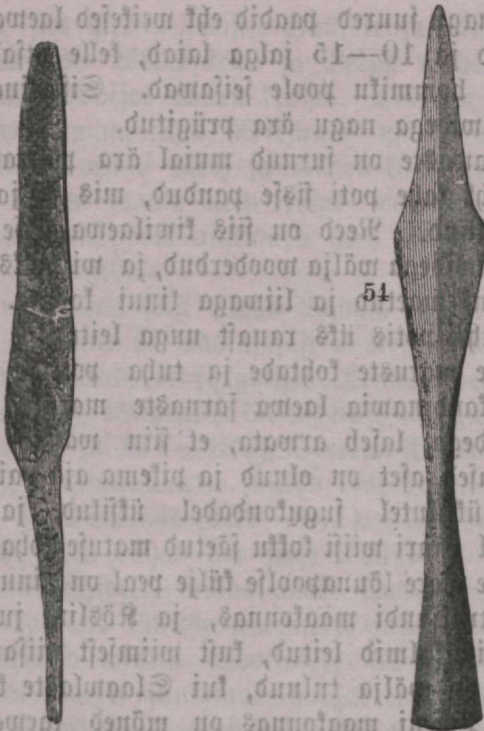
Siin... 51

Siin... 51

Siin... 51

Siin... 52

Siin... 52

K a u a s t n u g a.

K a u d o d a.

Kanepist Pitajärvelt. Pool suurust. H. Ronneburgi kihelk. Ranguri talust.
 Jurjewi muuseumis. Kolmandik suurust. Jurjewi muuseumis.

Professori Grewingi säeb neid esimese raua ajal sisse rändajaid nelja jalku, kes Skandinaviast seie Balti maale on tulnud. Gsimene ringkond on Riia lake Kuura ma rannas, Gjerni järwe ümber, praeguse Erwaali kihelkon nas ja Talseni maakonnas. Seal on seitse laewa jarnast kiwiladet, mille sees kiwi kastid ja nende sees furnute tüht pot tidega leitud. Sätlased tutsuwad neid Wella laiwe, see on kuradi paadid. Neid on kolm paari üksteise järel leitud, ja üks ijjära nis. Keil on kiwid laewa moodi ümber äärte pandud ja mõned read ristis läbi, mis sõude pentijä peawad tähendama.

Need on nagu suured paadid ehk weikesed laewad, 25—50 jalga pikad ja 10—15 jalga laiad, kelle otsad enamiste õhtu poolt hommiiku poole seisawad. Sisimine ruum on weikeste kividega nagu ära prügitud.

Nähtawaste on surnud muial ära põletatud ja üle jäänud tuht kase poti sisse pandud, mis $\frac{3}{4}$ jalga kõrged ja laiad olnud. Need on siis kivilaewa sisse auku pandud, mis kividega wälja woorderdud, ja wiimaks pealt laia kiwiga kinni maetud ja liiwaga kinni kaetud. Seal on ka ühes tuha potis üks rauast nuga leitud.

Nende matuste kohtade ja tuha pottide ühesugusused mõnede Skandinawia laewa jarnaste matuse kohtade ja tuha pottidega, lasew arwata, et siin wanad Rootslased ehk Gootlased aset on olnud ja pikema aja paika pidanud, kus neil üksikutel sugukondadel üksitud, ja rohkemalt koosolejatel paari wiisi kokku säetud matuse kohad on olnud.

Lääne mere lõunapoolse külje peal on ainult Pommeri rannas Stralsundi maakonnas, ja Köslini juures laewa jarnatsid kivilalmid leitud, kust wiimsest niisammasugusid poti tükk on wälja tulnud, kui Slaawlaste kantfi wallidest. Ka Boseni maakonnas on mõned laewa jarnatsjed kiwi kalmes ette tulnud. Mis wahel Kuura maa ja Liivi maa kiwi kalmetel on, saame siin järel tundma õppima.

Teine ringkond laotab ennast üle kõige Liivi- ja Gesti maa, milles isiaranis niisugused kivilalmes ja surnutuha matuse ja ohwri kohad ette tulewad, kus mitte surnutuha pottisi sees leida ei ole. Need mälestuse kohad hakkawad Liivi maal Koiwa jõe kesk kohalt ja ulatawad kaugele Wörtsjärwe ümber, kus neid kõige tihetamalt leida on. Õhtu poole on ka nende jälgi leida Panteni, Breslau ja Eichenangeri kaudu, kuni Wana Salatfisse, Riia lahe rannale. Minu selle (1895) aastase uurimise ja teatede järele täidawad niisugused kiwi kalmes ehk surnutuha matuse kohad Gestlaste maal Liivi kubermangus Wiljandi

kreisi otsani, siis Bernu kreisiist Halliste ja Karksi kihelkonnad, peale selle Wörtsjärwe ja Peipsi wähe ja mõned üksikud hommitupoolest Wöru kreisis. Talinna kubermangus on Järwa maa, mis Wiljandi maakonnaga kokku puutub, neid ka otsani täis, ja mõned ka Wiru ja Harju maal, kuna Vääue maalt neid kõige vähäm teada on. Roiwa jõelt lõuna poole ulatavad need kunni Lennewadeni, Düna jõe äärde. Selle ringkonna seest leitud Rooma rahad on ühtekokku wötta I kunni IV aastajast p. Kr. Kindlad leiutokhad, kust nad leitud, on järgmised: Lennewadeni (161—180 aast. p. Kr.), Raipeni (164—183), Rauguri Strante järwel (69—79 ja 161—180), Breslau Burtneku järwel (238—244), Rabina Tartu juures (30 aast. e. Kr. ja 14 p. Kr.), ja Tallinnas (139—161). Muidugi oliwad sisse rändajad need rahad seie sisse toonud. Waatame lühibelt, kuidas nende kiwikalmete omanikude elu ja haridus täniste uurimiste järele wälja näeb. Need oliwad wistist Gootlased, kes Skandinawiaft ehk Gootlandi saarelt suuremal hulgal esiti Roiwa jõe ümber Kesk Siwi maale asusiwad, kust nad endid laiemale laotasiwad. Professor Grewingki arwab küll, et nad üksi Roiwa jõe mööda seie maale sisse on tunginud. Aga minu selle (1895) aastased uurimised näitawad, et nemad ka Bernu jõe*) mööda sügawamale seie maa sisse on tunginud, esiti Sindi haru ja Nawesti jõe mööda, kus nad Nurmegunde ja Sakala maale aset pidama on jäänud, kus kõige paremad ja laiemad põllumaad on, sest Bilistwere ja Bõltjama ümber ja Wiljandi maal on kõige wanemad kiwi kalmed ehk matuse kohad leida. Teisets on nemad Wändra poole kunni Paide alla ja Järwa maa sisse jõe mööda läinud, kus ka kiwi kalmeid diete

*) Ka Heinaste jõe mööda, leda wanus kirjades Cödehogge, see on, Gooti jõgi kutjutakse.

rohkeste leida on. Nurmegündest on nemad Võrtsjärve ümber ja kunni Peipsini endid wälja laotanud, ja Võrma maalt ka Harju ja Wiru maale sulatanud. Bernu ja Vääne maa on sellel ajal wist igawene mets ja soolõnud, et nad sinna mitte pidama ei ole jäänud, sest seal ei ole mitte niisugusid kivilalmie handu leida, kui esnimetatud mail.

Kuida näha, on nemad endid siin mõne aja ülespidanud, aga rahwa rändamise ajal eht warji pärast seda, kas priitahtlikult eht sunnitult jälle ära läinud. Nende matuse kohad ja nõnda ka eluasemed olivad enamiste suurte teede ääres, kuidas see tänapäewal veel näha on.

Kõige wanemad kivilalmied, mis siin maal leitakse, on laewa moodi pikergused, kelle otsad enamiste õhtust homnikusse seisawad. Need on enamiste lagedate põlbude eht weikeste kinkude peale asutatud, kus need nagu piterik neljanurgelised kivilademed wälja näewad, mille pikkus ja laius wäga mitmesugused on. Nende kivilademete keskel on ligema tähelepanemise ja ka wäljakaewamise järel leida, kuidas laewa wormid nende sisse maha on pandud, mis harilikult kitsamad on, kui need kivilademed isi. Laewa pard eht sein on ühest eht kahest reast suurtest kividest maa sisse pandud, kellest jälle ühe ja kahe realised kivi read risti laewa läbi käiwad, kelle otsas parda kohas kõrgemad ja teravamad kivid on, mis airu pulke pearad tähendamata. Nende kiviwademe wahel puistati suurte tuht, nende ehted ja muud metallist asjad, kui ka poti tüki, mis matuse söögi ja juogi juures pruugitud ja siis katki löödud. Need kaeti siis mullaga ja weikeste ja suurte kividega finni. Ülewel seisaw wigur näitab üht niisugust laewa wormi.

Indi Miisugufid laewa wormiisi olen mina Liivi maal
 Wiljandi kreisis Rabala wallas 4 tükki leidnud: 1. Määrn
 talu põllu sees, 120 jalga pikk ja 37 jalga lai, kellel
 11 kiwi rida või südepenki risti läbi käiswad, ja niga
 rea otsas oli üks kõrgem kiwi, mis möla pulka pidi
 tähendama. Selle kaewasini mina aastal 1878 läbi ja
 leidsin seal ühe brongsi rinna nõela, täerandme rõngid,

55

R ä e w ö r u.

56

R i n n a n ö e l.

57

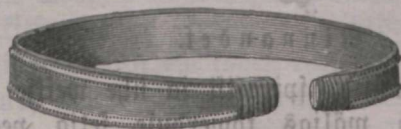
S ö r m u s.

šörmusid, spiralisi ja ühe weikse kõwera raud noa, kellel
 tera wäljas kõwerduse selja peal oli. Need asjad on
 professor Grewingt esimese aastasaja sisse p. Kr. arwanud.
 — See kiwi laew on hiljemalt puhtaks ära häwitud. —
 2. Oli seal ligidal Willemi talu põllu sees üks nii-
 sammu sugune kiwi laew, 89 jalga pikk ja 29 jalga
 lai. Läbi kaewates ei tulnud seal mitte metalli asju
 wälja, kuid üksi fondi tükk ja tuhka ja poti tükk.
 3. Arka külas põllu sees on üks weike laewa worm,
 22 jalga pikk ja 9 jalga lai. Seal sees oli niga üks
 väga suur tule ase, kus väga palju puu süsa ja tükki
 oli, aga mitte fondi tükk ja metalli asju. Nähtawalt
 oli see üks surmuse põletamise koht, kust surmuse tuhki ja

fondid hoolega olivad ära korjatud ja ühte seal ligidal olewasse kivi kangrusse kwide wahete pandud, kus aga mitte jälle laewa wormi hega põletamise asemid sees ei olnud. Metalli asju ei olnud seal sugugi. 4. Willewere külas Siimu talu põllu sees on üks wäga suur laewa farnane kiwi lade. Ta pikkus on 159 jalga ja laius 34 jalga. Wäljaspool laewa sein on kivilade kumbagil pool weel laiem. Sellel laewal oli 17 kiwi rida eht sõudepinki risti läbi; üksi õhtu poole otja sisse oli furnute tuhka ja poti tükk maetud, aga poolest saadik oli see üzna tühi, millest näha, et selle pruutijad ta järsku maha jätnud olivad. Metalli asju tulivad wälja 1 brongist rinnanõel (Sprossensibel), üks paar käerandme rõngaid,

58

59

K ä e w ö r u.

1 keti tükk, üks klaas pärl, üks weike kõwer raud nuga, nagu Määrü kalmest. — Professor Grewingti seletuse järele olivad need asjad kõik sellest ajast, kui Määrü kalme asjad, mille farnatjid ta Poola maal Kurshanis

Schauli kreisis, Dohowis Rosieni kreisis ja Gruneikis Gumbinne kreisis Preisi maal leitud on. Selle suure laewa sarnatse kiwikalme ligidal oli üks weike kinguke; see oli maa sees kiwidega täidetud ja pealt mullaga kaetud, et kive sugugi wälja ei paistnud. Selle koha pealt oli palju põlenud ja sulanud brongsi tüfka ja tilkasi leida, niisama ka raud rõngaid ja noa terasid ja ka mõned kondi tüfid, aga mitte surnute tuhka. Sellest on siis arwata, et nad surnud selle weikse koha peal ära oliwad põletanud ja tuha ja üle jäänud ehted suure laewasisse matnud, nii kuidas ma seda Urkmas leidisin. 60

See on siis esimese raua aja siit maa elanikkude matuse wiis, mis neist seie maha on jäänud. Kiwi read, mis neist matuse kohtadest risti läbi käiwad, on wisjist kas sugukondade wõi üfikutute ifikute matuse asemete wahed, wõi on need koha elanikkude aasta matuse wahed. Ka on nemad sagedaste omad surnud sealsamas laewa sees ära põletanud, aga ifiäranis tagumises laewa otsas.

Siin juures peab tähendama, et mitte palju kiwilademeid wõi kalmeid laewade sarnatjed ei ole, waid neid on sagedaste mõnda Noatera. muud wormi, ja ka koguni ilma wormita, kuidas meie seda edespidi saame tundma õppima. Need on jaolt jälle teise rahwa jagu. Laewa sarnatjed ja muud matuse kohte, kust ühesugused asjad wälja tulewad, on kaunis harwa, millest näha on, et nende matuste kohtade omanikka siin mitte tihti ei ole olnud, waid aga harwa, kes siitmaa kiwiajaelanikkude sekka asunud, ja wiimaks äkitjelt siit ära kadunud, kuidas enne juba öeldud, sest et nende matuse asemed järsku poolele ja tühjaks jäänud, ja

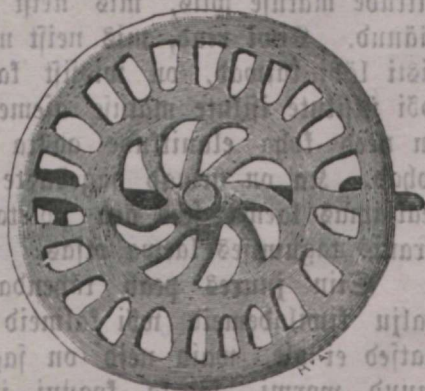

niende ehtid ja asju ka muial enam ette ei tule. — Niisugusid matuse kohte on küll siin ja seal meie maal olemas; ma olen aga ainult neist laiemalt rääkinud, mis ma ifi olen läbi mürinud ja wälja kaewanud. See on aga ka wõimalik, et need esimese raua aja elanikud omad furnud ka põletamata, haudadesse maha on matnud, kuidas seda ette on tulnud, et ka haudadest niisugusid asju on leitud, nagu need kivilaewades ette tulewad.

Asjad, mis furnute tuhale neis matuse kohtades juure pandi, oliwad järgmised: Riie te ja ehte tarwis oliwad brongfist ja hõbedast mitmesugused rinna nõelad (Kopf-, Armbrüst- ja Sprossensibel), ängulised ja ümmargused broosid, aruldased preesid ja kilbi farnatsed ehted,

61

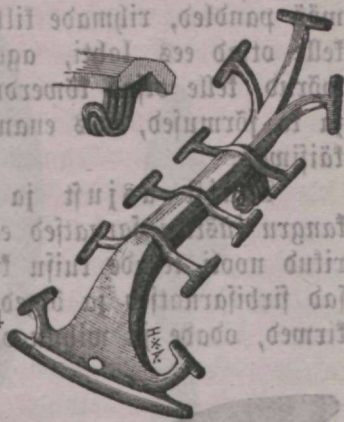
62

Brongfist rinnanõel ehk Ümmargune sõlg või sibel.
 Armbrüstisibel. Ronneburgi sibel. Schlagwelli talu kalmest.
 Künzemaalt Dobelesrgist. Doornikist suurus. Zurichi muuseumis.
 Doornikist suurus. Witawi muul.

juufste nõelad ja kaela ehted, kus raud traadi peale pa-
 sud brongfist pärlid ja rõngakesed, ehk sinisest, rohilisest
 ehk kollasest klaasist ümmargused ja pilergused pärlid oli-
 wad aetud, siis brongfist ehk üle hõbetatud õlanõelad,

63

64

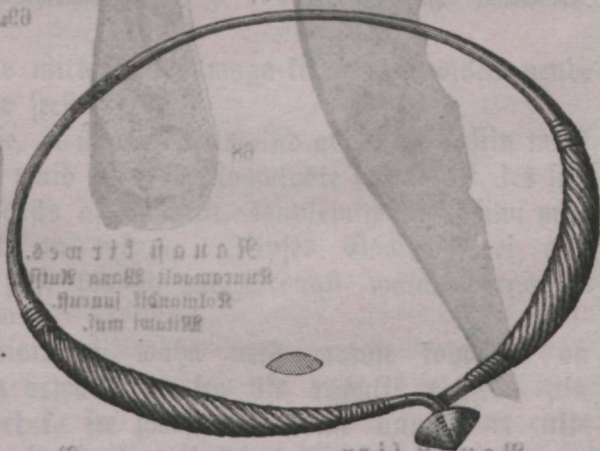
Brongfist rinnandel wdi
Kopffibel.
Konneburgi kihel. Slastweli kivitakmest.
Loomulit suurust. Jurfewi muuseumis.

Brongfist rinnandel eht
Sprossenfibel.
Konneburgi kihel. Veisi talust.
Kals kolmandiku suurust. Jurfewi muus.

65

60

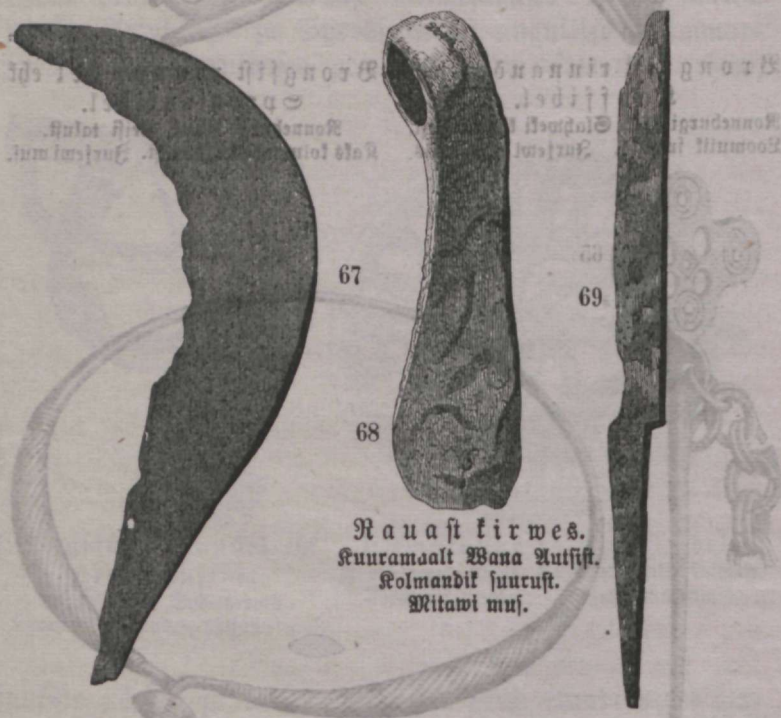
66

Slandel
Konneburgi kihel. Jaan Thewene talu talmest.
Pool suurust.

Brongfist w d d.
Konneburgi kihel. Jaan Thewene talu talmest.
Pool suurust.

wõõ pandled, rihmade kilbid, suured brongsiist kaelarõngad, kelle otsad ees lahti, aga hästi jämedad olivad, wõõ wõrud, kelle otsad kõwerdud nõõbi otsadega kokku käiswad, ja ka sõrmused, mis enamiste mitu korda ümber sõrme käiswad.

Muist asjust ja sõjariistust on nimetada: kangru süstiku sarnatsed ehk läbi puuritud aukudega pikerikud nooli terade luisku kiwid, joogi sarwede witsad, kitsad sirbisarnatsed ja õiged noad, õõne putkaga keltid ehk kirwed, odade ja wibunoolide terad ja lühikesed piigid.

Rauast kirwes.
Kuuremaalt Wana Aulsiist.
Kolmandil suurust.
Mitawi muf.

Rauasi sirp.

Ronneburgi khl. Rauguri talu talimest. 178
Kolmandil suurust.
Surjewi muf.

Rauast nuga.

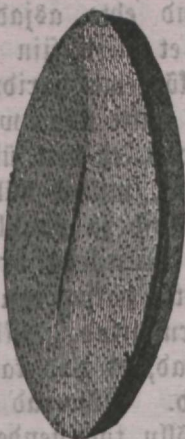
Talinna kub. Paimurmest.
Pool suurust.
Talinna muuseumis.

70

Rauast oda.

Wirumaalt Väänuse kihelt.
Ka Molinna juurest. Kolmandil s.

Koolitera tahk tulekiivist.

Ronneburgi kihelt. Kanguri talu
kalvest. Rats kolmandiku juurest.

72

Rauast oda.

Puurumaalt Wana Kutst.
Kolmandil juurest. Ritawi muj.

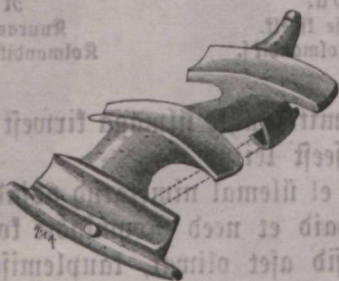
Dmmeti ei ole mitte ühte filmaga kirvest ega mõeka nende matuse kohtade seesit leitud.

Arwatakse, el ülemal nimetatud asjad mitte fiin maal ei ole tehtud, waid et need Koomlaste koloniidest, kes fiin pool Alpi mägesid aset oliwat, kauplemise teel Siivi maa Gootlaste kätte on tulnud. Siinsed Gootlased ei olla mõistnud seie sisse toodud zingibrongi walada, ega ka raua tööd teha.

Et sõjariistu nii wäähä neist matuse kohtadest on leitud, siis on arwata, et see üks rahulik rahwas fiin on olnud, ja et ka see sellest tunnistust annab, et niisugusid asju, mis kiwilaewadest on leitud, ei ühegi wana Gostlaste kantsi juures ei ole ette tulnud, ehk neid küll dieti fagedaste fiin maal olemas on.

Gespool nimetatud ehte asjad, tarwituse nõud ja sõjariistad näitavad, et meil siin niisuguste inimestega tegemist on, kes ühe kõrgema hariduse järje peal oliwad, ja kelle tarwitused ka mitte üsna vähad ei olnud. Soogi sarwede witsjad näitavad, et neil üks waimustaw joot on olnud, wist meest mõdu, millest näha, et nad mesilasi on pidanud. Rihmade kilbid ja pandlad näitavad, et nad nahka on pruukinud. Peenikesed brosside ja fibelite nõelad näitavad, et need mitte paksu ega lõwa, ega ka nahk riiete külles ei ole pruugitud. Mõned willase lõnga ja riide jäänused näitavad, et nad ka lambaid on pidanud ja willast riidet teinud. Kõwerad sirbi sarnatsed noad tunnistawad, et ka põllu töö nende juures pruugitaw on olnud. Sellest on näha, et nemad siin kindla aseme pidajad, korraldatud elujärjega, on olnud.

Professor Grewing ütleb, et ta ühte rinna nõela (Sprossenfibel), mis Liivi maa kivilaewade omanikkude

Rinna nõel.

Ronneburgist.

päralt on, Soome-, Gesti- ja Riura maal, Rownos, Lomtja kubermangus Augustowas Poola maal, ja Preisi ning ka Saksi maal olla leidnud, mis mitmes Germania muuseumis, nimelt Dresdenis sagedaste ette tulla. Gespool tähendatud Rooma rahad tunnistawad ka umbes seda aega, millal esimese rauaaja elanikud siie

tulnud ja siit jälle ära kadunud, see on 30 aastat enne Kristust, kuni 244 aastat pärast Kristust, kus nad järsku ära kadunud, sest et mitmed nende matuse kohad on poolele jäänud, kuidas ma seda ise Rabalas Willewere suure kiwi laewa juures olen leidnud, nõnda ka mitmed teised uurijad.

Et Liivi maa kiwilaewade omanikud selle maa kiwijaaja ehk alguselanikkudega mitte üks rahwas ei wõinud olla, selle seas nad elasivad, näitab see, et nende hariduse wahel wäga suur on olnud. Nende furnute juure pandud asjade juures puuduvad kõik märgid, mida rohkesti peaks leida olema, mis näitaksivad, kui üks ja seesamma rahwas kiwiajast aegapidi rauaaja sisse oleks läinud. Ei ühesgi Liivi maa kiwikalmes ole ühte kiwist kirwest, oda ega noolitera, ega ka kondist riista leitud. Need wähiad kohad, kus kiwiaja ja esimese rauaaja asju ühes on leitud, nii kuidas need wanad hauad Wensaus Windau juures ja Wistufapis Suur-Nutsis Kuura maal, kui ka Boola maal — näitawad just selgeste, et hommiku Baltias kiwiaja elanikud pärast Kristust esimesel rauaajal weel mitte ära ei olnud kadunud, waid et seal kats rahwast koos on elanud, selle hariduses suur wahel on olnud, kes kaugelt teine teisest rahwa jooft oliwad. Liivi maa kiwi haudade ringkonna sees, kus kiwist kirwed harwaste ette tulewad, peaks arwama, et need rahwad lihtsalt siin üksteise kõrwas on elanud.

Nii kuidas juba eespool oleme näinud, on esimese rauaaja elanikud wististe Gootlased olnud. Meie oleme tänini nende matuse asemid ja nende wormi, kui ka neid asju tundma õppinud, millest Soome õpetatud mees Wäino Wallin ütleb, „et siit maa warem rauaag ainult üks haru selleaegsest Rootsi seisukorrast olla, ja et sellel ajal mõni Gooti sugu siin maal on elanud.“ — Need asjad ei ole mitte üksi märgu andjaks, et Gootlased siin maal on olnud, waid arwatawasti ka mitmed kohtade nimed, mis näitawad, et need wist nende elukohad on olnud, kui:

Gota = were,¹⁾ wanal ajal Kotefer Goti = järwe,²⁾ Gota = soo,³⁾ Gota = afeme,⁴⁾ Goti = afema,⁵⁾ Gota = küla,⁶⁾ Gota = afema,⁷⁾ Goti = org,⁸⁾ Goti = nõmm,⁹⁾ Goti = nõmm,¹⁰⁾ Goti = orumets,¹¹⁾ Goti = soo,¹²⁾ Goti = niit,¹³⁾ Goti = hallikas,¹⁴⁾ Goti = linnamägi,¹⁵⁾ Gota = land,¹⁶⁾ Goti = jõgi,¹⁷⁾ Gootlaste = küla,¹⁸⁾ Goti = mägi,¹⁹⁾ Goti = maa või ase,²⁰⁾ Goti = küla,²¹⁾ Goti = ware,²²⁾ Kaitu,²³⁾ Kaide,²⁴⁾ Gaida,²⁵⁾ j. m. t.* — Niisugusid nimesid võib meie maal veel palju rohkem olla.

Et kohtade nimed Eesti keeles ikka genetivi vormis on, siis on Gooti nime lõputäht i ehk a, Gooti ehk Goota. Esimene lõpp *ia* on enam Eesti keele loomu, kuna Gota ehk a lõpp Rootsi keele järele on, sest Rootsi maal on Gota või Gōta koha nimesid palju, kust ka Gootid, nii kui enne näinud oleme, arwatavasti seie maale sisse on tunginud. Rootsi keelest on meil palju sõnu, nii võib ka Gota nimetus sealt poolt tulnud olla.

Peale selle on palju sõnu, mis meil Gooti keelega ühed on, kui: Gooti keele hana = kuff, Eesti keele kana, harjis = kari, lamb = lammas, matha = madu,

1) Kodawere tiel Peipsi ääres. Waata „were“ lõppude üle taga pool. 2) Kodijärwe mõis Rambahja kihelk. 3) Kodasoo mõis Ruusalu kihelk. 4) Kodajeme mõis Peetri kihelk. On see Gota = afeme, või Gota = jeme Vredu keeli? 5) Kodisma küla Laiuse kihelk. 6) Kodila mõis Rapla kihelk. 7) Kodafema karjamõis Pernu Jakobi kihelk. 8) Koodi org Wana Karistes Halliste kihelk. 9) Koodi nõmm Kaarli Halliste kihelk. 10) Koodi nõmm Woltmõis Saarde kihelk. 11) Koodioru mets Hofstres Paistu kih. 12) Koodi soo Woltmõis Saarde kihelk. 13) Koodi niit Karfisi. 14) Koodi hallikas Järwa Jaani kreitu juures. 15) Koodi linnamägi Alpus Järwa Radise kihelk. 16) Gotlandi mõis Kihelkonna kihelk. Saare maal. 17) Koodi küla Häädemeeste kihelk.** 18) Radaste (nom. Radjased) küla Wändra kihelk. 19) Kati mägi Paistu kihelk., kus Radjased või Gootlasted veel mängimas olla läinud. 20) Katjere või Katimaa mõis Lemsa kihelk. 21) Kadi küla Simuna kihelk. 22) Kati ware Wasta mõisa ligi Wiru Rigula kihelk. 23) Kaidu või Kaide küla (Gooti keele laewake) Hanila kihelk. 24) mõis Kaide nimelise talu Abias Halliste kihelk. 25) Gaida talu Wolmari linna ligi.

*) Ma olen need nimed siin aga ülesse arutanud; igauks võib neist enesele arwata, mis ta tahab.

**) Wida wanas kirjades Cobeyoge-Gooti sõgi nimetatakse.

aithei = eit, ema, hors = hoor, marei = meri, mulda = muld, põrm, hallus = kalju, hvatho = waht, ahana = hagan, lein = lina, gultu = kuld, daigs = taigen, hlaiſs = leib, vein = wiin, nethla = nõel, nagljan = nagel, nael, meſja = mõet, katils = katel, puggs = pung, ga = hamon = hame, ſärf (wiinne Rootſi keelne), badi = padi (Bett), aivs = aig, aeg, mahti = mahti, valdan = wald, vairths = wõrs, dauthus = taud (Tod), thaurban = tarwis, vai = wain, waew, mitan = mõet, pund = pund, faſtan = paast, kaupon = kauplema, *) armostai = armetumad, millest ka meie armas olla tulnud, ſkaunis = kaunis, **) reits = ritas, ains = ainus, managei = mõningas, ſama = samma, kiusan = kiusama, katsuma, valjan = walima, leihwan = lainama, ju = ju, jah = ja. ***)

Kolmas ſiſſerändajate ringkond on Kuresaar ja Muhu ſaar, ja wistist ka Lääne maa rand. Saare maal on Rooma rahastid leitud: Pilast 330 aast. p. Kr., Bajo mõisast 425—455 a. p. Kr., Weikse Wiljandi ſaarelt 408—450 a. p. Kr., ja teistest kohtadest 14—98 ja 138—161 p. Kr. — Need aasta arwud tunnistawad, et ſiſſerändajad selle aja sees ehk lühikest aega pärast ſeda, ſinna maale on tulnud ja need rahad ſiſſe toonud. Siis on ſealt leitud kangru ſiſstiku ſarnatsid luusu kiwe, keltiſi, lühikeſi labida ſarnatsid raud odasid, õige teraga nuge, jne., mis näitawad, et need mitte Ugri tõugu rahwa pärast ei ole. Siis on weel Saare maal Pannast kaks ſuurt wilja õerumise kiwi leitud, ja wiis niisugust Andu-wäljal Muhu ſaarelt, mis Balti maa eſimesest raua ajast

*) Soome maal nimetatakse liin kaupunki, wist et seal kaubeldakse.

**) ſkaunis = kaunis, Rootſi ja Daani keele ſkøn, Saksakeele ſchön.

***) Dr. Thomsen: Ueber den Einfluß der germaniſchen Sprache auf die Finniſch-Lappiſchen. Halle. 1870. — ja Sitzungsberichte der Gel. eſtn. Geſ. 1882, lehel. 11—21.

on, sest et selle sarnatsid ka Bornholmist, Rügenist ja Mecklenburist leitud on, mida selle samma aja sisse arvatakse. Nõnda on siis ka Saare maa esimese raua aja elanikud sisse rändanud Germaanlastel.

Neljas sisserrändajate ringkond ulatab — peale wella laiwe ümbruse ehk esimese ringkonna — üle terve Kuura maa ja sinna külgi puutuwate Kowno, Witepski ja Viivi maa piirimaade. Seal tulewad niihästi põletud furnute kui terve kehade matuse kohad ette, kas ühes paigas ühes, ehk isi paigas. Rooma rahasid on Bauzke ümber leitud aastast 119—364 p. Kr., mille aja sees arwatavasti ka sisserrändamine on sündinud. Tähelepaneku väärt on üks sõjariistade kogu, mis Tukumi kreisist Nutsi kihelkonnas Dobesbergis maa seest on leitud, kus 1100 rauast riista oliwad, peale selle 40 brongisist ehte asja, 60 kangru süstiku sarnast luusu kiwi, haamrid, wiilisi, suuri naelu, üks alasi ja muid asju. Arwata on, et need asjad pärast 400 aastat p. Kr. sinna maha on pandud. Selle ringkonna hommiku Baltimaa esimese raua aja pea elanikud oliwad, nii kui teistesgi ringkondades, arwatavasti wana Germani tõugu, aga teise ringkonna elanikkudest jälle teised, wist ehk Rootsi tõugu. Nad wõisiwad otsekohes üle mere tulnud olla, ehk nad tulid ka otsekohes lõuna poolt maad mööda Kuura maale, kus nad pikema aja elamise järele kas jaolt jälle ära läksid, ehk ka jaolt endiste maa elanikkude sekka ühte sulasid.

* * *

Õõrame oma teise ringkonna Gootlaste juure tagasi. — Mis tähendab siis laewa worm nende wanade matuste paikade juures? Seda peame natuke seletama. Skandinawia rahwas oliwad kanged meremehed ja laewa sõitjad. Suri neist keegi tubli mees ära, ja kui ta eluase

mere lähidal oli, siis pandi furnu teha lootsikusse, kuhu talle kõiksugu riistad ja asjad ligi pandi, mis ta elus oli tarvitanud, isegi tapetud naisterahwas, hobune, riided, toiduwara jne. Siis täideti lootsik põlema materjali ja puudega, pisteti põlema ja lütkati mere peale, üteldes: Nüüd saadame ta teise ilma! Kui kõik pealt ära oli põlenud, siis langes lootniku jäämus tülkis mere põhja, ja furnu oligi teises ilmas. Oli aga meri kangel, ehk ei tahetud furnut mere peale saata, siis weeti lootsik kuivale maale, pandi furnu kõige oma kraamiga lootniku sisse ja maeti kõige lootfikuga mõne mäekinguga sisse. Sagedaste tehti aga kiwifest lageda maa peale lootniku ehk laewa sarnane worm ja maeti furnu kas termelt ehk põletult sinna keskele. Ka üks Arabia reisiija, Ibn Foslan, räägib ühest Kuuriki järeltulijast Waräägi würstist, Dnepri jõe mail, kuidas see kuival maal laewa sisse pandud, kuhu talle tapetud naisterahwas, hobune ja kõiksugu warandust ja toidukraami juure wiidud ja siis põlema pandud. Peale selle aetud ülejäänud riismed kokku, kantud mulla hunnik peale ja pandud puu post sinna otsa, kuhu peale wist ta nimi tähendatud. *) Daani maal on hiljemal ajal niisugusid lootfikuid mäekintudest wälja kaewatud, ja Kootsi maal kui ka meie maal on kiwifest tehtud laewa wormilisi matuse kohte.

Et neile furnutele naised, hobused ja asjad, mis ta pruukinud, ligi anti, näitab, et neil usk tulewase elu peale oli, kus seda kõik jälle arwati tarwis olewat, mis ta siin elus oli pruukinud.

Kui nüüd meie maa raua aja toojad ja elanikud Skandinawiast seie on tulnud, siis pidiwad nad wõimalikult ka oma matuse wiiji seie toonud olema, et nad laewawormilise kiwi wareme sisse oma furnute tuha ja asjad matiwad.

*) Waata Dr. Pierson. Aus Rußlands Vergangenheit.

Need wanad hauad ja matuse kohad olivad meie õpetatud meestele kunni kaunis hilja ajani üsna tundmata. Kõige esimene oli Tartu professor Kruse, kes riigivalitsuse käsu peale wanu handu hakkas uurima, kui 1837 aastal juur weji Riia ligi Düüna jõe kaldal hulga wanu handu oli lahti ujutunud, kust wäga palju kõiksugusid wanu asju oli wälja tulnud. Kruse kogus need asjad kofku ja arwas need Waräägide omad olewat.*) Seal juures õppis ta mitmesugusid wanu handu ja matuse kofhte tundma, ka niisugusid, mis kiwidega pealt kinni olivad kaetud.

Siis hakkas 1870 aasta järel Grahw Sievers Wõnnust, Lätimaal wanu handu läbi uurima ja arwas Ronneburgi kihelkonnas Strante järwe ääres Slaaweki talu juures esimese kiwilaewa sarnatse matuse koha leidnud olewat, kuhu sisse surnute tuht ja ehteasjad olivad maetud. Ta oli sealt ja ümberkaudu palju ehteasju leidnud, mis just esimesest siit maa raua ajast olivad. Tema arwas need matuse kohad Normanide päraltolewat.**)

Selle järel hakkas ka Tartu professor Dr. Grewingt seda tähele panema ja neid kiwi wareme handu läbi uurima ja kaewama. Esiotsja olivad need Eestlaste maal wäga wäha tuttawad. Aastal 1877 andsin mina neid juba mõni 50 tükki ülesse. Aastal 1878 lastis Moskwa archäologia selts mind neid juba mõned läbi kaewata, mille juures ma Kabalas 4 laewa wormilist kiwiwareme matuse kofhta leidisin. Asjad, mis ma sealt leidisin, arwas professor Grewingt esimesest aastasajast päraft Kristust olewat, seega siitmaa esimesest raua ajast.

Müüd tuli muidugi küsimine: kelle rahwa päralt need kiwiwareme hauad on? Et neid siin juba mõned kiwilaewa

*) Warääger ja Ruotsen kutsuti Ruurikil oma seltsiga, kes Skandinawiaft olivad tulnud.

**) Normanid olivad ka üks jagu Skandinawia rahwast, aga hirmus langed meremehed ja rüüslod.

wormi oliwad leitud, siis näitis juba Skandinawia laewadesse matmise lugu, et ka meie maa kiwilaewade ja waremete omanikud Skandinawiast pidiwad seie tulema olnud. Seda näitawad ka neist matuse kohtadest leitud asjad, et need nendega ühed oliwad, mis ka Rootsis sellest ajast oliwad leitud. Sedasama leiti ka Soome maa esimese raua aja asjadest, et need Rootsi omadega ühed oliwad, ehk küll Soomes mitte laewawormilisi matuse kohte teadawaks ei ole tulnud. Siis teati ajaloost, et Gootlased ütsford üle kõige Balti mere ranna maade, kinni Walge mereni, oliwad walitsenud. Siis leiti wiimaks palju Gooti keele sõnu Soome ja Eesti keele sees, mille järele arwati, et Gootlased wõi Gootid meie maa esimesed raua aja toojad ja ka laewa wormiliste kiwi kalmete omanikud saawad olema.

Riisjugusest Skandinawia rahwa usust ja laewadesse matmise kombest on siis see arwamine tulnud, et ka meie maa pikergused kiwi kalmed laewu peawad tähendama, milledest surnud teise ilma sõuawad.

Kui palju meie maa pikergused wõi laewa wormi kiwikalmed selle usu peale põhjendatud on, ei wõi ma mitte finnitada. Minu arwates peab neid õieti harwa olema, aga enamiste õhtu pool Wörtsjärwe. Hommiku pool Wörtsjärwe näis nende worm juba segane olewat. Et need kiwikalmed enamiste heade põldude sees on, siis on wäga wõimalik, et põllu puhastamises ehk ehituses kiwid ära on weetud ja nõnda worm rifutud. Kiwikalmid on palju, aga need ei ole mitte kõik esimesest rauaajast.

Ommeiti arwas professor Grewingf selle Skandinawia usu peale ennast toetades, et meie maal palju kiwi laewu saab olema, igat pikergust kiwikalmet kiwilaewaks pidades.

Pärast Grewingfi surma hakkasiwad nooremad wana-aja ja asjade uurijad ligemalt neid kiwikalmeid tähele

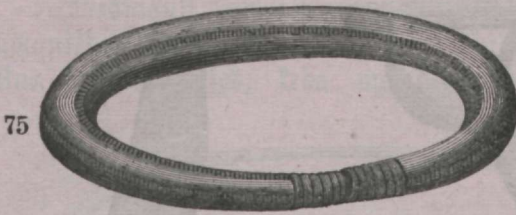
panema, ja leidfiwad, et Grewingt oma laewa wormi arwamisega natuke kaugemale oli läinud, ja, nemad arwasiwad koguni, et laewa wormi sugugi olemas ei ole ja et Grewingt selle arwamisega efituses on olnud, ja nimetasiwad kiwikalmed lihtsalt kiwi haudeks. Pifergusi kiwikalmid on nemad küll leidnud, kust kiwired risti läbi käiwad, aga terawa otstega laewa moodi mitte, mispäraft nad neid kiwiridade haudeks on hakanud nimetama. Wõib olla, et terawa otsjate kiwid ära on weetud ja nõnda worm ära lõhutud, wõi ei ole nende tegijad enam õiget wormi kinni pidanud. Nii kui ma enne ütlesin, näis hommiku pool Wõrtsjärwe see worm segane olewat, ehk küll nende seest niisama sugusid asju on leitud, mis esimesest rana ajast on. Enamiste on hiljemad uurijad Wõrtsjärwest hommikupoolsid kiwikalmid läbi katsunud, kuna minu arwates õhtu pool Wõrtsjärwe laewa moodu haudade wormid selgemad wõiwad olla, sest et esimeste kiwikalmete omanikud arwatawasti Koiva, Salatzi ja Pernu jõgesid ja nende harusid mööda seie jisse on tunginud, ja selle maa wiiru peale kõige esiti asunud, kust nad aegapidi hommiku poole läinud. — Järgmised asjad on weel waremaft rana ajast.

Brongist kaelawõru.

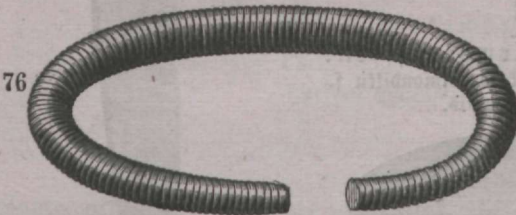
Ronneburgi kihelk. Rask kolmandiku suurust.

Jurjewi muuseumis.

75

Brongfist kääwõru.
Kuutamaalt Randau kihelk. Santenist.
Loomulil suurus.

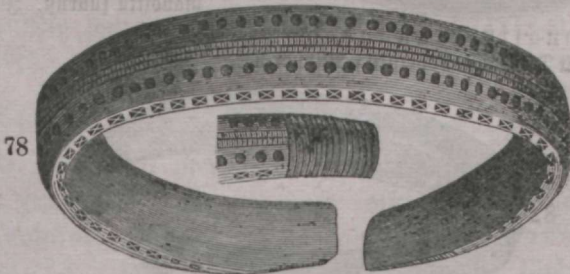
76

Brongfist kääwõru.
Sealtšammaft.
Loomulil suurus.

77

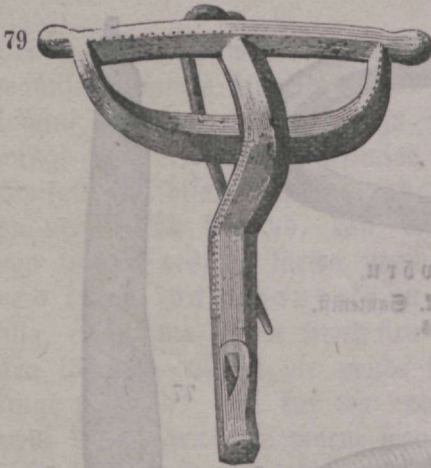

Raub noatera.
Ronneburgi kihelk. Rats kol-
mandikku suurust. Jurf. muj.

78

Brongfist kääwõru.
Kuutamaalt Iisenbergist. Loomulil suurus.
Ritawi muuseumis.

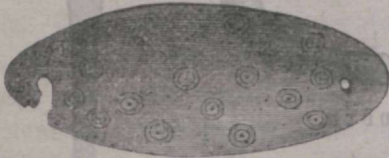

79 Rinnandel wõi Armbrustfibel.
Kanepest Pitsajärvelt. Kaks kolmandikku s.
Jurfewi muuseumis.

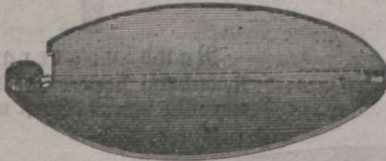

81

Kaud nuga.
Konneburgi kihell. Kaks kol-
mandikku suurust. Jurf. muš.

80

80 Bronzist rinnandel.
Kuuramaalt Dünhoosist. Loomulil s. Ritawi m.

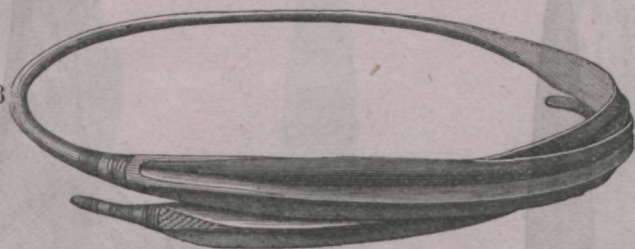

82

Bronzist täewõru.
Kõo kihell. Unipihast. Loomulil suurus. Jurfewi muuseumis.

Misjuguft rahwaft uuemad uurijad nende kiwikalmete omanikkudeks peawad, ei ole weel kindlaste wälja öeldud. Kas siis Gootlased, keda meie tänini nende afutajateks

83

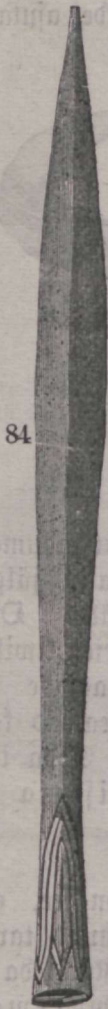

Brongsiit kaelawõru.

Ronneburgi kihelk. Kaks kolmandikku suurust.
Zurfewt muuseumis.

oleme pidanud, uuemate uurimiste järele siit kaduma peawad, kellest meie ometi arwatawasti nii palju jälgi seie on järele jäänud, — seda saame edespidi näha. Ommeti tunnistawad ka uuemad uurijad, et meie kiwikalmed ja wanad hauad nende seeft leitud asjade järele wanemat ja uuemat laadi on. Siis peawad ka kaks isijuguft rahwaft nende omanikud olema. Seda tahame nüüd tähele panna ja see wiib meid hilisema raua aja sisse.

Hilisema raua aja pea märk on see, et köik mõegad, piigid ja odad, kirwed, noad ja muud tarwituse riistad juba taotud rauast oliwad. Ka seda raua aega jaotatakse leidude järele kahte järku: waremaks ja hiljemaks. Hiljema raua aja esimest järku arwatakse siin maal IV aastafajast kuni VII ehk VIII aastafajani.

84

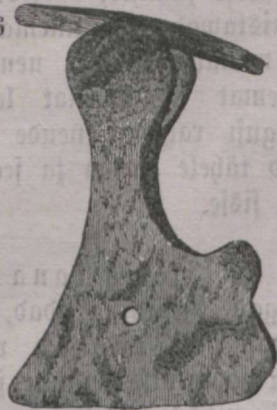

85

Raud kirves.
Kremonist. Pool suurust.
Jurfewi muuseumis.

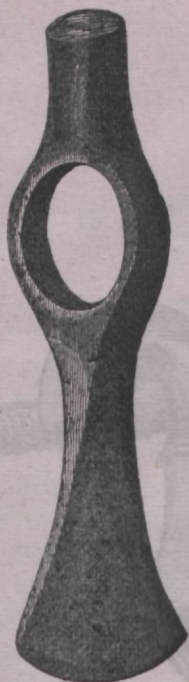
86

Raud oda.
Lääne Rigula kibelt. Räägust. Nelfan-
dik suurust. Tallinna muuseumis

Raud kirves.
Kremonist. Pool suurust.
Jurfewi muuseumis.

87

Raud kirves.

88

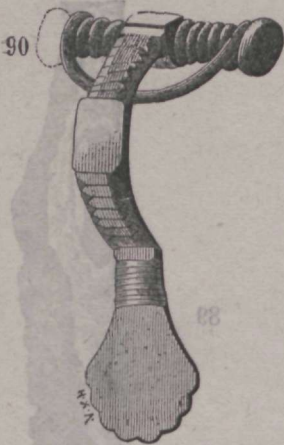
Raud oda.
Rauemast. Pool suurus.
Kurehaare muuseumis.

89

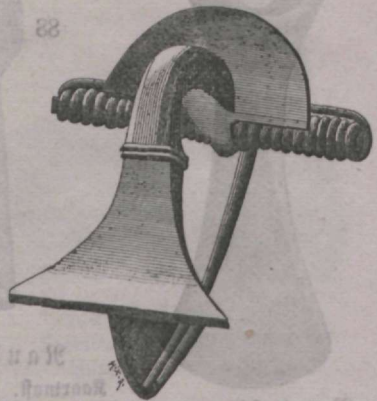

Raud kirves.

Et esimese raua aja elanikkude matuse asemete pruufimine siin järsku näis poolikule jäänud olewat, — kuida Dr. Grewingf, Dr. S. R. Aspelin ja Dr. Väino Wallin seda tunnistavad ja ka mina Kabalas oma kaevamiste juures seda olen leidnud, — siis on arwatawasti veel üks teine rahwa tõug õhtu poolt üle mere seie nende peale tulnud, kes esimesi kas siit ära nihutanud ehk nendega ühte läinud. Neil on aga raud riistad taotud rauast olnud, kuna nende brongsi ehted ja asjad endiste omanikkude omadega kaunis ühesugused on, aga siiski on neil vähä wahet. Tähtjas muudatus näis ehte asjades see olewat, et sellest saadit kopf-, sprossen- ja armbrustfibelid oma peenikeste nõeltega ära kaowad ja nende

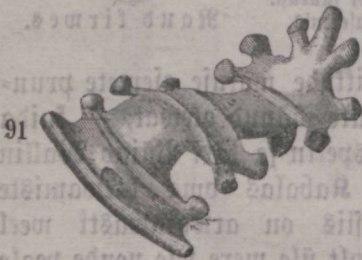

90 Rinnandel või Armbrustifibel.
Kanepti Pikajärvelt. Kats kolman-
diku suurus. Jürjevi muuseumis.

92

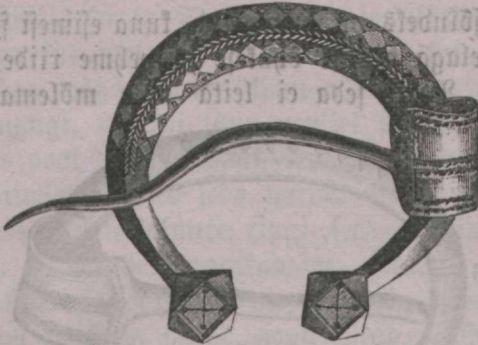
Brongjist rinnandel või
Kopffibel.
Konneburgi khit. Slahveli kivitalmest.
Loomulit suurus. Jürjevi muuseumis.

91 Brongjist rinnandel või
Sprossenfibel.
Konneburgist. Loomulit suurus.
Jürjevi muuseumis.

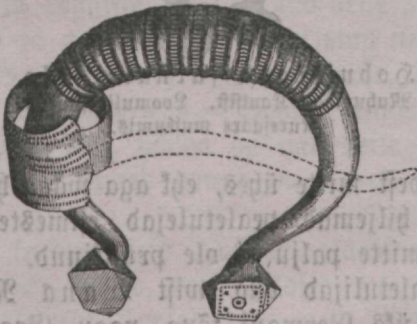
asemele hobuseraua sarnatse d fibelid või sõlud
tulewad, mis sagedaste tõeste hobuse raua suurused, suure
tugewa tilgutiga on. See näitab, et need ühe paksu ja

93

Hobuseraua sarnane sõlg.
Lättimaalt Kremonist. Loomulik suurus.
Tursjwi muuseumis.

94

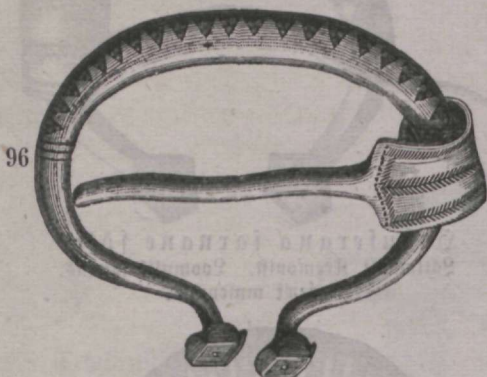
Hobuseraua sarnane sõlg.
Saaremaalt Mustjala Kildemast. Loomulik suurus.
Puresaare muuseumis.

95

Vai sõlg.
Nõo kihel. Rals Tolmandikku suurust.
Tursjwi muuseumis.

Kõwa riide sõludes on pruugitud, kuna esimesi fibelid oma peenikese nõelaga ainult õhukesse ja pehme riide sõluts on tarvitatud. Peale seda ei leita neid mõlemaid fibeliji

Sõbuseraua farnane sõlg.
Muhumaalt Kantisk. Doonulit snurus.
Kurejaare muuseumis.

matuste paikadest mitte ühes, ehk aga väga harva, millest siis näha, et hiljemad pealetulejad esimeste omanikkude matuse kohte mitte palju ei ole pruuginud.

Need pealetulijad olla vist Wana Norralased olnud, kes ka üks Germani tõug, nagu Gootlasedgi, olivad. Wistist on nemad oma eluasemete kohte „ver“ nimetanud (sest ver tähendab Wana Norra keele: eluase wõi elukoht), kellest siis arwatawasti nii palju „were“ lõpuga kohtade nimesid meie maale on tulnud. Need nimesed näis siin isiaranis selle ringi sees ette tulewat, kus nüüd kiwikangrud wõi kiwidesst matuse kohad leida on. Ka meie „pere“, see on, talukoht, näis Wana Norra „ver'est“ tulnud olema, sest selle ringi sees kutsutakse praegu ühte talu elukohta, kellel maapidamine ühes on, „pere“, kui Mihkle pere, Songa pere, Kohu pere jne. Nii laialt, kus praegu üks talu „pere“ nimetatakse, nii on ka selle ringi sees diete palju „were“ lõpuga kohtade nimesid, see

on põhja Wiljandi ja Tartu maal, ja Järwa ja Wiru maal. Aga kus niisugust elukohta ükski „talu“ kutsutakse, seal on wäga wäha „were“ lõpuga kohtade nimesid, ehk ka mitte sugugi, nii kui lõunapoolsel Wiljandi ja Tartu maal, õhtu pool Bernu maal, kui ka Harju ja Pääne maal. Wiimsedes tuleb jeda harwa ette. Sellest wõiks arwata, et selle kiwikalmete ringi sees ühtesugu rahwas on elanud, kes nende omanikud on. Näha on aga, et niisugused kohad „ver'edeks“ on kutsutud, kus üksikuid elukohte rohkem koos on olnud, nagu külad. Muidugi wõis ka üksikuid eluasemeid metsjades ja saarte peal olla.

Kui nüüd Gesticlased hommiku poolt tulles selle rahwa peale wõi sekka tungisid, siis on nad neile „ver'edele“ eesnimed annud ja neid kas rahwa ehk muu nimedega tähendanud, kui: Gota ver *) = Goota eluase, Wene ver = Wene eluase, Soome ver = Soome eluase, Kure ver = Kurede eluase jne., nõnda on nad neile „ver'edele“ ka asjade ja aimude nimed annud, mis meil praegust palju tundmata on.

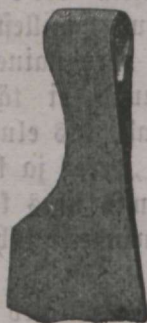
Wistist kutsuti neid „ver'e“ elanikka ver'e mees, ver'e naine, ver'e lapsed, ver'e sulased jne., millest wiimaks pere (talu ehk eluase), pere mees, pere naine, pere lapsed, pere sulased wälja tulid, mis muud ei tähenda, kui et nad niisuguse koha elanikud oliwad, kus eluasemid rohkem koos oli. Nõnda on wist meie „pere“ ja kohtade nimele lõpp „were“ üks ja seesamma, mis ühes koos ja kohas elanikka tähendab. „Pere“, mis wamiili tähendab, on wist wana Gesti sõna.

Küsimis nüüd teegi: kui Norra Germaanlased meile nii palju „ver'esid“ maha on jätanud, miks siis seal maal, kust nad seie tulid, niisugusid kohtade nimesid ei ole? Selle peale on wastata, et Germaani rahwa keel nii mitme saja murdeline on, et nemad jagedaste üksteist sugugi ei

*) Wanus kirjades Rotejer.

mõista. Wõib olla, et see rahwa jalt, kes seie maale tuli, oma keele murde järele oma eluajet üksi „ver'ets“ nimetas, wõib ka olla, et see rahwa selts Scandinawiaast hoopis ära kadunud, ehk teiste suguharude sekka ära on sulanud, sest Svealased ehk praegune Rootsi sugu laotas ennast hiljemalt üle kõige Scandinawia maa, kellel oma isi keel ja eluaseme tarwis jälle isi nimetus oli, mille järele „ver“ sealt pidi kaduma. Gestlased näis aga seie maale jisse tulles „ver'e“ nimetuse omale wõtnud olema, mistpärast see ka tänini neile on jäänud.

Kuulus Sakja keele uurija Jakob Grimm räägib ühes kohas *) kohtade nimede lõpust „fir ehk fier“, ja ütleb, et niisugusid kohtade nimesid ka Pommeri maal pidada olema, millest Effier juba 1268 aastal ette tulewat. — Meie maa kohanime lõpud „were“ arwab tema niisama Wana Norra keelest „ver“ tulnud olewat, mis eluajet peawat tähendama, mida wanad Scandinawialased seie jisse on toonud.

97

98

Kirwes.

Tallinnamaalt Peetri kihel. Väinurvest.

Pool juurust. Tallinna muuseumis.

Kirwes.

Saaremaal Kärma kihel. Piilast.

Kolmandil suurst. Kurelaare muus.

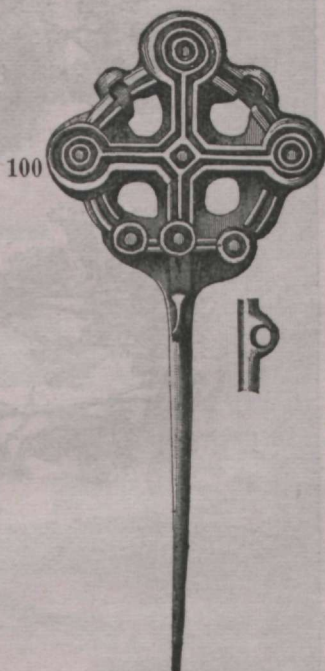
*) Freiherrn von Meidems Buch: Der Hopsen. Seine Herkunft und Benennung. Homberg. 1874, lehel. 23 ja 24, ja Sitzungsher. der Gel. estn. Gesellschaft 1877, lehel. 107.

Et meie nüüd juba Geshlaste juure oleme jõudnud, siis oleme ka hiljema raua aja teise järgu sisse tulnud. Geshlasted on seie tules ka rauda ja brongsi tunnud, ja isi ka sepä olnud, kuidas meie seda juba Kalewipoja jutus Soome mõega sepäst tunneme.

Geshlasted on seie maale sisse tungides kõik endiste elanikkude kumbed enestele omandanud, kui furnute põletamise ja kiviakmetesse matmise, brongsi ehted, helmed ja sõja kui ka muud riistad, mis neil wiist ka juba

Šla nõel.
Larwastest Reuma kalmest.
Pool suurust.
Jurfewi muuseumis.

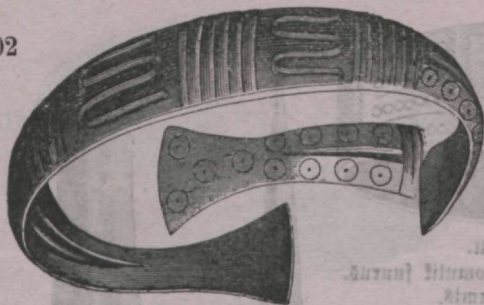

Šla nõel.
Wirumaalt Jõhwi kihel. Edinalt.
Loomulit suurust.
Talinna muuseumis.

101. Rivitalme. Rarfi Ribell. Saugas.

102

Räewõru.
Kartsi kihelt. Taugas. Loomulik suurus.
Helsingi muuseumis.

106

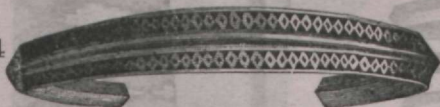
Raud oda.
Kartsi kihelt. Taugas.
Loomulik suurus.
Helsingi muuseumis.

103

Räewõru.
Kartsi kihelt. Taugas. Loomulik suurus.
Helsingi muuseumis.

104

Räewõru.
Põltsama kihelt. Pajusti kalmest.
Kals kolmandikku suurus.
Tartu muuseumis.

107

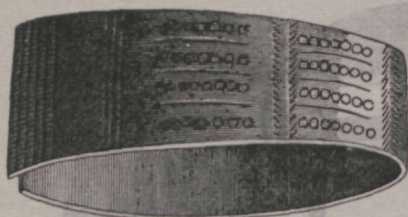
Räewõru.
Põltsama kihelt. Pajusti kalmest.
Kals kolmandikku suurus. Tartu mus.

105

Sõlg.
Saaremaaalt Kaarma. Loomulik
suurus. Riia muuseumis.

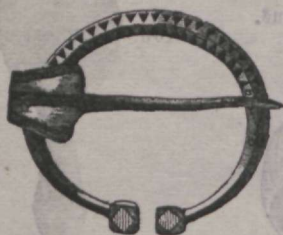
108

Räewõru.

Saaremaalt Kaarma. Loomulik suurus.
Kurejaare muuseumis.

109

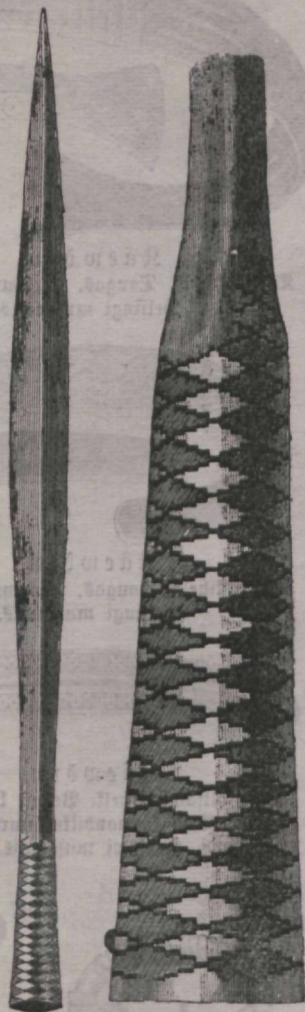
Sobuseraua moodi sõlg.
Wirumaalt Jõhwi kihelk. Edinast.
Loomulik suurus. Tallinna muuseumis.

111

110

Räewarre võru.

Larwasteji Keuma kalvest. Pool suurust.
Tartu muuseumis

Dba.

Saaremaalt Kaarma.
Kõltsandil ja loomulik suurus.
Kurejaare muuseumis.

112

Räewõru.
Wicu-Jalobi kihell. Injuft. Kals kolmandikku
suurus. Surjewi muuseumis.

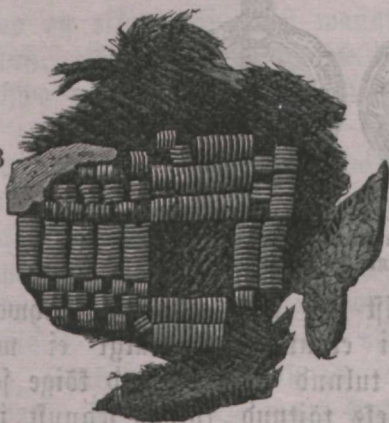
114

Ma nõel.

Suurust. Kals kolmandikku
suurus. Tallinna muuseumis.

113

Brongsi spiraalibega
ehitud riide tätt.
Ruhumaalt Wiru kilaft. Loomukst
suurus. Surjewi muuseumis.

115

Lai sõrmus alt lahti.
Wirumaalt Jõhwi kihell. Ebinalt.
Loomukst suurus. Tallinna muuseumis.

116

Räewõru.
Palamuse kihell. Imawereft. Loomukst suurus.
Tallinna muuseumis.

117

Bratteat.
Hälsala kihell. Esjust.
Talinna muuseumis.

118

Kaelaraha või
Bratteat.
Hälsala kihell. Esjust.
Talinna muuseumis.

119

Kaelaraha või
Bratteat.
Hälsala kihell. Esjust.
Talinna muuseumis.

120

Araabia kulbraha.
Hälsala kihell. Esjust.
Talinna muuseumis.

ennegi on olnud. Wistist on nad eesolewa rahwaga siin kuu aega segamini elanud, sest iialgi ei wõinud neid nii pakjult seie tulnud olla, et nad kõige selle maa koha nii tihedaste oleks täitnud, kuidas wanust jälgist seda leida on.

Meie oleme eespool küll arwanud, et Gestlased 350—400 aasta sees p. Kr. seie maale sisse on tunginud, aga ommeti on näha, et nende seietulet hiljema raua aja wiimse järgu sisse langeb. 350—400 aastate sees sawad nemad küll Hommitu Wene maal Sunnibest tõugatud, aga kas nad juba siis seie tuliwad, ei wõi mitte finnitada. Üleüldse ei wõi seda mitte kindla aja peale tähendada. Nii palju on aga näha, et see 400—700 aastate wahel on sündinud.

Vanad matuse paigad ja muud kohad.

A. P a g a n a a j a s t.

Wiimsed märgid, mis rahvastest maha jäävad ja mis kaua aega ehk igaweste järeletulewa rahwastele mälestuseks seisawad, on nende hauad ja matuse kohad. Haudade seest leitawa kontide järele leitakse weel nende näo moodu ja keha suurust, kui ka seda, mis rahwa soost nad on olnud. Haudade sisse maeti wanal ajal ka inimeste ehted, sõjariistad, tööriistad ja tarwitusunõud ühes, mille läbi weel nende elukombetest aru saadakse. Ka meie maa on rikas niisugusist wanust haudadest ja matuse kohadest. Kuidas eespool oleme näinud, on küll mitme sugu rahwa matuse asemid siin olemas.

Kiwiaja matuse kohad on muidugi kõige wanemad. Neid on küll pisut meie maal läbi uuritud, aga siiski on neid mõnes kohas leitud, et jurnud, kas terwelt on maha maetud, ehk jurnutehad ära põletatud ja tuht potiga kiwihunniku sisse peidetud. Harilik matuse wiis oli kiwi ajal, et nad jurnud kas loodud mägede koobaste sisse ehk kiwidest tehtud kammertesse, mis kinkude sisse oliwad tehtud, istukile maha paniwad ja siis sinu eest kinni matsiwad. Ka on meie maal kinkude seest leitud, et jurnutehad istukile mulla sisse oliwad maetud. Need on wiististe kiwiaja matuse kohad.

Brongsi ajast on meil niisama wähä matuse kohte teada. Arwatawasti on brongsi aja elanikud omad jurnud ära põletanud.

Raua ajast on meil viiete palju matuse asemid teada. Enamiste näis selle aja elanikud omad jurnud ära põletanud olemat, aga nad on neid ka terwelt haudadesse maha matnud. Põletatud jurnu tuha matuse kohad on enamiste kiwi waremed, aga hiljemalt on nad jurnute

tuha ka tükude peale mulla sisse matnud, kus mitte kiwe peal ei ole. Ka on nemad furnu tehad maa peale maha pannud ja mulla tuhja peale kannud, ehk mulla tuhja peal furnu ära põletanud ja tuha potiga mulla tuhja sisse pannud. Waatame järgmiselt neid mitmesugusid matuse kohte.

1. Kiwi-hunnikud wõi tuhjad. Need on mehe kõrguselt niisugustest kiwidest kokku wisatud, mis mehel parajad tõsta on. Need ei ole mitte mullaga finni kaetud, waid on paljalt hunnikus, mille põhjas furnute tuhk ja metallasjad maetud. Niisugusid matuse kohte on meie maal, kui ka Rootsi, Norra ja Daani maal sage-daste leida.

2. Kiwi-angrud, ehk pikergused laewa moodi kiwilademed. Enamiste on need pikerguselt nelja nurka, mille keskele kiwid laewa wormina maha pandud, kellest jälle risti kiwiread läbi käiwad. Nende kiwiridade wahel on furnute tuhk ja ka metalli asjad maha maetud.

3. Pikirik-ümmargused kiwi lademed on oma sifimise sisseseade poolest peaaegu kiwilaewade sarnatsed; ommeti käiwad neil õiged kiwiread sagedaste ka pikuti läbi. Matuse wiis on enamiste niisamma sugune kui kiwilaewades.

4. Ümmargused kiwiwaremed on niisugused, kus kiwid wäljapoole ääri mööda sirkle järele torra päraft ümmarguse ritta on pandud. Neid ridasid on kaks kunni kolm, kuna keskpait ilma korrata kiwidega täidetud on. Ka on neid niisugusi, kellel kiwiread õigeste risti läbi käiwad, aga ka niisugusi, kellel midagi rida ega korda ei ole. Nende seest leitakse nii hästi põletatud furnu luid ja tuhka, kui ka terwelt sisse maetud furnuid.

5. Kolme nurgalised kiwiwaremed arwatakse ohwerdamise kohad olewat, sest et need mõnikord ümmar-

guste waremetega ühes seisavad. Saksa maal beldasse niisugusid leitawat, aga ka meie maal on niisugusid teada.

6. Melja nurgalised kivivaremed, mis Düüna jõe äärest Mcheradist leitud. Nende kivilademete alla on termed furnu tehad maetud, kust palju wanu asju ja ehreid, kui ka wäga wanu rahajid on leitud. —

7. Kiwifangrud wõi kalmed, ilma kellegi wormita ja korrata, on hilisema raua aja matuse kohad.

8. Tõotuse wared: Kui keegi ühe pika teekonna ehk suure töö ette wõttis, siis pani ta ühte kohta ühe kivi maha ja tõotas seda ikka nõnda teha, kui ta oma teekonna pealt terwelt tagasi jõuab, ehk oma suure töö walmis jõuab saata. Muidugi pidi ta seda niikaua tegema, kui ta elas, aga ei mitte üksi tema, waid ka tema sugufond. — Nende wared ei ole maetud.

9. Rahetjuse wared: Oli keegi mõnes kohas mõnda kurja teinud ehk mõne inimese maha löönud, siis olla ta oma eluaja iga kord sealt mööda minnes ühe kivi sinna kohta peale rahetjuseks ehk oma süü tasumiseks pidanud panema. Ehk oliwad need seda sugu wared, kuhu iga patune oma süü järele suure kivi on pidanud juure panema.

10. Mälestuse wared: Kui mõni tähtjas asi oli sündinud, siis wisati selle mälestuseks kiwifangrut, nagu Jakob ja Laban tegiwad, kui nemad tee peal üksteisest ära lahkusiwad, tunnistuseks, et nemad sellest kohast üle, teine teisele mitte ei pea kurja minema tegema, sest et nemad üksteisele rahu wandunud.

11. Reo- wõi Reu- mäed: Oli mõni inimene kufagil wägiwaldset surma saanud, siis pidanud igaüks möödamineja sinna kohta kas mõne kivi, kipi wõi mõne muu asja wisama, mis läbi sinna aega mööda kivi ja risu hunnikud on kaswanud. Professor Grewing arwab, et Reu rihu wõi risu tähendawat, wõi koguni, et Reu

mägi kahetsust peab tähendama, — mida mina ei arva õige olevat. Saksa keele on „reuen“ küll kahetsema, aga minul näis Reomägi ennem „roojase“ mägi olevat, sest reotama on „roojastama“. Kui Gestlane lausa kiradit ei taha nimetada, siis ütleb ta „wana reo“ ehk „wana roojane“. — Reist reo mägedest räägitakse veel, et kui keegi korra sealt mööda minnes mõne kivi ehk puutüki sinna peale on visanud, siis ei tohtida ta ilal sealt mööda minnes seda enam tegemata jätta. Sätwat ta seda tegegemata, siis olewat temal tee peal warssi õnnetus. Sarnane mägi olewat Pernu maantee ääres Surju mail.

12. Ümmargused hõõra kingud või mulla kuhjad. Neid leitakse Põhjamaal kõige rohkem. Need on alt põhja juurest kahe ehk kolme korra kividega ümber piiratud; iga kord ei ole neid näha, sest et nad maa sisse wajunud ehk ära weetud on. Peal otsas neil kive ei ole. Viivimaal Düna jõe ligi ja ka Nõuge kihelkonnas on neid leida, võib olla, veel muialgi.

13. Kääpad ehk mulla kuhjad, kelle alla kas terwed surnud on maetud, ehk on nende peal surnud ära põletatud ja nende tuht pottidega sinna mulla sisse maetud. Reist leitakse ka raud kirwid ja muid metalli asju. Gestlaste mail on neid Wõru maal õiete rohkestes, siis mööda Peipsi kallast ja viimaks Wiru maal. Läti maal on neid endiste Liivlaste asemel mõnes kohas suured platsid täis.

14. Mulla kalmesid ehk weikesed kingikesed lageda maa sees, kus surnud on ära põletatud ja nende tuht, kondid ja metalli asjad sinna mulla sisse maetud. Ka on nende kohtade sisse terwid surnuid maetud. Nende juures leitakse 4—5 sammu pikkusi ja paari sammu laiusi weiksfist kividest alusid, mille peal surnud on ära põletatud. Muidu ei ole nende kalmete peal mitte kive. Neid tuleb nimelt Pernu maal õiete sagedaste ette.

15. Rõundi laagrõs, ilma kiwideta, nagu mulla kalmed. Seal on nõha, et furnu kehade pehmed jaod on ära põletatud, aga paljad kondid üle jäänud, mis waevalt poole jala pikkuse mulla korra alla maetud. On enamiste lageda põllumaa sees, kust kundes alati konda wälja tuleb. Meile on ka metallist ehte asju juure pandud, aga need näitawad praeguse aastatuhande esimesest weerandist olema. Hallistes on neid mitu.

16. Madalad matuse kingud nimetatakse üsna weiksed küünra kõrgused kingused, millede sees furnute tuha potid ja weiksed pagana aja asjad leitakse. Need potta on harilikult palju koos, nagu mõne furnu aea peal.

17. Kabelimäed. Sagedaste nimetatakse neid ka kiriku mägedeks. Nende nimest wõiks arvata, et need ristiusu aegsed asutkohad wõiksid olla. Aga lugu ei ole mitte nii. Need on algusest täieste pagana aja ohwerdamise ja furnute põletamise kohad. Enamiste näis need teede ääres olema olnud, kuhu kerge ligi saada ja ohwri andi sinna maha wisata oli. Et need kohad kõige esiti furnute põletamise ja ohwerdamise kohad olid, selle pärast peeti neid pagana usu ajal pühaks.

Kui nüüd katoliku mungad seda pagana usu rahwast siin ristiusku tahtsid pöörda, siis asutasid nad paganate püha kohtade peale weiksed lahtised kabelikesed, kus Maria eht Kristuse kujud sees oliwad. Seal õpetasiwad nad paganaid ristiusku ja selle kombeid tundma, mis nüüdugi pealjelaudu sündis. Nad saiwad nõnda esiti katoliku usuga wäljaspidi tuttawaks, aga pidiwad seal juures ka omaist pagana usust kinni, sest et nad nende kabeli mägede peal olewate furnute põletamise kohtade peal ikka ohwerdasiwad, nimelt rahasid, kust neid ordu ajast kunni Wene walitsuse ajani, ja käesolema aastajaja hakatuseni leitakse. Selle järele hakkasiwad nad oma furnuid ka nende mägede

fisse termelt maha matma. Aga palju ennemine olewat nad oma furnud metsades salaja ära põletanud ja nende tuhja ja ülejäänused nende püha kohtade fisse matnud.

Nii palju, kui mina neid olen läbi uurida saanud, ei ole nende peal kõige vähemat kindla kiritu ehk suurema ehituse jälge leida, ei nurga kive, ei wundamenti ega põrmanda täidet. Et nende peal palju furnuid on põletatud, selle pärast on seal üsna maa pinnal palju furnute tuhka ja luid leida, mille seas ka mõndagi ehete asja ja ohwri rahajid leida on.

Katoliiklased andsiwad neile weikestele kabelitele oma pühade inimeste nimed, kui püha Antonius ehk Tõnis, kes nende usu järele koduelajate kaitaja ja õnne andja oli. Mõnda wiidi siis Tõnisele ehk Tõnnile sinna ohwrid, et ta elajate õnne annaks. Wiimaks tehti ka kodu mõnda nurka wõi latta Tõnni wakat, kuhu ohwrid fisse pandi ja kõigile asjadele õnne paluti. — Siis oli mõni kabel püha Laurentsi, Lorenzi wõi Lauritse nimel, kes tule eest kaitjes, kellele muidugi ka pagana usu kombel sinna ohwrid wiidi. Siis oli neid weel püha Anna wõi Anne ja Katarina wõi Kadri jne. nimelisi. Seal wõttis eba- ehk pagana-ust weel katoliki usust enesele lisa.

Siin juures pean tähendama, et Tartu maa rahwas kõiki matuse asemid kabeli kohtadeks, ka oma praegusid furnu-aedu, kabeliteks nimetawad. Gesseiswa seletuse järele ei ole neil nende wanade kabeli mägedega midagi tegemist. Nende juures peame Tallinna murde järele kahte tähele panema. w a n a m a t u s e (Tartu keele: kabeli) k o h t e, ja tõeste kabeli mägesid, kuidas rahwas seda wanast ajast kutsub, mille peal eespool seletatud kabelid wõiwad olla olnud. — Wäga wõimalik on, et mitmed meie kiritud weel niisuguste wanade kabeli kohtade peal seisawad. *)

*) Waata ka: Siunäe kabeli 50 aasta juubeli mälestus. Tallinnas 1893, lehek. 5 ja 6.

18. Ohwerdamise kohad ja ohwri ehk Uku kiwid. Ohwerdamise kohad on sagedaste niisugused kingud, mis mulla sees weiksemate kiwidega on täidetud, aga kelle keskel üks suur ehk lai kiwi seisab. Ohwri ehk Uku kiwid on enamiste pealt tasased ehk õnneks raiutud suured kiwi mütrakad, mis sagedaste hiie asemete ligi on seisnud. — Enamiste on aga kõik surnute põletuse ja matuse kohad ühes ka ohwerduse kohtadeks pruugitud, kuidas seda mitmest märkidest leida on. Mitmest waremest ja kingust teab rahwas weel kõnelda, kus peal olla ohwerdatud. Ohwriks wiidi esimesest uudselt wiljast, wärskelt leiwast, lihast ja leemest, esimesest willast, riidest jne. üks weike oja.

19. Hiie alused ehk asemed. Need oliwad kas üksikud, ehk mitu ühes koos kasvawat wana suurt puud, ehk mõnikord terve metsasalk, kuhu ohwrid wiidi, nii kui ohwri kiwilegi, ja kus palwetamas ja õnne otsimas käidi. Sagedaste oliwad nende puude all ka ohwri ehk Uku kiwid. Reist puudest ei tohtinud keegi oksa murda ega raiuda, see pidi terve seisma, kui h i i s, — nagu praegu weel wona sõna rahwa suus käib, kui mõnest terwest metsast räägitakse. Murdis ehk raius keegi sealt midagi ära, jellel pidi kohe häda kätte tulema. Siäranis pühaks näis tamme, pärna ja pihla puud peetud olema. Niisugused hiiesid näis igal külal ja üksikutel taludel olema olnud.

20. Ohwri aead näis üksikute perekondade ja talude ohwerdamise kohad olema olnud. Need oliwad kõwa aedadega ümber piiratud weiksed platsid, kuhu kõik sugused andisi kõigist esimesest wiljast, leiwast, lihast, leemest, õllest, riidest ja willadest wiidi, ja kuhu kellegi looma jalg ei tohtinud punituda. Sellepärast oli peremehe esimene mure iga kewadi, et aed pidi kindlaks tehtud saama. Ka ei tohtinud sealt keegi oksa murda ega ära wiia, mille kohtadesse jellepärast hiie salgud kasvawad.

21. Pinnamäed. Pinnaks on wanad Gestrased ihte tugewa aeaga ehk walliga ümberpiiratud õuet ehk hoowi nimetatud, ehk ka koguni mõnda koobast, — kuidas Soome õpetatud mees Appelgreen seda oma „maalinnade“ seletuses näitab. *) Mis meie tänapäew „linnaks“ nimetame, on Soome maal „kaupuntee“. Wana aja Gesti linnal ei ole meie aja linnadega mingit sarnadust. Need wanaaja linnad wõi kindlused on nimelt waenlaste eest warjamiseks alustatud ja sisse säetud, kuhu waenu ajal naised lapsed ja kallim wara warjati, aga päris elamise kohad ei olnud need mitte. Ei olnud seal juuri lofsi, ega majasid, nagu mõned seda mõtlewad. Need „maalinnad“ olivad wete äärde kõrgete oru kallaste peale, soode sisse ehk kõrgete mäekintude peale asutatud. Mäe harjad saiwad pealt tasasels aetud ja selle mullaga mäe küljed kunstlikult järjaks tehtud. Üks koht oli sissekäimise tarwis kas trepi wiisil tehtud, ehk madalama otja poole jäetud, kus jälle üks weike eeskants walwamise tarwis oli! Mäe serwa peal oli kas raudkiwidest ehk paedest ja mullast tehtud wall, aga ilma lubjata ja liiwata ehk ka tugew püstpalkidest pihapuu aed. Seal olivad palgid enne pikuti mäeranda maa sisse pandud, ja nende palkide wahete teised palgid aeaks püsti seatud, kuidas ma seda isi olen leidnud. Seespool punaaeda oli jälle kiwidest ehk mullast wall, kelle sisse ümber selle kantsi õue ümmargusest palkidest madalad hurtfikud olivad tehtud, kelle uksest kantsi õuue wälja käiswad. Nende hurtfikute laed olivad ära sawitatud ja siis mullaga ja mätastega pealt kaetud. Need olivad siis seespool aeda siimiseks walliks. Reskel kantsi oli jämeda kruusaga kruusatud õueplats, kus ka kaew oli. Wäljaspool pihapuu aeda ehk walli olivad

*) Suomen muinaismuisto-ähdistykseu Afalauskirja XII. lht. 33—40. Seal räägatakse ka, et Soomes mitmed talud „linnaks“ kutsutakse. — Waata ka: Ahlquist. Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen, lehel. 182.

mäe serwa peal lahtised kiwid ja palgid hunnikus, mis waenlaste kaela weeretati, kui need mäekülge mööda ülesse ronida tahtsiwad. Kus need kantsid wee ääres oliwad, seal oliwad maa pool kraawid ette lõigatud ja wett täis lastud. Rõrgete kinkude peal oliwad neil muidugi sügawad orud kraawideks ümber. Kantside sissimine ruum oli nii suur, kui mäekingi selg selleks ulatas. Neid on wafamaa suurused, aga sagedaste ka poole vähämad, ja ka palju suuremaid. Et need linnad wõi kindlused mägede peale oliwad asutatud, sellepärast kutsutakse nüüd nende asemid Linnamägedeks. Sakslased kutsuwad neid talunikkude kantsideks (Bauerburge). Nende asemele on Gestlaste maal mitmed rüütlite lossid ehitatud, kui Tallinnas, Sihulas, Kuimetšas, Warblas, Rakweres, Baides, Lustiweres, Tarmastus, Wiljandis, Tartus, Otepääs, ja wistist ka Karlis ja Helmes.

22. Katku kalmed, enamiste mäekingud, kuhuterwed furnu tehad katku ajal ilma kirstudeta on maetud.

B. Kistiuse ajast.

23. Wanade kloostrite ja kirikute asemid. Neid asemid leitakse ka siin ja seal, põldude peal, metsades ja mäe kinkude peal. Mõnes kohas on wähä waremide tunda, aga mõnes kohas mitte midagi, muud kui rahwa suu kutsub neid kloostri asemeteks. Kirikute asemeteks kutsutakse sagedaste kiwikalmed, kus palju kive wareses lamewad, mis aga muud ei ole, kui wanad pagana aegsed furnu tuha matuse kohad, kuidas meie seda eespool juba oleme tundma õppinud. Kirikute asemid on aga lubjaga tehtud müüride ehk wundamentide jäänukest tunda.

24. Sõja lahingite kohad on rahwa suus sagedaste siin ja seal teada. Rõige tõsisem on see, kui nende

kohtade seest rauast sõjariistu, kui mõetu, odasid, kirwid, waljaste suulisi jne. leitakse. Ka tuleb neis kohtades sõjawäe teedukohtasi ja leiwaküpsetamise ahjusi ette.

25. Sõja kääpad ehk matuse kohad. Rahwas kutsub pitte walli sarnatsid 5—6 jala kõrgusid mulla kuhje sõja kääbasteks, kuidas need Võru maal ja Wene piiril sagedaste ette tulewad. Kas nad tõeste need on, peab läbikaewamisega kindlaks tegema. Muudu näewad nad niisamma sugused wälja, kui pagana aegsed kääpad, mis meie nr. 13 oleme tundma õppinud. Muud kui, et need teistest pikemad on. Languenud sõjamehed on küll enamiste maa sisse haudadesse maetud, kus nende juurest uuema aja sõjariistu leitakse.

26. Wanad kiwi ristid, mis meie maal väga sagedaste leitakse, on wist wanade sõja lahingite ja matuste kohtade peale ülesse pandud. Võimalik on, et need ka üfikutute furnute mälestuselt on ülesse seatud.

27. Ristidega kiwid on wistist ka mõne sündmuse mälestused. Siäranis olla mõnele kiwile tee ääres, kust mõni tähtjas surnu matta wiidud, iga kord uus rist peale raiutud, nõnda, et mõne kiwi peal mitu risti on.

28. Suured kiwid, kellel sagedaste ka mõnesugused muud märgid peale on raiutud, mis wisjst ka mõne suguste sündmuste mälestuselt on tehtud. — Suurte kiwide sisse on sagedaste mõne saja arwulised uueaja numbrid raiutud; need ei ole mitte aasta arwu numbrid, waid maa loodijad on niisuguste suurte kiwi mürakate külgi selle arwu sisse raiunud, mitu jalga need üle merepinna kõrges seisawad.

29. Maaalused teed ja koopad. Maaalustest teedest räägitakse väga mitmes kohas, kus need enamiste ühest kloostrist teise wälja käija. Enamiste on need mägede alla tehtud, kus kergeste raiutataw liiva kiwi on, mis ka wõlwina hästi ülewel seisab. Mitmes kohas on

need just päris kividest võlwitud, kuidas seda Haapsalu wanas lošsis näha. K o o p a d on enamiste jõgede ja orgude kallaste sisse tehtud, aga nõnda wiiji: esiti suur koobas, siis weike auk, kust roomates läbi peaseb, siis jälle suur ehk kõrge koobas ja jälle pugemise auk. Võib olla, et need waenlaste eest pelgu paigaks on pruugitud. Rahwas kutsub neid weel pörgu haudadeks.

30. W a n a d t e e d. Wäga sagedaste tuleb ette, et wanu kraawidega teesid põldude, metsjade ja heinamaade sees weel näha on. Niisama käimat ka mitmes kohas tamme, männa ja kuuse pakkudest tehtud teed läbi soode ja rabade. Neid kutsutakse sõja teedeks, meistri (wist ordu-meistrite) teedeks ja Rootsi teedeks.

31. W a n a d k a e w a n d u s e d. Mitmest kohast teatatakse, et orgude kaldad wist inimeste kätetöö läbi diete järsku ja siledaks on tehtud. Nõnda olla ka mõnede aukude kaldad mägede otjas seinasarnatseks järsku tehtud, mis ka inimeste töö arwatakse olewat.

32. W a n a d k e l d r e d. Neist räägitakse väga palju, et neid metsjades ja mägedes wana sõjakraamiga ja kasjadega täidetud olewat. Ommeti on need aga luuletused. Siiski on neid ka mõnes kohas leida, kus neid kas matuse, wangistuse ehk muu kraami ülespidamiseks on pruugitud.

V.

Mõned tähendused wanade asjade leidmise ja hoidmise üle.

Tuttaw on, et palju wanu asju leidjate poolest ilma teadmata ja ette waatamata ära häwitatakse. Kes ilma õige tundmiseta ja teadmista wanu asju otjib ehk wälja kaewab, võib wana asjade teadusele ennem kahju kui kasu teha. Sellepärast arwan siin tarwiliku olewat, selles asjas mõnda juhatusi anda.

Kui mõnede kinkude sees krunsa kaewatakse ehk mõne muu asja pärast kaewamisi ette wõetakse, siis pantagu tähele, kas seal peal mitte ei ole furnuid põletatud, ehk terwid furnuid sisse maetud. Siis on tähele panna, kas neil ka midagi ligi ei ole, kui piike, odasid, mõeku, kirwid, ehk käewõrusid ja sõrmusid jne. Siis peawad need ilujaste koku wõetama ja lähemasse mõisa ehk kiriku juure ära andma. Neid ei pea mitte püüdma haljaks teha ega painutada, mille läbi need ära rikutud saawad. On seal terwid pealuid, siis ärge lõhutagu neid mitte ära, waid jäetagu need sinna maa sisse paigale, kust õpetatud mehed neid järele wõiwad uurida, mille rahwa soost need sinna maetud furnud on olnud. Leitakse sealt maa sees pottisi, siis on need enamiste niiskusega nõnda läbi käinud, et nad ei kannata paigast ära wõtta. Siis peab neid ühes kõige ümberseiswa mullaga wälja tõstma ja tuule kätte panema, kus nad warsti kindlaks lähawad, mille järel neid mullast wõib puhtaks teha. Tuhk, kondid ehk asjad, mis pottide sees, kui ka pottide kaaned, soowitakse ikka ühes tükkis ülesse wõtta ja paigal pidada.

Peale seda on põldude peal suuremate kiwide alt saagedaste wanu asju ja rahasid leitud. Kui niisugusid kiwe kas ära lõhutakse, maa sisse lastakse ehk ära wiiakse, siis tuleb ikka labidaga järele katsuda, kas seal asemel midagi leida ei ole.

Turba rabadest on ka palju tähtsaid wanu asju leitud, kus nad paremine terwed on, kui mulla sees. Kui midagi inimese kätetööd turba aukudes peaks leitama, siis peab seda dieti ettevaatlikult püüdma wälja wõtta, et mitte ei saa ära rikutud. Neid asju ei pea aga mitte päikese ega kange soojuse kätte kuiwama pandama, sest et need jaod, mis mitte metallist ehk kiwist ei ole, kergeste koku kuiwawad.

Wanade majade maha lõhkumise juures linnades on nende põhjas weel wanemate majade ornamentide wõi ni-

kerdatud kiive leitud, nõnda ka ruune kiive, haua kiive ja muud, mis nende põhja kiivideks on pruugitud. Tuleb farnast ette, siis on see juba seda enam tähele paneku väärt, et need kiivid siis juba wanad ja väärtusetu on olnud, kui jeda maja on ehitatud.

Tõgede ja weskli järwede mahalaskmise ja puhastamise, kaewude ja kraawide kaewamise, kruusa ja mulla wendamise, kändmise ja majade wundamendi kaewamiste juures on sagedaste wanu asju leitud.

Hõbe ja wass rahad leitakse sagedaste ühes pangas koos; tahetakse neid ühest ära lahutada, siis peab neid ädika siise panema, aga mitte ühest ära murdma.

Kullal on see omadus, et see mitte roostet külge ei wõta; maa seest leides on see üsna puhas, nagu uus. Kõik muud materiid saawad mulla sees enam ehk vähem rikutud: hõbe lähäb harilikult wäljast poolt mustaks ehk siniseks ja saab raua näoliseks. Wass ehk brongis wõtaw soo sees punaka, mustaka, aga enamiste rohilise lubja torra peale, mis nii kõwa ja sile on, nagu oleks see emailleeritud ehk peale walatud, kus kõige vähämad ilustuse kirjad selgeste tunda on. Seda peenikest roostet peab hoolega hoidma ja mitte tagumise ega tõukamise läbi ära rikkuma. Bunane rooste sõiab raua maa sees enamiste ära, kus jeda wanus haudades, kiwiwaremetes ja mõnikord ka soodes ja rabades leitakse. — Tina lähäb lubja farnatseks. Bernsteini nõgu jääb ikka ühejuguiseks, kui jeda wees ehk niiskes kohtades leitakse; mulla sees lähäb ta waigu näoliseks, milleks teda siis ka peetakse. Klaas lähäb mulla sees harilikult perlmutre näoliseks. Rondid wõid luud lähäwad mulla sees lubjaks, peawad liiwa sees rohem wastu, aga kõige paremine soo sees, kus nad pealt pruuniks lähäwad. Puum on soode sees kõige paremine terve leitud, wäga harwa aga haua sinkude sees. Ülepea

ei tohi leitud wanu asju mitte puhastama või haljastama hakata, mis läbi nad kergeste ära rifutud saavad.

Kui töö inimesed wanu asju maa seest peatšivad leidma, siis oleks kõige parem, kui nad need asjad sinna paigale jätaššivad, kus nemad nende peale juhtunud, ja seda oma kirikuõpetajale, koolmeistrile ehk muu asjatundja inimesele näitaššivad, kes neid asju sealšammaš kohaš tähele panekššivad ja ülesše kirjutakššivad, mis seal juures tähele panetu wäärt on*), — ja nõnda seda teadust ühtlasi nende asjadega wana asjade mušeumidesše saadakššivad. Kuld ja hõbe matšetakše neile täie hinna eest wälja; muud odawamast materialist asjad saawad paraja hinnaga leidjale tasuta.

Wanade asjade mušeumid või kogupaigad Eesti keele piiri sees on: Surjewi Ülikooli juures „Isamaa wanade asjade kogu“ (Museum der vaterländischen Alterthümer), Wiljandi „Õpetatud meeste seltsi wanade asjade kogu“ (Museum des Fellinschen literarischen Vereins), ja Tallinnas „Eesti maakonna wanade asjade kogu“ (Estländisches Provinzial-Museum), nõnda ka hilja aja eest asutatud Bernu wanaaja uurijate wanaasjade kogu.

VI.

Asjad, mis wanade haudade ja kiwiwaremete seest leitakse.

A. Kiwi asjad.

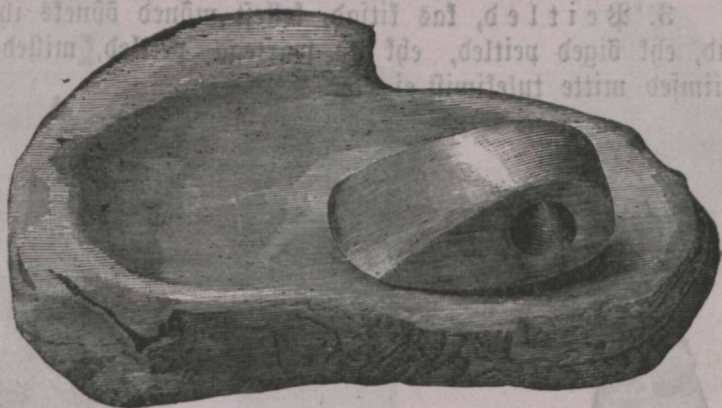
Et meie neid asju eespool ajajärfude kirjelduse juures jaolt aga tundma oleme õppinud, siis pangem neid üksford weel järjest tähele. Siin juures pean tähendama,

*) Haudade juures tuleks tähele panna, kas seal on põletatud ehk põletamata luud, kui sügawas, kus seisab pea, kus ehte ja muud asjad surnu luude juures; — kui muial kohaš, siis: kas palju mulla sees, kui sügawas jne; kui kiwi all, siis: kui sügawas, kui suur kiwi, kas kiwil märkisi külles; ehk mõne kiwiühunnitu sees: kui lai kiwiühunnit jne.

et järgmiselt ka mõned asjad ette tulewad, mis mitte siin, waid mujal Põhja maal on leitud, sest et muu Põhjamaa lugu meie omaga wäga ligidalt ühte lähäb.

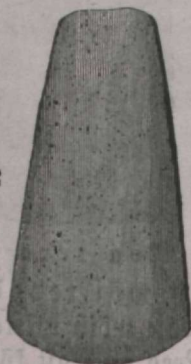
1. Taha kiwid, mille peal wanal ajal teisi kiwi asju ja firwid terawaks ja filedaks on ihutud.

121

T a h t.

122

T a l w.

123

R a h e t e r a g a t a l w.

124

T a l w.

2. Kiwi talwad wõi kii l u d, mida puu warte otša on pandud. Muiſt on neist mõlemast otſast terawad, muiſt üheſt otſast terawad, ja muiſt laiad ja õhukesed. Need on enamiste tulekiwiſt. Peale ſeda on neid weel mõnesugusiſid, mis mitte tulekiwiſt ei ole; need on suuremad.

3. Peit led, kaſ kitsad, kelleſt mõned õõneks ihu tud, ehk õiged peit led, ehk ka wartega peit led, milledeſt wiimsed mitte tulekiwiſt ei ole.

125

126

127

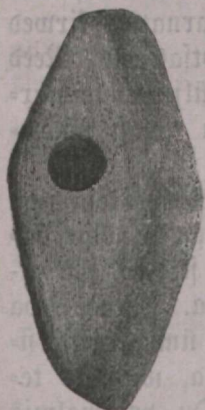
Kooli tera.

Noa tera.

Noa tera.

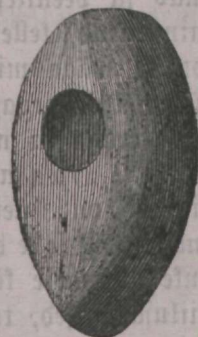
4. Kiwi noad ja odade otſad wõi terad, mis nõnda on tehtud, et neid kaſ peaga peoſſe wõib wõtta, ehk puu pea wõi warre otša panna. — Need on waſt kõik tule kiwiſt, aga ei iialgi libedaks õerutud.

5. Tule kiwi killud ja wibunoolte otsad ehk terad; niimsed sainad puu warte otsa pandud. Noolte otsad wõi terad on kolme kandilised, kellel kaks jermu jakiliseks on tehtud.

128

Haamer.

131

Kirwes.

130

Kirwes

129

Kirwe haamer.

132

Kirwes.

Kirwed, kellel filma wõdi põhja pool otšas warre augud, ja isi kas neljanurgeliseks ehk ümmarguseks tehtud. Leitakse ka risti moodi kirweid, mis aga wäga haruldased on.

6. **Kirwehaamred**. Nõnda olgu mõned peenemad ja peenikeselt wälja tehtud haamre sarnatsjed kirwed nimetatud, kellel warre augud filma pool otšas on. Need on ka wäga mitmesugused, küll nelja õige küljega, ümmarguste külgedega, loorisiku wormilised, kui ka tagasi pööratud teraga ja nupu sarnatse filmaga.

7. **Haamred**, kellel warre auk keskel ehk keskpaiga ligidal on; neid leitakse ümmarguse teraga ja õige filmaga, ehk selle asemel ümmarguse, otšekohe seiswa ehk natuke allapoole käänatud nõõbi sarnatse peaga. Peale seda kiilusarnatsjed, tagapoolt järsku peenemad, ümmarguse sileda peaga ja allapoole kõwerdatud teraga, wiimaks terawa teraga ja ümmarguste külgedega. On poolwalmis kirweid leitud, kellel weel jugugi warre auk ei ole tehtud, ehk aga poolest saadik sisse puuritud; jälle teisi, mis esimesest warre aukust oliwad katki läinud ja warre auk uuesti sisse puuritud.

8. **Lingu kiwid**, kellele nõõri ase ümber tikitud, ehk kahe ristipidi ümberkääwa nõõri asemega; wiimsed on wähä kokku litsjutud kuuli sarnatsjed.

9. **Rangru süstiku sarnatsjed** luisu kiwid, kellele serwa peale soon sisse rajjutud, aga neid on ka ilma sooneta. Need on wibupüüsi noolide luisud.

133

Rooli tahk.

10. Kujita ehk tera kiivid, kellel augud läbi puuritud, on kas pealt ümmargused ja alt laiad, teravad, ehk mõlemist küljest ümmarguselt tehtud. Neid on ka klaasist ja põletatud savist.

11. Shukejed ümmargused rattad, kellel augud keskel, kas tasase küljega ehk augu ümbert kõrgema rõngaga ja ümmarguse servaga.

12. Wilja õerumise kiivid, mida enne oli pruugitud, kui käfikivid weel tundmata, ehk igalpool weel tutwad ei olnud. See oli üks suur põllu kiwi, laia pealmise küljega, kelle keskele ümmargune õõnus oli rajatud, kuhu sisse üks file suur kiwi passib.

B. Tuhapotid ja teised hauariistad.

Need asjad on palju pikema aja pruukida olnud, kui eespool nimetatud kiwiriistad, sest neid on kõige wanemast ajast kunni hiljema ajani pruugitud, kui juba surnud põletamata maha maeti.

Potid olivad selle tarwis, et furnu tuhka selle sisse korjata ja sellega maha matta, ehk täideti neid toidu kramiga, wõi pandi ehte asjad sinna sisse ja anti nõnda furnule ligi.

1. Kiwist. Behmest kiwist oli neid mõned kauni moodi wälja tehtud; ka olivad mõned laiadest kiwi tükidest kasti wiisi kokku pandud.

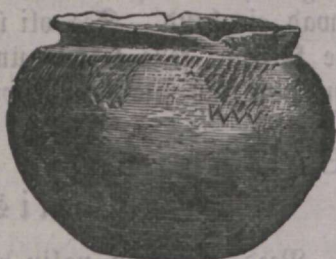
2. Põletatud savist. Kõige muud material ei ole nõnda üleseilbse ega nii kaua selle tarwis pruugitud. Sellepärast leidakse seda kõige tooremalt ja lihtsamalt kunni kõige täielikumalt wälja tehtud, aga enamiste kõig palja käega, ilma potisepa keerilauata ja enamiste ilma waapamata. Neid on ka mitme moodulisi, kui a) kruusisarnatjed, ilma kaelata ehk

õieti lühikese kaelaga, väga lihtsad; b) jalaga potid, jaolt toores töö ja jalad ka mitte õieti korrapäralsed; d) pudeli sarnatsed potid, pika peenikese kaelaga; e) rippuma pandavad potid, mis külge tehtud aukudest arvata võib, ja et nad alt ümmargused ja teravad on, et nad sama põhja peal mitte seista ei võid; g) poti sarnatsed potid, välja käänatud suu äärega;

134

Pott.

135

Pott.

sagedaste õiete pisukesed ehk ka lille pottide sarnatsed; h) pikerik-ümmargused ja veel mõnda muud moodi.

3. Metallist, a) brongsiist, mitmesugused, mõned rippuma pandavad, kaantega, mõned kastrollide sarnatsed, mõned sõelade sarnatsed ja teised jälle laiad, madala jalaga waagnate sarnatsed, keda wiist ohwerdamise juures pruugitud; b) rauast, katla sarnatsed, põhjaga ühest tüürist, mõned weikestest nurgelistest tükkidest kokku needitud; neil on ka kõrwad külles.

4. Klaasist, mis haruldased on, sest et klaas wawal ajal kallis oli. Meid on mitmet wormi: lille pottide, pudelite ja peekrite sarnatsed. Wiist ei ole need surnu tuha ülespidamise tarwis mitte tehtud, sest selle tarwis on need liig weiksed.

136. Baagen.

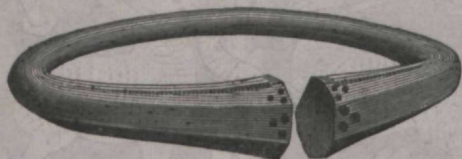
D. Asjad, mis paganaaegse jumalateenistuse juures arvatakse pruugitavad olnud.

1. Weiksed kujud wõi wigurid, teda jumalate kujudeks peetakse, mis küll haruldased on; mitmed neist on wistist ainult ehteasjad olnud. Reid on brongfist, luust ja põletatud sawist tehtud. Enamad teadused templi jumalatest näitawad, et nende kujud puust on olnud; sellepärast wõiwad niisugused kujud waewalt weel

maa seeft leida olla. Muidu leitakse brongsiist kettide ja kaelaehete küll küll hobuste, koerte, lammaste ja lindude kujusid.

2. Suured rõngad, keda arwatakse pühaks olema peetud. Käewarre rõngaks on need sündimatad, sest et rõnga otsad, nagu kaks jämedat nuija, üksteise wastu kokku on wajutatud. Kaela ega pea ümber need ei sünni, selle tarwis on need liig weiksed. Riisugused jämedad ja pakud rõngad arwatakse pagana ajal wanutamise juures pruugitud olnud.

137

Wanutamise rõngas.

3. Muud pühad asjad, nagu weiksed rõngad, mis muidu suurte sarnatsed, aga käewarre paeltaks weiksed ja vormusteks suured; siis mitmesugused mõegad, mis just brongsi mõekade sarnased tehtud, aga waewalt 4—5 tolli pikad, nõnda ka tolli pikkused põueodad; peale selle weiksed bernsteinist järele tehtud pisikesed kiwi kirwed ja kiwi haamred, mis neil wistist helme rongide sees kaelas on olnud. Et need asjad haudadest on leitud, siis on arwata, et need wist suurte asemele on pandud, keda mahajääjad enestele on pidanud.

4. Suured madalad waagnad, brongsiist, kellel treitud jalg all on. Need peetakse ohwri pekkideks, kuhu jisse ohwri weri walati.

5. Suitsetamise koogid ja rohud, kellest esimesed ümmargused ja keskel auguga on.

E. Metallist sõjariistad

1. Sõjakirwed ja hellebarded, wafest ja rauast.

2. Mõgad, mitmesugused, niihästi brongsiist ja rauast, kellel puust, luust eht pödra sarvest käsitud on olnud.

3. Põueodad brongsiist ja rauast.

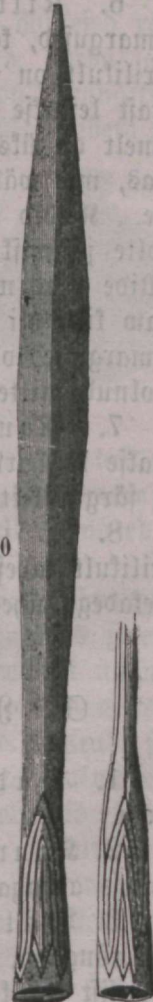
4. Odad ja piigid brongsiist ja rauast pika puu wartega.

138

139

140

Rauast noolitera.

Brongsiist oda.

Rondist noolitera.

5. Wibupüsside ja ammude noolte terad brongsiist ja rauast. Kõige wanemad on niisugused, mis rootsuga warre otsa pandi, hiljemad putkega tehtud, mille sisse warred pisteti.

6. Kilbid on hoopis brongsiist leitud; need on ümmargused, kelle äär jämeda traadi ümber painutatud. Harilikult on need õhukesest lauast ja nahast olnud, sellepärast leitakse ainult nende metallist plekkisi ja ehtid. Nimelt on üks suur ümmargune metallist väljakummitud ratas, mis väljaspool keskelt kilpi olnud, kelle all puust käepide. Kilbid on mitmesugused olnud: pikk kilp, mida noolte ja wiskodade warjuks pruugiti, ehk müüride ja wallide peal warjuks wõeti — oli mehe kõrgune, lauast; teraw kilp oli alt otsast teraw; kaitse kilp, eesnimetatud ümmargune, oli iseäranis sõdimise juures pruugitaw. See ei olnud mitte suur ja kanti väljasirutatud käe otsas.

7. Raud kübaraid ja raudriiete jagusid leitakse ka harwaste. Meie maal on mitmed raudrõngastest särgid leitud.

8. Sõja pasunad, brongsiist, wäga suured ja harilikult kahest jaost kokku pandud. Neid on brongsi mõbekadega ühes leitud ja nõnda wanema paganaaja päralt.

G. Katja meeste asjad.

1. Sadula nupud, brongsiist, elajate peade moodi.

2. Rannuksed, mitte ratastega, waid paljalt ühe lühikese astlaga.

3. Waljaste suulised, ühe ainsa kangiga ja kahe rõngaga, ja ka keskelt liikmega kangiga, niihästi brongsiist kui ka rauast.

4. Sadula jalused brongsiist ja rauast.

H. Ehte asjad.

Neid asju on väga palju ja mitmesugusid, mida siin kõiki ära ei jõua nimetada; ommeti olgu siin mõned nimetatud:

1. Brakteatid, see on kandadega õhukesed raha sarnatsjed brongsiist ja hõbedast kaela ehted, mida jaolt amulettideks. s. o. õnnetuse eestkaitsjateks on pruugitud; mõnel on ka ruune kirjad peal. Need on läbi mõeta ühe

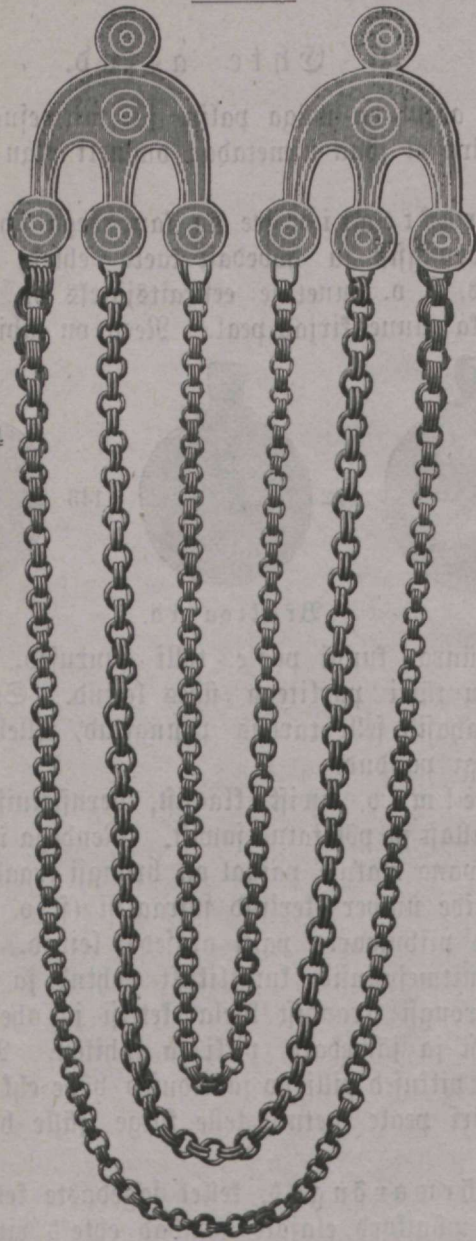
Brakteatid.

meerand küünra kummi poole tolli suurused, ja neid on wahest mitu tükki pärlitega ühes leitud. Sageaste on ka päris rahasid selle tarwis pruugitud, kellele ääred ja kannad külgi pandud.

2. Helmed, kiwist, klaasist, bernsteinist, brongsiist, hõbedast, kullast ja põletatud sawist. Mendega ühes ja enamiste iga wana matuse paigal on brongsi traadist ümmarguste nõõride ümber keritud spiraalisi (s. o. nagu traadist keritud piibuwarde patši alused) leitud. Peale seda on palju mitmesugusid kunstlikult tehtud ja palmitsetud hõbe ja brongsi traadist kaela kettisi ja ahelaid leitud, küll peenikesi ja jämedaid, pikki ja lühikesi. Mõnikord on poole tolli pikkused pilliroo jämedused hõbe ehk brongsi torukesed nõõri peale aetud, kelle külge jälle brakteatid on finnitatud.

3. Rõrwarõngad, kellel sagedaste ketid külles ja kelle otsas mõnikord elajate hambad ehteks ripuwad.

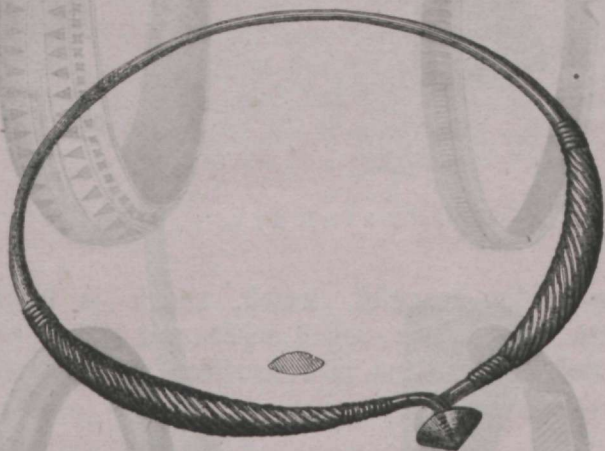
144

Ritna fett. Lätimaait Nšheradist, pool suurust. Riia muuseumis.

4. Sõrmused ja rõngad wäga mitmet feltfi, mida küll juuste peal, kaela ümber, ülewel ja all käerarte peal, sõrmede peal ja jala säärite peal on kantud. Ka on niisuguseid rõngaid leitud, mis ümber teha wõõ asemel on pruugitud. Rõngad, mida käerandme ümber kanti, oliwad

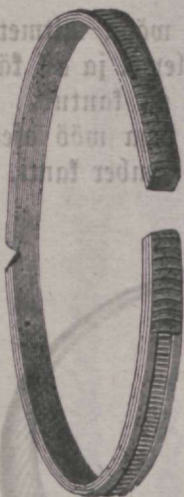
145

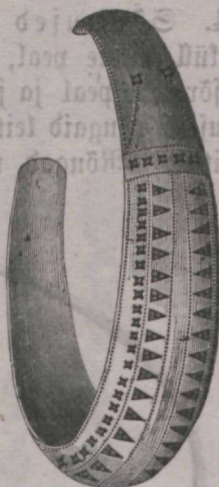
W ö ö.

niisugused, et neid iial ära ei wõetud, waid natuke laiemaks wennitati — sest nende otsad oliwad lahti — kui inimene paksemaks wõi jämedamaks oli läinud, ehk et neid riiete peal kanda soowiti. Neid on weel haudades käelunde ümbert leitud. Kaela rõngad oliwad mitmesugused, küll kullast, hõbedast ja brongsiist, kord ümmargusest file-dast kepist, kord neljakandilise latist, aga iseäranis kofku keerutatud jämedast hõbe ja brongsi traadist, kelle külles ümberringi sagedaste jälle õhukesest plekist nastud rippusiwad. Sõrmused on enamiste kahe sugused: üks jagu on sõrme pealt, nagu ümmargune nõõr, keerutatud, kelle otsad all wahelti litsutud, aga mitte kofku joodetud; teine

146

147

148

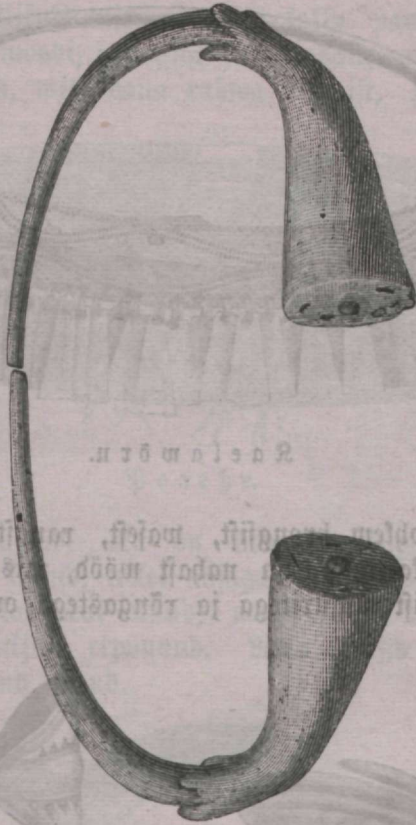
149

Käewõrud.

jagu käib mitu korda ümber sõrme, kus juures otsad nii-
sammuti lahti jääwad. Neid on leitud kullast, hõbedast,

150

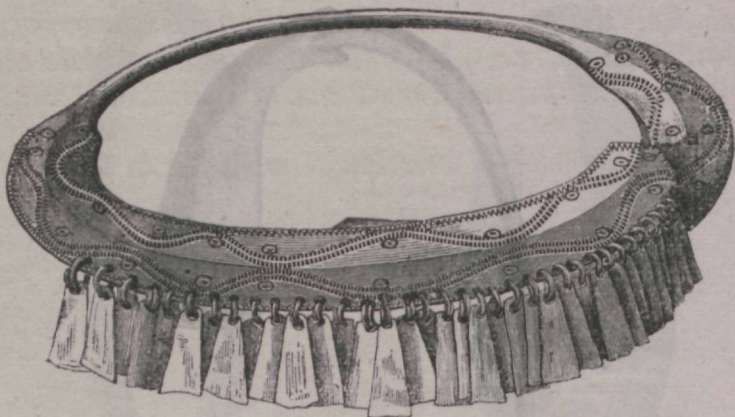

151

Raelawdrud.

152

K a e l a w õ r u.

aga kõige rohkem brongist, wasest, rauast ja ka tinast. Peale seda kasetohust ja nahast wõõb, mis wäga uhkete brongsi pletist wiguritega ja rõngastega on ehitatud.

153

154

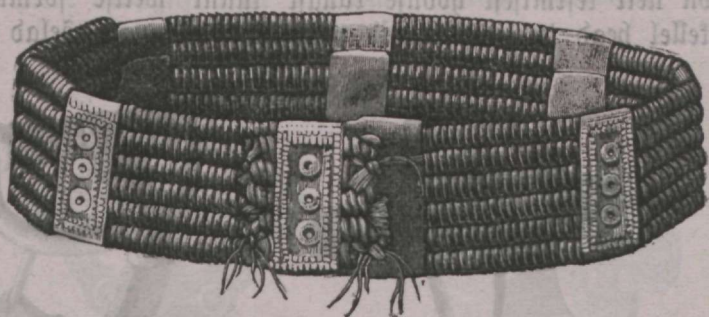

Õ r m u s e b.

5. Suurste ja peahted on peale metallist rõngaste weel mitmet moodu. Seal on krooni sarnatšid, ja mitmest metalli tüüfist kofku pandud laia paela sarnatšid, siis neli eht wiis rida kettisi eht spiraalisi laia paela kumbel metalli wähe tükkidega kofku pandud, mis naisterahwas ümber pea kandis. Siis on weel pagana aegsest haudadest brongist, sarwest ja luust kammisi lei-

tud, mis kunstlikult mitmest tükist kokku pandud, juukse
nõelu mitmet moodi, brongsiist ja hõbedast, mõnikord poole
küünra pikkused, mis wana rahwa ilusaist, pitist juukseist

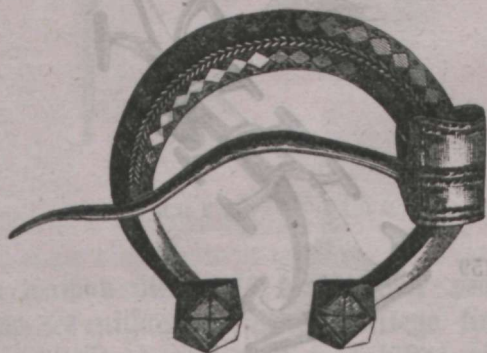
155

P e a e h e.

tunnistust annavad. Ka on brongsi rõngastest tehtud
meeeste mütsiisi leitud, kellel aasaga õõneks kummitud me-
talli plaat pealae peal olnud, mille külles weike kellete
ehk kõrinaga kuljus rippunud. Need mütsid on wildiga
seest wooderdatud olnud.

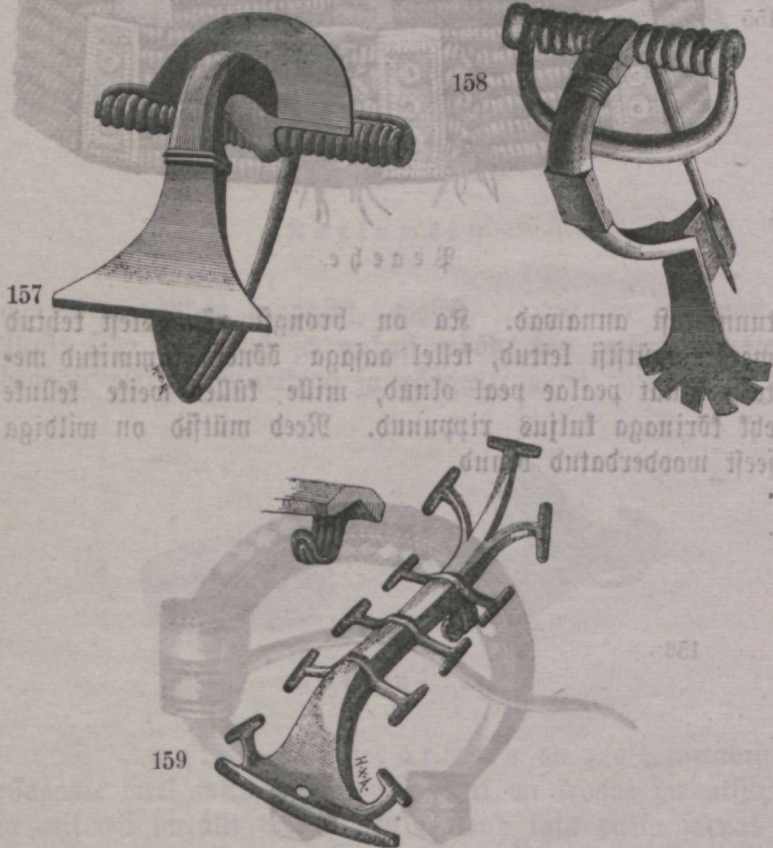
156

S õ l g.

6. Pandled, räätsjad, preešid, sõled ja rinna
nõelad wõi brossiid on wäga mitmesugused, išeäranis

aga prongist. Pandlad ja preesid on enamiste just hobuse raua sarnased, ühest küljest lahti ja otsad taha nupu viisi läänatud, nagu närid hobuseraua haagid. Suurus on neil keskmisest hobuse rauast kummi weikse sõrmuseni, kellel head tublid tilgutid peal on. Rinna nõelad wõi

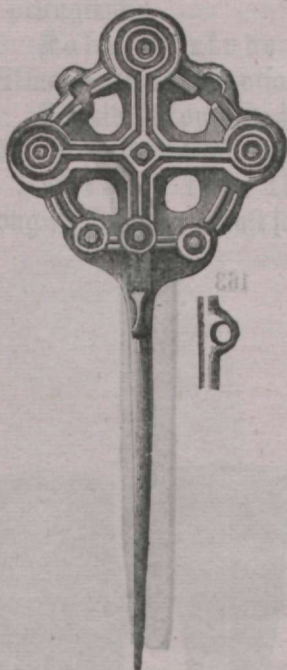

Rinna nõelad.

brošid (Kopf-, Sprossen- ja Armbrustfibelid) on jälle ijesugused, kelle nõelad teise poole otsa alla haagi sisse käivad.

7. Riiete kinnihoidmise nõelad, 4, 5 ja 6 tolli pikad, rauast ja brongsiist, kolmeharulise ehk ristimoodi peadega, kellel külje peal aasad, kus küljes tats ehk kolm pikka brongsiist ketti ripuvad. Neil inimestel on

160

161

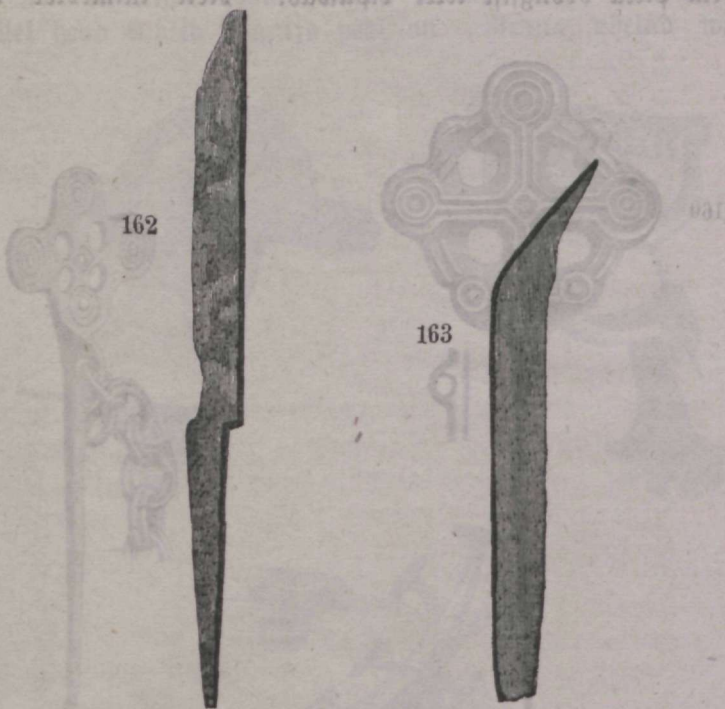

Suured nõelad.

neljanurka waibad üleriieteks olnud, kelle pealmised tats nurka rinde ees niisuguste suurte nõeltega kinni on hoi- tud. Siis rippusiwad neil weel wõõ küljes pikkade kettide otjas uhked brongsiist noatuped, wõtmed, pakjud kети tutid, kus iga kети otjas kuljused, rõngad, litred ja plekknastud oliwad.

I. Muud tarvituse asjad.

1. Noad rauast, mitmesugused, õiged ja kõverad, suured ja väikesed.

Noad.

2. Saed rauast; kõige vanemad on väga püsikesed ja rood taga, millega need puupea otsa on pandud.

3. Pintsetid ehk pisukesed näptangid, brongist ja rauast, kellel mõnikord lütkurõngad (Schieber) peal on. Neid on ikka ühe naasliga ja väikse noaga ühes leitud, millest arvata, et neid vanal ajal õmbluse juures on pruugitud, kui inimeste riided alles kõik nahast olivad, mida elajate künnapa kiududega ehk soolika niidiga kottu

õmmeldi. Selle läbi saab see veel finnitatud, et neid
iaalgi, ehk väga arva õmbluse ehk filmaga nõeladega ühes
on leitud.

4. Naasklid ja nõelad brongsiist ja luust,
kellest mõned hiljemast ajast filmadega on, mis õmbluse
tarvis pruugitud.

5. Kala võrkude tegemise nõelad luust,
laiad, filmaga ja tõntsi otsaga.

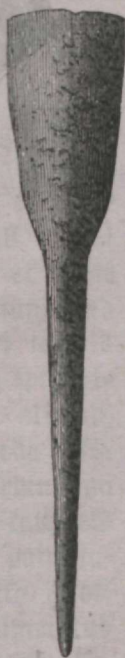
6. Käärid, brongsiist ja rauast, niisugused, kui meie
lammaste niitmise rauad või käärid.

7. Keltid ehk laia teraga tuura otsad, muial
mail brongsiist, siin aga rauast ja brongsiist leitud, mis nõnda teh-

164

165

Brongsiist felt.

Rauast felt.

tud on, et puust wars, nagu saha putke jisse, sinna taha käib.

Kauast on need suuremad kui brongsiist. Neid on wast kõige Europa maade sees leitud, nimelt ka Põhjamaal, ja arwatakse neid wanema aja asjade sekka, kus metall weel kallisk oli. Inglismaal on arwatud, et need Kelti wõi Kelti rahwa päralt olla; sellepärast on nemad neile selle nime annud, kuidas neid praegu weel kutsutakse. — Peale selle on weel niisugusid leitud, mis pea eesnimetatud tuura sarnatsed, aga suuremad ja ees peitle wiisi laia teraga on tehtud, mis aga lõhastatud warte otta pannaakse.

Brongsiist keltid.

K. Maja riistad.

1. Joogi nõud, a) peekred ja karikad hõbedast ja klaasist, b) kannud hõbedast ja tinast. Wiimseid on meie maal palju leitud.

2. Waasid wõi poti sarnatjed riistad, kausid ja muud brongsiist maja nõuud.

3. Lusikad hõbedast, brongsiist ja luust; neid on jälle mitmet moodi.

4. Waagnad, harilikult brongsiist.

5. Katlad, suured ja weiksed, wasest ja rauast. Ka on niisugusid wass ja raud padasid ja katlaid leitud, kellel ühes tükis kolm jalga alla on walatud.

6. Waekausid, nagu meie apteekrite wõi kaupmeeste weiksed kaalud. Reid on meie maal kolm tütti leitud: üks Gestimaal Palmres, üks Päänemaal Soontagana kantsimäest, ja üks Usheradis Diina ääres. Neil on ka mitmesugused kaalu loodid ligi olnud.

L. R a h a d.

Tuttaw on, et wäga wanal ajal suurem jagu kauplemist wahetuse läbi wiendati, ja kui asjade wahetusega enam õigeks ei saanud, siis wõeti metall käsilä, ei mitte rahana, waid ehete ja muu asjadena. Et metall wanal ajal wäga kallisk oli, ja ka sagedaste juhtus, et mõne kauba tüki juures mitte kõike ehete tükki ära ei sündinud anda, siis raijuti sealt küljest niipalju ära, kui tarwis ära anda ehk maha jätta oli; sellepärast oliwad spiraal-sõrmused, mis mitukorda ümber sõrme mähitud oliwad, nii wäga pruugitawad, et nende küllest mitu korda tükka wõis maha raijuda ja neid siiski ikka weel sõrmusena pruukida. Natuke hiljemal ajal on kuld ja hõbe lattideks taotud, et jeda kergemine läbi wõis raijuda, ja painutada ära tunda, et kalli metallile mitte halwa sekka ei olnud pandud. Aga weel pruugitawam oli nõndanimetatud sõrmuse kuld ja sõrmuse hõbe, see on, mitmesuguste sõrmuste ära raijutud tükid, mis wanal ajal raha asemel jooksiwad. Nendega ühes hakasiwad ka wõera maa rahad

käima, mida aga kaaluga näis pruugitud ja vastu võetud olema, kunni Põhja maal isi hakatud rahasid lööma, aga see oli umbes 1000 aast. pärast Kristust.

Rahad on kõige kenamad ja tähtsamad wanad asjad, mis meile wanast ajast järele on jäänud. Need on isiaranis sellepärast tähtsad, et nende läbi üleüldse aja aru ja wanadust kätte võib saada. Kui neid mõne muu wana asjaga ühes leitakse, ehk kui need wanal ajal eheteks on olnud ehk ehte külgi pandud, siis näitawad need ka nende asjade wanadust. Wana aja rahasid on Põhjamaal mitmesugusid leitud, jaolt randades liiwa neemede sees, millest arvata, et need laewade hukkaminemise läbi sinna saanud; jaolt turba rabades; jaolt põldude pealt, haudadest ja mitmest muust kohast. Seeranis leitakse neid wanade furnu põletamise kohtade pealt, kuhu need ohwriks sinna wisatud, ja ka muu ohwerdamise kohtade pealt. Need on lahtiselt ja riistade sees, niihästi üsikult kui hulga kaupa leitud. Selle läbi on leitud, et siin Põhja maal mõnel ajal palju võeraid rahasid on pruugitud, ja et neid wäga mitmesuguselt ja koguni kaugelt maist ühes on leida olnud. Nende mitmesuguste leidude juures on ka tähele pandud, et wanemate ja nooremate rahade wanuse wahe aeg, mis ühe koha pealt leitud, mitte palju üle 100 aasta ei ole, waid ikka alla seda. Et neist kergem aru saada oleks, siis nimetame neid korra pärast: esitiks kuldrahad, teiseks hõberahad ja wiimaks waskrahad.

1. Kuldrahad, mis Põhjamaal on leitud, on enamiste järgmistest seitsidest. 1. Kuld soliidid Rooma keisri Augustusest saadik ja järgmiste keisrite ajast kunni Byzantini keisriteni, mida Byzantideks hüüti, isiaranis 5-ma aastajast, keda harimata paganate würstid järele oliwad teinud; nende raskus oli umbes $1\frac{1}{4}$ tufatit. Harwa on raskemaid kuldrahasid leitud. Need on siis enam eheteks, kui rahadeks pruugitud, sest et neil rahadel enamiste

fannad killes on olnud, mis perlitega, kuld brakteatidega ja neljanurgeliste kandadega plekkidega ühes on leitud, sellest wiimsed pagana ajal amulettideks wõi kurja wastu kaitsejateks on pruugitud. 2) Reini maa ja teised kuld Florenid wõi kuld Guldenid Inglise Rosenooblidega. Kuld soliidide ja nende wiimiste wahet on üks hea hulk aastaid, kus peale mõne hiljema Byzantini ja Araabia raha Põhja maal sugugi kuld raha ei ole näha pruugitawaks olnud. Reini kuld guldenid on sagedaste kahwatuma karmaga, sest et need natuke hõbedaga segatud on, on hästi kergemad kui tukatid ja on neil munga kirjad peal. Rosenooblid on suured, aga kammis õhukesed kuldrahad, ihe külje peal seisab kuningas püsti laewa peal ja keskelt laewa pakatanud roofi üs. 3) Mitmesugused siitmaa walitsejate kuldrahad.

2. Hõberahad. 1) Kõige wanemad rahad, mis Põhjamaal ülepea leitud, on Rooma hõbe teenarid; mõned harwa nende seast on hiljemate konsulite ajast, aga seda rohkem Antoniuuse kunni Septimiuse Seweeruse ajast (138—211 a. p. Kr.). Sellel ajal näis Rooma riik kõige sagedamalt Põhjamaaga kokku puutunud olewat, kui enne ja pärast seda. Keisri Rommoduse ajast saadik olivad need puhtast peenikesest hõbedast, pärast saiwad aga segatud. — 2) Üks teine tähtjas selts rahasid, mis sagedaste

168

Araabia kuld rahad.

Põhjamaal leitakse, on nõnda nimetatud Kufa rahad (cufische Münzen), see on, rahad, kellel wana Araabia

keele kirjad peal on, mis Kufa linnas on hakanud. Need rahad näewad oma kirjadega väga kenad wälja ja on meie praeguse kolmekopikulise waskraha juurused. Neid on muißt wägeward Kaliifid Bagdadis löönud, muißt mitme muu teise würsti jagu, kes Kaliifide ülema walitsuse all seisiwad. Muidugi oliwad rahad, mis Põhjamaal leitakse, enamiste nende würstide jaoßt, kes Kaspia mere ligidal oliwad, aga väga palju on neid ka Bagdadist, Samarlandist ja muißt kaugemaißt kohtadest. Selle wastu leitakse neid siin wäha, mis Spania, Mauritsia ja Sitsilia maal on löödud. Et neil rahadel mitte kujukid peal ei ole, sest et see Muhameedlastel keelatud oli, waid paljad kirjad, sellepärast on need väga ühte nägu, aga ühe asja poolest on nad tähtsad, et need kõik aasta numriga pärast Hedširat *) tähendatud on, millal neid oli löödud.

Neid rahasid on juba nõnda wanu Põhjamaal leitud, mis 79 Hedšira aastal, see on 698 p. Kr. oliwad löödud, hiljemad 1010 aasta ümber p. Kr. Sellest on näha, et seda feltsi rahad, mis nende maade sees pruugitawad oliwad, kust Põhjamaa rahwas Konstantinopoli läbi käisiwad, pagana aja lõpetuses ja kristliku aja hakatuses Põhjamaal väga tuttawad on olnud. Neid on Wenemaal ja muial väga sagedaste katki raijutud hõbe sõrmustega ühes ja ka muidu hulga kaupa leitud. Üks wana teate jutustab, et Daani kuninga Friedrich neljandama ajal Rootšimaal Bornholmis turba august terwe waka täis neid olla leitud. — Selle aja järele tulewad nüüd 3) peningid nimetada, see ainus raha, mida wanemal ajal Põhja ja seal ligidal mail on löödud. Esimesed Põhjamaa peningid, mida teatakse, on Daani kuninga Swend Toestjaegi, Rootsi kuninga Skötikonungi ja Norwegi kuninga Hakon Adelssteinsfostre pärast. Need pinningid aga,

*) Hedšira, Muhamedi põgenemine Mekast Medina kanna 15. juulil 622 a. p. Kr. Sealst saadil kirjutawad Muhameedlased oma aja arwu.

mida kõige rohkemalt leitakse, on Inglismaal kuninga Ethelredi all löödud. See tuleb wisstist sellest, et Inglismaa sellel ajal Daani maale suurt maksu, Daanegeld nime all — on pidanud maksma. Peale selle leitakse veel Saksja, Hollandi, Böömi ja ka Ungria peningid. Üks niisugune pening kaalub umbes $\frac{1}{16}$ loodi ja on peenikesest hõbedast. Nende peal on kujud ja Angelsaksi kui ka wäinad munga kirjad, mõnel ka ruuned. Kui mõnikord weel wähamat raha tarwis oli, siis saiwad peningid weel poolteks lõigatud, miksparast nende hulgas sagedaste ka pooli on leitud. Poolitamise kergituseks on neile suurema jaole teise külje peale ristid tehtud, mis raha neljaks jagab, mille järele raha ka poolteks lõigati. — 4) Wärsu ajal, mis Daanimaal pärast Swend Estridseni surma tõusis ja kaua aega edasi kestis, saiwad need rahad halvemaks tehtud, kus nad pisemad ja alamast metallist walati. Tema järeltulijate ja Rootsi kuninga Johann esimese ajal tehti need rahad jälle peenikesest hõbedast, aga nii weiksed ja õhukesed, kui iial wõimalik. Sellel ajal hakati ka hõbe brakteatide tegema ja raha asemel pruukima. Böhjamaal ei olnud need mitte nii suured, kui Saksjamaal waid weiksed ja harilikult wäga õhukesed. Need brakteatid, mis halvemast hõbedast tehti, oliwad jälle paksemad ja lähawad maa sees mustaks. Kõik rahad, mis Böhjamaal on löödud ja siin pruugitawad olnud, ei olnud 11—12 aastajani mitte suuremad ega raskemad, kui need, kuida siin eespool öeldud, ja suur jagu oli neid nõnda weiksid ja õhukesi, et raske on aru saada, kuida rahwas nii pisukesi tüükikesi pruukida on wõinud. — 5) Et Böhjamaa rahad siin wiimaks nõnda halvaks läksiwad, siis hakati hiljemalt sagedaste wõeraid rahasid pruukima. Neid oli isjäärani neli feltsi, mis üleüldse pruugitawaks saiwad. Esimene felt oli nõnda nimetatud *Turnowid*, mis kõige esiti Prantsusemaalt Toursi linnast wälja tuliwad, mis kuninga

Wilippuse ja tema järeltulijate löödud olivad. Need on suuremad, kui eesnimetatud rahad, pea nii suured, kui Rusa raha tütid. Teine selts olivad nõndanimetatud Inglise Sterlingid, isiäranis kuningate Eduardi I, II ja III ajast (1272—1377). — Kolmas selts olivad muidugi Hansa *) linnade rahad, isiäranis weiksed nõnda nimetatud walged peningid ja weiksed brakteatid. Neljas selts, mis ka sekka tuli, olivad Saksi ja Böömi maa grossid, mis hiljemalt Turnowid näis ära ajanud olema. Kõiki neid seltsi on Põhjamaal leitud, harilikult aga igat seltsi isiäranis. — 6) On hiljemal ajal weel mõned muud seltsid jooksmas olnud, kui korschwidid, shillingid, klippingid ja mõned muud, kellel kõik omad selged kirjad peal on. — 7) Liwimaa ordumeistrite ja piiskoppide rahad, on heast ja halvast hõbedast, keda ka heaks ja halvaks grossideks kutsutakse. 8) Littawi ja Pola rahad, enamiste halvast hõbedast, keda ka shillingiteks ja grossideks kutsutakse. — 9) Rootsi ja Daani öörid, enamiste heast hõbedast, suuremad neljakandilised, aga on ka kolmekandilisi leitud, millest arvata, et neljakandilised pooleks on rajatud. — 10) Riia ja Tallinna linnade rahad, mida soliidideks ja markadeks kutsutakse. — Wiimseid oma maa raha seltsi leitakse wäga palju meie maal.

3. Wasirahad. 1) On Põhjamaal juba mõned Rooma keisrite, kui Antoninuse ja Kommoduse aegsed wasirahad leitud, aga siiski nii harwa, et selle järele arvata, need siin mitte pruugitawad ei ole olnud, waid aga harwa seie juhtunud. — 2) Kii kui juba öeldud, sai Daani ja Rootsi koduse mäsä ajal hõbe raha nõnda halvast metallist tehtud, et see muud midagi enam ei olnud,

*) Hansa linnad olivad üks selts suuri linnast Saksa kui ka meie maal, nii kui Tallinna, Tartu, Riia ja Nowgorod, kes endile ühe kauba seaduse ja walitsuse olivad seadnud, ja isi ka raha löiwad.

kui paljas wäsi, kuidas neid praegusel ajal wäga palju maa sees leitakse. — 3) Leitakse siin ka sagedaste Rootsi wäskrahajid (öörid), ja 4) tulewad Wene wäskrahad alles Peter I ajast siin maal ette.

Mitispärast keskwanal ajal nii weiksed rahad on tehtud, on sellest kerge arwata, et peened metallid sellel ajal wäga kõrge hinna all on seisnud. Nende juure hinna pärast oleks siis kauplemise tallitus raske olnud. Wanemal ajal, kui kuningad ja hiljemalt piiskopid iga aasta hulga raha sisse wõtsiwad, — sest enne makseti seda produktidega, — siis oliwad raha tegemise kohad sagedaste raha meistrite kätte ära renditud. Et neid aru peal pidada, pidiwad nemad hakatuses omad nimed ja ka koha nime, kus raha oli löödud, juure lisama, kuidas seda Inglise maal kõige enne oli tehtud. Hiljemalt jäeti need nimed järele. Et rahaks tehtud hõbe wanemal ajal kõrgema hinna all on olnud, kui muu hõbe, see lugu on niihästi Põhjamaal kui ka muial mail nõnda olnud.

VII.

Kuidas haudadest leitud ehteid ja sõjariistu on kaantud ja pruugitud.

A. Meeste riided ja ehted.

a. Pea.

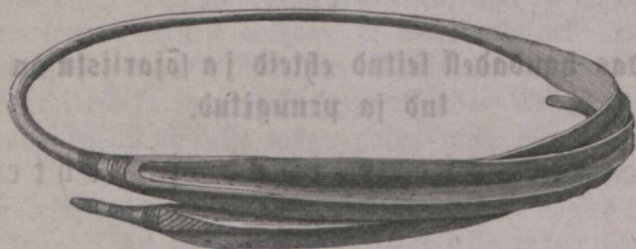
Pea katted wõiwad wanal ajal niisamma mitmesugused olla olnud, kui hiljemal ajal ja nüüdgi. Dmmeti tahan ma siin ühte kirjeldada, mis enam kui 50 aasta eest tagasi Ascheradi juures Düna ääres haudadest on leitud. See on seene näoline ümmargune nudi kübar, mis aga brongsi spiraalidest rõngaste wiisi nõnda oli tehtud, et rõngad alt kübara äärest peale hakates ikka wäha-

maks läkšiwad, kunni wiimaks kausi sarnane brongsi plaat pea lage kattis, kus kuljus weel tutiks otjas oli, mis iga liigutuse juures pidi kõlisma. Üleüldse on mehe ehted kõik täis kuljuse kõrinaid ja plekist nastusid. Muidugi ei wõi igal pool inimesed ühte wiisi ehtinud olla olnud, sest juba siis oli rikkaid ja kehwi, nõnda et mõnest wanast matuse kohast midagi ehet leida ei ole. — Lastat 40 tagasi kandiswad Bernumaal Koonga walla naised weel niisugusid mustast ja punastest siiludest nudi mütsi. No meie wanaaja mehe metalli kübaral pidi ju muidugi ka riidest wooder sees olema.

b. Kael

on suurte rõngastega wälja ehitatud, mis mitmest jämedast hõbe ehk brongsi traadist kokku keeratud; on ka wälja taotud brongsiist kaela rõngaid leitud, mis ümbertringi brongsi plekist ripentsetega ära on ehitatud. Mõnel surmul on kaks rõngast kaelas leitud.

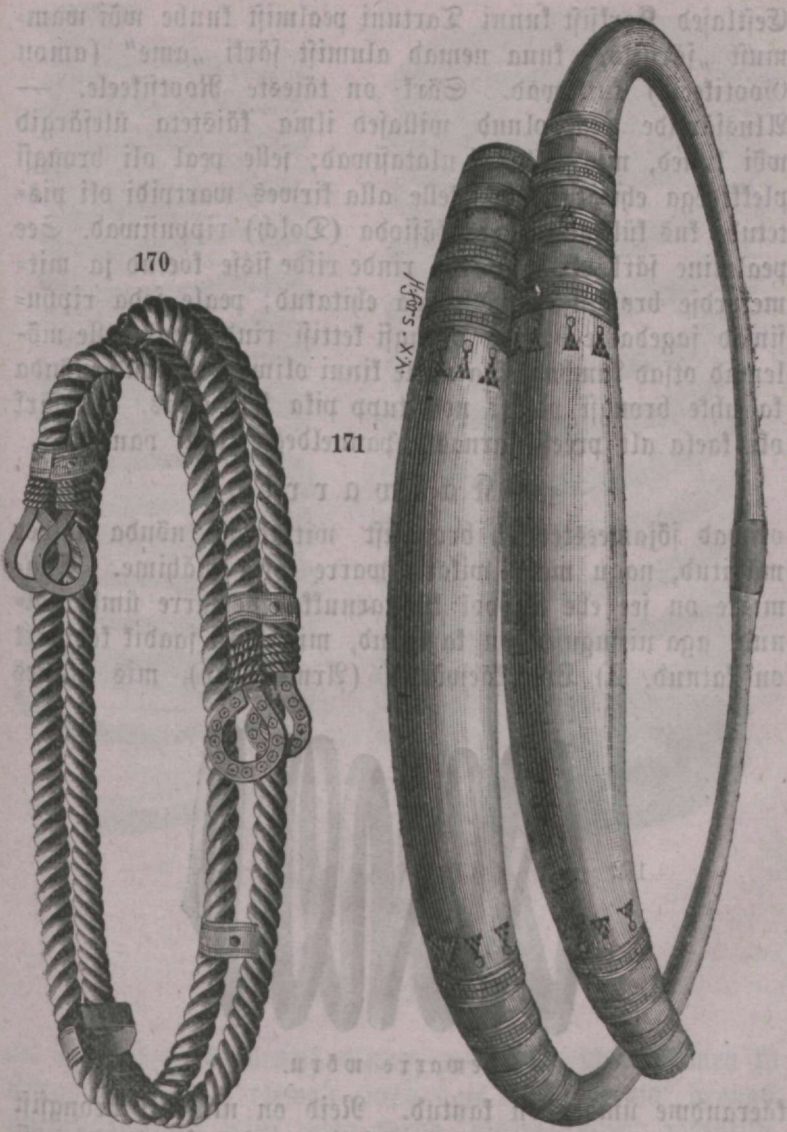
169

Kaela wõru.

d. Rind

oli sagedaste linase särgiga kaetud, kellest weel brongsi ketide all, mis rinda ehitasiwad, märkisi leida on olnud. See särk ja kuub näis Skandinawia rahwa juures ühe sõnaga „särk“ nimetatud olema olnud. Praegu nimetawad

170

171

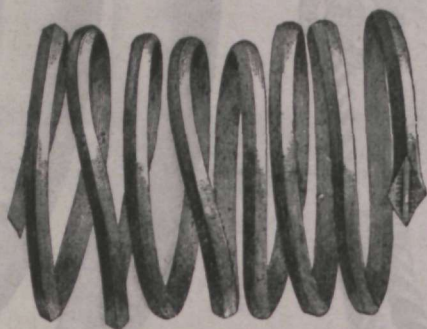
Raala wörud.

Cestlased Karstist kuni Tartuni pealmist kuube või wam-
must „särgiks,“ kuna nemad alumist särki „ame“ (amon
Gootikeele) kutsuwad. Särk on täieste Rootsi keele. —
Alusjätkide peal olnud willased ilma käisteta ülesärgid
või tuued, mis põlwini ulatasiwad; jelle peal oli brongsi
plekkidega ehitatud wöö, kelle alla kirwes wartpidi oli pis-
tetud, kus külles mõet ja käsiöda (Dolch) rippusiwad. See
pealmine särk oli risti üle rinde riide sisse koetud ja mit-
mekordse brongsi helme reaga ehitatud; peale seda rippu-
sivad sagedaste 9 rida brongsi kettisi rinde peal, kelle mõ-
lemad otsad kumbagi öla peale kinni oliwad pandud, nõnda
ka uhke brongsi plekist noa tupp pika keti otsas. Ülesärk
oli kaela alt preeji sarnaste panneldega kinni pandud.

e. K ä e w a r r e d

oliwad sõjameestel 1) brongsi witsadega nõnda ümber
mähitud, nagu meie wifatit warre otja mähime. Ena-
miste on see ehe allpool küünarnukka käewarre ümber ol-
nud, aga niisugusid on ka leitud, mis ölast saadik käewart
on katnud. 2) Liht käewõrud (Armbänder), mis üksnes

172

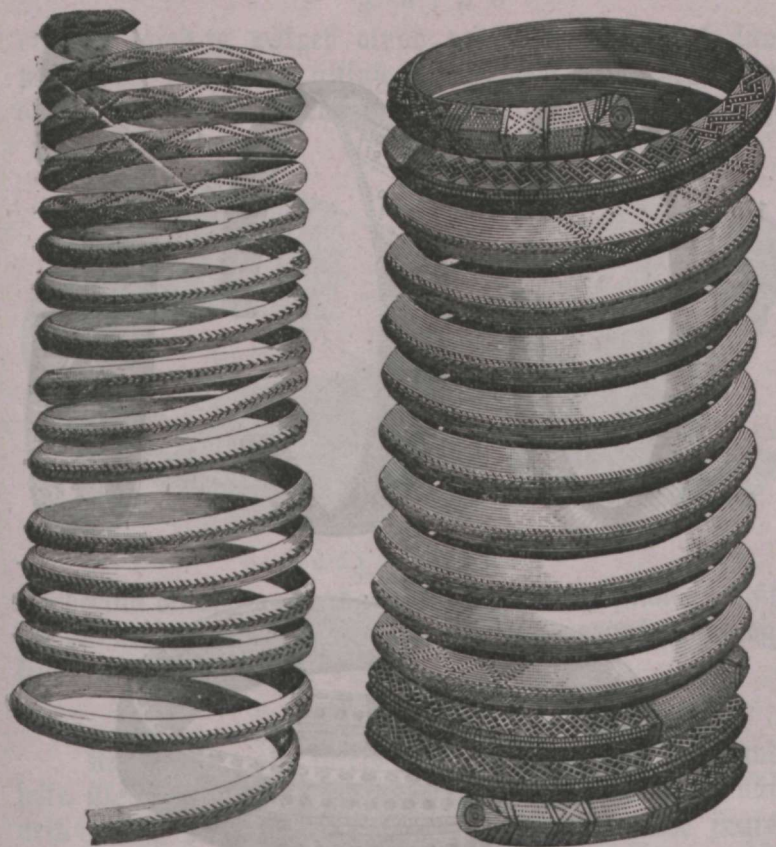

Käewarre wõru.

käerandme ümber on katnud. Neid on niihästi brongsi
kui ka hõbedast leitud, kelle lahtised otsad sagedaste ussi
peade sarnased on.

173

174

Räewarre wõrud.

g. Sõrmused

on meestel igas sõrmes olnud, mõnikord ühes sõrmes ka mitu. Enamiste oliwad need aga kulla karwa brongsi witsast spiraali wiisi mitu korda sõrme ümber mähitud. Ühekordsed sõrmused on niisamma lahtiste otsadega.

Käewõrnud.

h. K e p i d

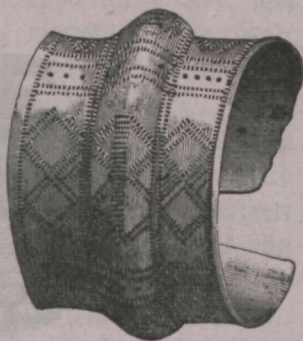
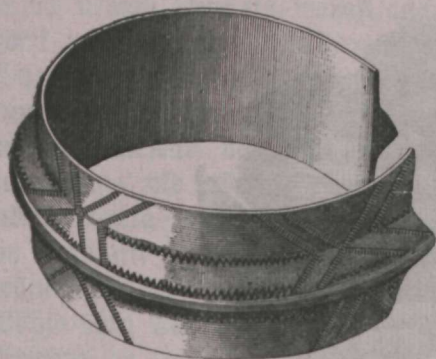
Need wanad haudade omanikud on keppisi kannud, millel hõbe ja kullatud lukid peal on olnud. Niijugusid sõrmuste jarnatsid rõngaid on mitu leitud, mis sõrmusete liig suured on, aga kelle sees alles puitikid on olnud.

i. Püüfid

on neil laiad ja walged olnud, mis põlwe alt ja ka luu-
pekse pealt poole jala pikkuse brongsi plekist torudega finni
oliwad pandud. Need brongsi torud on seest nahaga

179

180

Sääre wõrud.

woodertud olnud ja toredaste kulla karwa läikinud. Püü-
fid on neil pahema puusa peal laia ümmarguse pandlaga
finni pandud olnud.

k. Jalakate.

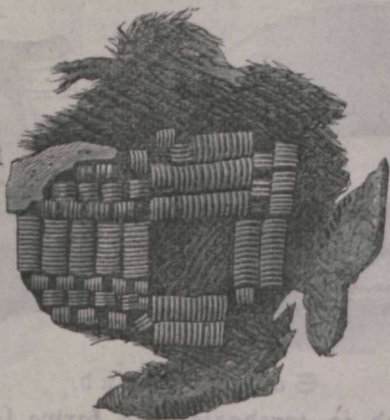
Kas nende jala kateks kingad või pastlad on olnud,
selle üle ei ole weel õiget otsust leitud. Ommeti näis
neid ennem pastlaid kannud olewat, sest et nende juures
midagi metalle märki ega ehet ei ole leitud. Ka on sel-
lest jeda arwata, et Gestlased ja Lätlased Kuura, Liivi
ja Gestimaal, ja Saarlased Saaremaal pastlaid kannawad.
Ka Saksjamaal on mõned sugud pastlaid kannud. Siiski
on arwata, et neil ka kingad ja saapad tundmata ei ole
olnud.

l. Mantel

on neil nagu suur neljanurgaline sõba ümber õlade kan-
tud, kelle nurgad pahema õla peal finni pandud, sest et

mööd pahema külje peal rippus, kust poolt käsi ka lahti jäi; ommeti võis ta seda tahtmise järele ka teise õla peale nihutada. Need mantlid olivad walgest ehk kirjust wil-
lasest riidest, aga rikkastel ja suurtel ka kullast ja brong-
sist kettide, spiraalide ja helmedega läbi koetud.

181

Spiraalidega ehitatud riide tätt.

m. Ratsa riistad.

Wanadel ratsameestel on juba kannuksed olnud, ei mitte hammastega rattad, nagu meie ajal, waid lühikese terawa astlaga; neid on rauast ja brongisist leitud, aga kaunis wähe. Kes neid kandsiwad, neil pidiwad siis juba saapad jalas olema olnud. — Nõnda on neil ka suulis-
tega hobuste waljad ja omad hobused on nemad kети tut-
tide ja mitmesuguste brongse plekist ripnetega wälja ehi-
tanud; iseäranis on pidanud hobusel kuljus kaelas olema.
Üleüldse näis neil ratsamehi harwa olema olnud.

n. Laewafõit.

Et wanad Põhjamaa (Skandinawia) rahwas ime
kanged mere sõitjad on olnud, kes oma laewadega kõige

Põhjamere läbi on purjetanud, ja üle Atlandi mere kogu Gröönii ja Ameerikamaale enne Kolumbust on tunginud, — leiame Põhjamaa wanus kirjades jutustatud. Peale selle on nemad Soome ja Riia lahest Wolga, Düna ja Dneperi jõgesid mööda oma wäikse laewadega, mida nemad wististe wahest maad mööda ühest weest wõi jõest teise kaunud — Mustamerde purjetanud ja sealt Byzantinis (praeguses Konstantinopolis) kauplemas käinud. Nõnda oliwad jõed neile maanteede asemel. Need wäiksed laewad on wist kordwisi wiisil witsust pununud ja nahaga üle tõmmatud olnud; muidu ei oleks neid nõnda hulka teed maad mööda jõudnud kanda. Ommeti on nad nii juured olnud, et 40 meest nende sees on wõinud sõita. Riisuguste laewade põhja tükkia öeldakse Põhja-õhtu Gesti maal kaunis kaugel soo sees leitud olema. Arwata on aga, et meri weel mitte nii kaugale ei ole ulatanud, waid et need kandmise teel ehk siina on juhtunud. Graf Sievers on weel paarikümne aasta eest ühe laewa jäänused Koiwa jõe ligidal maa seest leidnud, mis aga tamme plankidest oli ehitatud. Need plangid on praegu Jurjewis „Dpetatud Gesti Seltsi“ muuseumis. — (Waata furnute põletamisest laewade sees eespool.

B. Sõjariistad.

Wanal ajal oliwad sõjariistad niisama mitmesugused, kui meiegi ajal, ehk küll mitte niisugused. Seda on Düna äärsis haudades leitud, et mõnele furnule ainult paar nooli tera, üks oda ehk paar kirwest juurde on pandud, kuna teiste juures mitu sõjariista on leitud. — Araablane Ibn Foszlani*) räägib Wenelastest wõi Rusjudest Wolga ääres, kes, kuidagi eespool juba räägitud, Kuurikiga Rootsimaal sinna läinud, järgmiselt: „Igaüks neist kannab kirwest, käsipoda ja mõõka ligi; ilma nendeta

*) Frähus, Ibn Foszlan, Petersburg, 1823.

ei nähta neid ialgi. — Praegu sündinud poeglapsese wiskawad nemad mõega juurde, üteldes: Sinu oma on ainult see, mis jina oma mõegaga enesele wõidad! — Oma tüliasju wiendawad nad nõnda, kui nad kuningaga otsusega rahul ei ole, et nemad mõekade pääle wannuwad, et nemad siis hukka saagu, kui nad oma wannet rikuwad. — Poja terwe warandus ei olnud muud kui mõek, kuna õed muu waranduse enestele olla saanud. — Selle arwamise järele olla surnutele ka sõjariistu juurde pandud, mille järele nüüd meeste- ja naesterahwa surnu haudade wahel wahet wõib teha, sest et luud haudades ära on tõdunenud, mis üleskaewamise juures puruks lähewad.

a. M õ e k.

Mõek nimetati wanade sakslaste juures „Meist," aga wenelased kutsuwad seda Мечъ. Kõige wanem Wene ajalugude kirjutaja Nestor, räägib mõegast, et see üks poläänide (wist poolakate) kaheterane sõjariist olia, mida Kazarid (üks Tatarlaste rahwasugu) mitte ei ole tunnud ja neid wäga kardetawaks pidanud. — Wistist oliwad Kazarid jellel ajal poläänid eneste alla sündinud ja nende käest mõeku maksuks wõtnud, kuidas see wanal ajal sage- daste wiisiks oli. Sellepärast oliwad nemad oma wirts- tile Riiewis ütelnud: „See maks, oh würrst, ei ole mitte hea. Meie tahtsime sõjariistu saada, kellel ainult ühe külje peal tera on, nagu saablel, see on aga kaheteraga sõjariist, nimelt mõek; need saawad niihästi meile kui ka teiste rahwastele weel maksu peale sundima!" Riisugu- sid kaheteraga mõeku on ka Uscheradis haudadest leitud. Need mõegad tiideti wanal ajal nii kõwad ja terawad olema olnud, et üks Norramaa kuningas Hakon, kes ühe teise kuninga, Athelstani, käest mõega kingituseks oli saa- nud, sellega ühe westi kivi pooleks olla lõõnud; sellest

saadik olla see Quernbitr, see on westki kiwi lõhkujaks ni-
metatud.*) Ra need siin leitud mõegad näis väga heast
terasest tehtud olema. Ra ühe teraga mõeku on palju
leitud. Nende mõekade käsitud on jaolt hõbedast ehk üle
hõbetatud, kus külles mitte kääkormi wõi warju ei ole.
Mõekade tuppdest ei ole muud leitud, kui aga metalli
plekist alumised otsad.

b. S a a b e l.

Saablest (сабля) räägitakse juba wana Põhjamaa
(Skandinawia) jutu Heimstringla sees. Meie maa hau-
dadest ei ole aga mitte weel niisugust kõwerat saabelt
leitud, mis meie aegse kõwera saablega ühesugune oleks.
Niisugusid on küll leitud, mis õige seljaga, kõwera teraga
ja terawa otsaga on, wähi lühemad, kui mõek, mis ena-
miste rajumise ja pistmise tarwis on pruugitud. Wana
Nestor räägib aastal 1068, kuidas üks waenlane Jarop-
polki saablega läbi pistnud. Saabel jäänud esiti tüki-
ajaks haawa sisse kinni, kinni Jaropolk isi selle wälja kis-
kunud ja kipunades öelnud: „Oh see waenlane on minu
ära tapnud!“

d. N u g a.

Nuge leitakse mitme-sugusid ja mitme suurusid.
Meie oleme näinud Araablast Ibn Foszlani ütlemat, et
iga wenelane alati nuga ligi kannab, ja ütleb warsti selle
järel ka naesterahwast, et ka need rinna ees ühe rõnga külles
nuga kandwat. Nuga on ka sagedaste tapariistaks pruu-
gitud, kuidas Nestor aast. 1022 räägib, et Wstislaw, üks
Wene würst ühe Kasjogi würsti Rededa noaga läbi olla
pistnud, kui ta teda enne kahewõitluses ära olla wõitnud.
See on wist käsiõda (Dolch) olnud, mis neil pika feti
otsas rinna ees tupega on rippunud. Tupp on nahast

*) Heimstringla, Wächter I pag. 243.

olnud ja brongsi plekiga ära löödud, mis kõiksuguste kirjadega oli ilustatud. Niisugusid nuge kõige tuppedega on meie maal leitud. — Ibn Fozlan räägib veel, kuidas üks wana naine, keda surma inglits kutsutud, Wene würsti matuse juures ühe noore tütarlapse noaga olewat ära tapnud wõi ohwerdanud, temale noaga külje sisse pistes, kes surnud würstile juurde pandud. Nõnda on nuga tapuriistaks pruugitud, aga ta on ühes ka tööriist olnud.

Wanemad eestlased kandšiwad paarikümne aasta eest Halliste, Rarksi, Paistu ja Tarwastu kihelkonnas naht taskut ees, mis rihmaga ümber niuete on seotud. Seal sees on siis „käänäp-pääga wäits, tule räni ja tagel, piip ja tubaka kott, ja enamiste ka lahtine metall raha,“ aga veel wanematel meestel rippus püksnuga tuppega pahema puusa peal wäljas rihma külles, nõndasamma ka nõela toos oma tupega. Nüüd on aga see tasku ja noa kandmise wiis pea hoopis kadumas. Peale õigete nugade on veel kõweraid sirbi sarnatsid nuge leitud, mis nii suured on olnud, et nendega arwatakse wilja ja heina niidetud olewat. Ma olen ka üks wäikest kõwerat raud nuga Rabalast Määrus ja Willewere kivi laewade seest leidnud, kellel aga terad wäljaspool kõwera küüru peal olid. Mis tarwis niisugusid nuge pruugiti, seda aru ei ole ma mitte kätte saanud.

e. Kirwes, Langbarde, Toora haamer.

Kirwed on iga rahwa juures tööriistad, aga wanal rahwal on need ka sõjariistadeks olnud. Waräägid, kes Byzantini keisrite juures auuteendriteks (Palatini) olid olnud, on nimelt kirweid muude sõjariistade asemel kannud, mikspärast neid ka Belesphored, see on, kirwekandjaks, on kutsutud. Kui Põhjamaa kuningas Olaf Tryggwäson omas noores põlmes mõne aja Gestimaal wangi-põlmes oli elanud, ja kui tema onu Sigurd Erikson pä-

raft jeda Gestimaale oli tulnud ja teda lahti olnud, siis olla Tryggvason oma tänise peremehe Klerko ühe wäikese kirwega maha löönud, nõnda et kirwes temale pealuu siise finni olla jäänud *)

Skandinawialastel oli weel üks isefugune selts kirweid, need oliwad laia teradega ja pika wartega, mida nende warte pärast „Langbardar“ on nimetatud, millest wististe pärast nimetus „Hellebarden“ wälja on tulnud. Niisuguseid kirweid on siin maal sagedaste leitud. Wene ajaloo kirjad jutustawad, et ka Wene wägedel kirwed sõjariistuks on olnud.

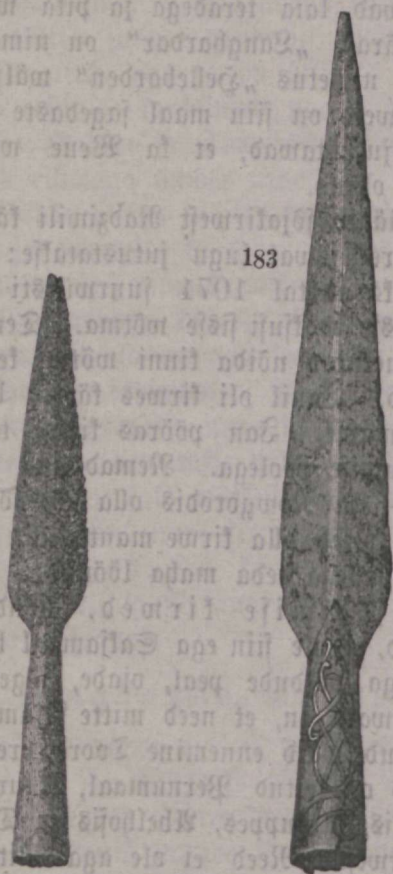
Nestor räägib sõjakirwest Radziwili käsikirjas lehek. 104, kus ka järeleiswat lugu jutustatakse: „Dan, Byshata poeg, läks aastal 1071 suurwürsti Swjätേശlawi nimel Beloserosse maksu siise wõtma. Tema tahtis seal kahte nõndanimetatud nõida finni wõtta, kes aga temale wastu paniwad. Danil oli kirwes käes. Üks neist puutus kirwega temasse. Dan pööras kirwe teisiipidi ja lõi teda kirwe tagumise poolega. Nemad aga tapsiwad papi Dani ära.“ — Ka Nowgorodis olla üks nõid palju paha teinud: würst Glib olla kirwe mantle alla wõtnud, nõija ligi läinud ja sellega teda maha löönud.

Kiwist sõdimise kirwed, nõnda nimetatud Toora haamrid, ei ole siin ega Saksamaal haudades leida olnud, waid aga põldude peal, ojade, jõgede ja järwede sees, millest arwata on, et need mitte sõjameeste sõjariistad ei ole olnud, waid ennemine Toora preestrite ammeti märgid. Need on leitud Bernumaal, Kuuramaal Suur-Autsis, Schlettis, Nasuppes, Abelhofis ja Dondangi juures Wideli järwest. Need ei ole aga mitte teraga kirweste sarnatsed, waid nagu kahe põhjaga haamrid; kirwed on jälle ise riistad.

*) Olaf Tryggvason Saga. Cap. 33.

g. Piigid ja wiisk-odad.

Piigid ja wiisk-odad on wanul sõjameestel mõlemad
 torraga pruugitawaks olnud: ühega wiisata ja teisega
 pista. Need on ka sagedaste kaks tükki ühe hana sees

Wiisk-odad.

Piit.

leitud. Wiisk-odad nimetati wana Põhjamaa keeli „naddr“
 f. o. nõelad, mikspärast ka wiisk-odadega sõdimist, „nõela

šajuks wõi wihmaks“ kutsutakse*). — Pärisk piit, kellega mitte ei wisatud, nimetati Skandinawia rahwa juures „Kefio“**). Ka gootlastel on niisugused sõjariistad olnud. Wana ajal nimetati neid odasid kopje (копье), millest meie raha nime „kopit“ on tulnud, sest et esimeste löödud rahade peal „Püha Süri“ hobuse seljas odaga ühte lendawat madu surmab***). Wanad waräägid kandiswad Byzantinis ka piikisi, sellepärast nimetati neid seal Doryphored, see on, piigi kandjad. — Wanade germaanlaste juures tulewad sagedaste weel kahe teraga piigid ette, kellest juba Tacitus****) ja Sidor†) kõnelewad. Need oliwad lühikesed, terawa otsaga, kahe teraga rauast mõõgad, mis pika warre otsa oliwad pandud. Niisugused kaheteraga (Farmae) on kolm tüüki Ascheradist ja üks Saaremaalt Rootsi-külalt leitud. Mõned õpetatud mehed arwawad, et see kaheteraga oda üks niisugune sõjariist on olnud, millega kilpi löhki on raijutud.

h. N o o l e d.

Noolisi on meie maal sagedaste leitud, isiaranis aga rauast. Ülemad ja alamad waräägid pruukiswad neid. Nestor räägib aastast 944, et wenelased oma sõjariistade juures nõnda olla wandunud, et kui nemad oma wannet rikuwad, „siis saagu nemad isi oma noolidest läbi uuristatud.“ Niihamma olla Oleg, Natibori poeg, aastal 1095 Polowzi würsti Itlari, kes ühe kitsa wangihoone sees wangis oli, nõnda tapnud, et ta lae sisse augu lõonud ja sealt teise wibupüssiga maha lastnud. Nõnda saiwad ka Byzantini sõjawangid finni seotud ja noolidega maha

*) Gaisdan Adelstans Saga. Cap. 28.

***) Gafon Adelstans Saga. Cap. 30.

****) Waata Rodumaalt № 6 lehel. 73 sellest itgemalt.

†) Germania c. Cap. 6.

†) Sidor orig. XXIII. 6.

lastud (Nestor aast. 941). Skandinavia-
lastel olivad nad ka pruugitavaks, sest ku-
ningas Sigtrygg langes nooli läbi sõjas
musta Hålfdani vastu*). Noolidega lastfi-
wad ka Wene würsti Igori sõjamehed By-
zantlasi, Konstantinopoli alla väljaminees,
kus nemad Byzantini mehed risti lõiwad
ja nõnda neid sihtimise märkideks pruufisi-
wad**). Ka Karamsini järele (Epos III,
pag. 182) kandsiwad Igori sõjamehed aast.
1186 noolisi, noolte tuppefi ja wibupüs-
sifi. Riisamma lastfiwad ka Liwlased ja
Lätlased Läti Hendriku kroonika järel noo-
lidega ja wistodadega Gestlaste peale, ise-
ärانى Wiljandi kantsi all, kus nemad mitu
korda sõdimas käisiwad.

184

Nooli tera.

i. W i b u j a a m m u (Armbrust).

Wibu, kellest meil küll midagi wormi järele ei
ole jäänud, nimetasiwad skandinawialased „daer“†) ehk
„böga.“††) Wiimne on wist paljas wibu olnud, ilma
ammu käsituta, sest et kuningas Olaf ühes kohas nõnda
olla sõdinud: ühes käes wibu ja teises käes piik, mida ta
korda mööda pruukinud. Ka lastfiwad wenelased wibu
noolidega ja ammudega, kuidas Läti Hendrik seda omas
kroonika esimeses peatükis kõneleb. Selle tarwis oli siis wist

j. w e o p a i n e (Bogenspanner).

Meie wanaaegsete asjade seas leitakse fagedaste nii-
fugufid brongsi rõngaid, mis igapidi ligi tolli pakfused
on, ehk need küll umbfi ühes tükis ei ole, nagu meie

*) Detmstringla, Wächter I pag. 133.

***) Wissen Berf. der Byzantiner, pag. 29.

†) Antiq. Americ. pag. 225.

††) Olaf Tryggwåson Saga. Cap. 126.

sõrmused, waid ühe külje pealt on neil otsad lahti, aga nii tihti üksteise ligi, et sealt aga dieti peenikese niidi läbi võib tõmmata. Rootsi professor Thorslacius arwab need paksud rõngad reopained olema, kus weonöör kahe otsa wahelt rõnga sisse olewat tõmmatud, siis wibu sellega hõlpsamalt winna weetud ja nöör läbi rõnga prao äkitselt jälle lahti lastud. Wõimata on neid käerandme wõrudeks pidada, sest et need enam kui naela raskused on.

k. N o o l e t u p p.

Kus wibupüüsi ja noolisi pruugiti, seal pidiwad neil ka nooletupped olema, nagu meil patroni taskud. Enamiste oliwad need puukoorest ja nahast tehtud, ja sellepärast ära kõdunenud, et neid meie maa haudadest enam ei ole leitud.

l. L i n g.

Wanal Põhjamaa rahwal oliwad ka lingud pruugitawad, kuidas wanad kirjad seda tunnistawad*), kus jutustatakse, kuidas Normannid Hollandimaal wibupüüjidega ja lingudega olla sõdinud.

m. T r u m m e l e h k f o o t.

Üks iseäralik sõjariist näis raudfoot olnud, millest praegu üks Wiitawi muuseumis seisab, mida Lätlased Crozis nimetawad. See riist on kuuramaalt leitud, aga wist mitte hana seest, sest et sellel puust wars terwe on. Seal ripub rautud puu warre otsas ja tugetwa raud keti küljes tubli raud kuul. Üks teine niisugune weel tugevam riist olla kuuramaal Etende mõisa wanade sõjariistade kogus. Kolmas olla kuuramaal ühe wafewalaja juures olnud, aga hoopis walgest wafest, kelle küljes palju kolmenurgelisi wafst pleki tükka on rippunud, mis wäheha liigutuse juures kilisenud ja kõlisenud. Seda riista ole-

*) Magn. Chron. Belg. Bist Struwe III. pag. 65, 66. aastast 824.

wat see mees „trummeliks“ nimetanud, millega pulma aegadel laudu, seinu ja lagefid mööda kompsitud ja nõnda lärmi tehtud, mis pulma ajal puududa ei tohtinud. Nõnda näis, nagu ei oleks see enam sõjariist, aga ommeti räägivad wanad kirjad*,) et Hollandi graf Willem aastal 1217 oma suurte Friislastega Damiette linna ära wõitmise juures niisuguste raud kootidega, mis ahelaga warre otjas rippunud, olla ümber wirutanud, et kõit eest põgenema pannud, ja ükski nende ligi tulla ei tohtinud. Wene ajaloo kirjades ei tule niisugusid raud kootisi mitte ette, et neid sõjariistaks on pruugitud, aga ommeti räägitakse ihes Epofes Igori sõjakäigust nõnda**): „Niimeni kaldal tungiwad meeste pead nii ükssteise ligi, nagu lõikuse ajal wilja pead. Seal peksetakse terasest ahelatega (уш-нами булатными); need puhuwad hinge ihust.“

Üks päris rehepeksu koot, raud kantidega ja otja pealt kõrge päidega naeltega naelutatud, mis wanade Liwlaste sõjariist olla olnud — on praegu Riias Mustpea maja wanade asjade kogus. — Gespool nimetatud raud nuija koodi warred ei ole mitte nii pitad, kui rehepeksu kootidel, waid 2 kuni 2½, jalga pitad, millest näha, et need mitte rehepeksu tarwis ei ole pruugitud.

n. R a u d j ä r k.

Raud särk ehk riie oli neil ka wisfist rindade ja õlade warjaks, sest et see Wene ajaloo kirjade järele Waräägide ja Wenelaste juures ette tuleb, kus Wene Wajewode Bretisch ihe Petschenegi wärstile oma raudsärki olla kinkinud (Nestor aast. 968). Ka Daani kuningate Ethelredi II ja Kanuti rahade peal on nende kujud niisuguse raudriidiga ehitatud. Skandinawia rahwas nimetasiwad niisuguse raudriietega ehitatud sõjamehi

*) Eron. equestr. ord. Teutonici ed. Rattih. Sagd. Batavor. 1710 pag. 63

**.) Karamsin III pag. 185; Original III 216.

brinjavar Hertjempur*). Et meie maa haudades neid raudsärgi mitte leida ei ole, tuleb wissist sellest, et raudsärgid wäga haruldased ja kallid oliwad, sõjamehele hauda ligi anda. Wissist päris poeg ikka isa raudsärgi ja peamõega. — Need raudsärgid oliwad wist peenikeseft traadi rõngastest tehtud, nii kui üks meie maal Helme jõest ja teine Siberimaalt Barnaulist on leitud, mis mõlemad Surjewi Spetatud Cesti Seltsi museumis on. Kolmas selle sarnane leiti aastal 1878 Wiljandi kantsi wäljakaewamise juures kantsi wärawa eest maa sees ja on praegu seal Ditmari museumis. See on aga roostega kõik ühte panfa läinud. Need särgid on wähemast oma 40 naela rasked.

O. K i l p.

Wanad Waräägi Rusšid kandsiwad ka kilpi. Byzanzis löiwad Waräägid nõnda nimetatud Gooti pidu juures, mis 9^{mal} päewal pärast Jõulut peeti, witsadega jõõma laual oma kilpide pihta, ja laulsiwad seal juures Gooti laulu**). Ka Gootlased kandsiwad Italias kilpi; nende kuningad saiwad kilpide peal ülesse tõstes oma ameti peale finnitatud. Wene würst Oleg riputas oma kilbi pärast Byzantlastega rahu tegemist ühe Byzanzi linna wärawa peale wõidu märgiks ülesse (Nestor aast. 907). Nõnda tegi ka üks Normannide kuningas aastal 882 pärast Asteloha lahingit ja riputas rahu kilbi oma laagri wärawa peale ülesse***). Et kilp ja pearõngad kõige suuremad warju-nõud oliwad, siis wõtsiwad paganaaegsed Rusšid, kui nemad oma sõjariistade juures wanduda tahtsiwad, kilbi seljast ja pearõngad kui liibara peast maha, ja wandusiwad: „et kilbid neile, kuni nad oma wannet rikufsiwad, mitte warjaks ei oleksiwad,

*) Antiq. Americ. pag. 323.

**) Const. Porphy. de Ger. a. Byz. I. 224. 225.

***) Bertz Mon. Germ. I. pag. 396.

waid nemad peakfiwad iseeneSte mõetade all langema ja ise oma noolideSt läbi lastud saama, ja siin kui ka teises elus oma pärisorjade sulasteks jääma" (Nestor aast 944). Ühest niisugusest kilbist on Uscheradis ühe haua sees ülejäänusid leitud. Dalameestel on suuremad, aga ratsameestel vähämad kilbid olnud, mida Wene maal kaua aega prungiti.

D. R e h a s u u r u s.

Rewadel 1837 oli suur wesi Uscherade juures Düna jõe kallastel palju wanu haudu lahti ajanud, ja palju luukerefid ja metalli asju wälja uhtunud. Selle järele saadeti Tartu professor Kruse riigi walitsuse poolest neid haudu läbi katsuma ja sealt wälja tulnud wanu asju koguma. Selle juures pidi ta ka seda uurima ja põhjandama, kelle rahwa päralt need hauad oliwad. Kruse arwab need Waräägi Russide päralt olewat — keda mina eespool Waräägi Wenelasteks olen nimetanud. Need inimesed, kelle luukered seal haudades leitud, olla oma kontide järele enam tugewad ja jämedad, kui pikad olnud, ja ka nende pealuud olnud tublid ja paksud. Sellepärast tahab Kruse ikka näidata, et Normannide ja wanade Wenelaste teha suurus, sõjariistad, ehted, elukombed jne. Waräägi Russide siserändamise läbi ühesugused olla. Nende pealuudel olla ümmargused filma augud, nõnda kui Germaanlaste sugudel, kuna Gestlaste filma augud enamiste neljanurgelised olla.

Nii kuidagi juba eespool seletatud, on Wene riigi asutaja Kuurik Rootsi maalt Roszlage saarelt suure seltsiga Wene maale tulnud ja Slaawlaste sekka elama jäänud. Neid nimetati Roszi saare wõi Rodsi (sõudjad) järele Waräägi Kuotjid wõi Rusjid, kellest ka Wene riik oma nime, Poccia on saanud, ja ka kõigil Wene riigis elawad Slaawlased endid enamiste Pycerii nimeta-

wad, kuna meie Gesti keeles sellesama nimega kõiki Swensta (Kootsi) rahwast Kuotšid ehk Kootšid, ja riiki Kootsi — nimetame. Gesti keele nimi Wene, mis meie Slaawi rahwale anname, on Wenede wõi Wendi rahwast tulnud, mis üks Slaawi tõug on, kes ükskord Iõnapool Gesti rahwa naabruses on elanud — arwata Wõnnu linna kohal, kelle nimi ka Wenden on.

Selle järele arwab üks Balti maa ajalugude kirjutaja N. von Richter*), et need Dõina äärsed hauad sugugi Normannide wõi Waräägi Kuskide päralt ei ole, waid olla koguni Gestlaste päralt, keda Lätlased sealt maalt kunni seie maale tagasi olla ajanud. Kõik need ehted olla Urali mägede metallist tehtud, sest et Tschudi rahwas Urali mäe jalal elanud, kust nad ka need metallid saanud.

Kui meie nüüd kõige uuema aja uurimisi seie kõrwa paneme, siis leiame 1, et kõik siit maalt leitud warema aja metalli asjad ja ehted Roomlaste wormi on, Roomlaste asupaikades siin pool Alpi mägesid tehtud ja nõnda esimene metall õhtu poolt seie sisse tulnud. 2, Et Gestlased hommiku poolt Peipsi tagast seie maale sisse on tunginud, kus juba eesnimetatud metalli asjad ees olid wad, ja et nemad Lätlasi siit maalt tagasi on lihtanud, — siis ei wõi Gestlased iialgi Dõina äärsete haudade omanikud olla, waid kas Lätlased ehk Gootlased ja Wana Norralased, nii kuidas professor Grewingk seda ka arwab. Niisugusid matuse kohte leitakse Witepški kubermangus Ripnau mõisa ümber sagedaste, kust kõikjugsid ehtid ja asju, nagu Nšheradis, kruusa wedamiste ja kaewamiste juures leitakse, ja kus weel praegu furnuid lõhutatud ja wäljaõõnistatud puu mollide sees maha maetakse, nii kui neid mollisi ka Daani, Kootsi ja Norramaal wana haudade sees on leitud. Witepški kuber-

*) Gesch. der Ostseeprov. Thl. I., pag. 326—333.

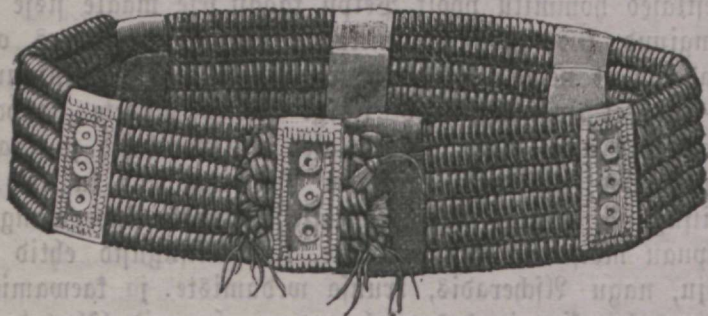
mang nais sellepoolest meie wanaaja uurijatele wäha tut-
 taw olewat. Nõnda ei wõi praegu mitte kindlaste tun-
 ništada, misjuguise rahwa päralt eespool nimetatud hauad
 on, kuna neil küll õhtupoolse rahwa metalli asjad ligi on
 olnud. See wõib aga tõsi olla, et neid seal mitmesuguse
 rahwa päralt on.

E. Naisterahwa riided.

Naisterahwa riided olla haudadest leitud ülejäänuste
 järele kergemad kokku seada, kui wanade kirjade järele,
 sest kirjad räägivad naisterahwa riietest wäga wäha,
 kuna neil meesterahwa riietega üksi tegemist nais olema.

a. D t s a e h t p e a e h e (Diadem).

Need näikse mitmesugused olema. Neid on paari
 tolli pikusest brongsi spiraalidest, mis kanepi nõõri eht
 niinte peale aetud, nelja, wiie ja kuue realiselt kokku säe-
 tud, kelle jätkude wahese jälle brongsi pletist lülid, eht
 ilusad neljanurgelised plekt ruudid on pandud. Mõnikord

Peaehet.

185

leitakse ka pea ümber paljalt brongsi traadist kokku kee-
 ratud rõngad olewat. Riisugused peaehetad olla alles um-
 bes 60 aasta eest tagasi. Düna ümberkaudse Läti nais-

terahwal pruugitawaks olnud, mida nemad wainats wõi weinaks nimetanud, wist Wene keele järele ВЪНЕЦЪ. Peale seda olemat weel niisugusid papist peaehtid olnud, kuhu kirju riie üle tõmmatud, kirjaks õmmeldud, ehk litrete ja helmedega wälja ehitatud, wõi ka wast rõngastega ära rautatud*).

Et Läti naesterahwal just niisugused peaehted on, siis arwab Kruse, et ka Normannid niisugusid ehtid on tunnud ja kannud — wist jellepärast, et ta haudadest niisugusid leidnud, keda ta Normannide haudadest peab. Ka wanad Kreeka naesterahwad olla niisugusid peaehteid kannud, nagu mõnes kohas Kuura maal, ja see olnud ühtlane, kahe sõrme laiune metalli pärg.

b. K ö r w a r ö n g a d .

Ka kõrwarõngaid on Liitwi maal wanade haudade sees leitud. Nende küljes ripuwad kas kolmenurgelised pleki tüfid, mis iga liigutuse juures krabinat teewad, ehk koguni pisukesed kõrinad, nagu nende muu ehete juures niisugusid palju leida on.

*) Ka Eesti tütarlastel oliwad minu mälestuses mõnesugused peaehted. S a l l i s t e s ja K a r l i s oliwad aasta kahelkümne eest tagasi kõigil naesterahwal juustel lähikeseks lõigatud (kuida wanematel näüdti weel on) ja (tädrulud) juuste peal kanti aga ü l s a i n u s peenikene punane ehk rohiline l õ n g. Rõnga kandmine on nüüd juba kadunud. W i l j a n d i ümberkaudsetes kihelkondades kandsiwad tütarlapsed ü h e sõrme laiused kirjud siidi l i n d i d lahkest soetud juustest peal. P i l i s t w e r e s ja P ö l t s a m a a l oliwad k a h e sõrme laiused jämedad, taredast willast punased paelad, mida kahe ehk kolmekorra rõngasse lõõdi ja kelle otsad nõõpnõelaga kinni pisteti: neid nimetati p ä r j a d, ja kanti niisamma lahkest juuste peal. P ä k s i m e m e i e aga P l e p i r i S ä r w a m a a l e, seal kandsiwad tüdrukud juba k o l m e sõrme laiusel pärgi; need oliwad jälle kirjud siidi paelad, kellel papist kere all oli. L õ u n a S a r j u maal oliwad aga n e l j a sõrme ehk terwe l ä m l e laiused pärgad peas; nende pärgade kered oliwad ka papist, aga pealt mitmesuguste siidi lap- pidega üle lõmmatud ja literte, kudruste ja helmedega ära õmmeldud. P ö h j a S a r j u maal oli pärg pealt juba hoopis kottu k swanud ja enese m ä t s i s muutnud, nii kuida Tallinna maa naised seda üleüldse kandsiwad. Tüdruku mätsil ei olnud aga pigelit ääres, nagu naistel. Tüdruk oli sellest tunda, et tal põlle ees ei olnud. Näüd on pärja kandmine igalpool kadunud.

d. Kaela ehted.

Kas see, mis Araablane Ibn Fosflan*) aastal 922 Wene Waräägidest räägib, ka meie maal leitud naisterahwa ehetesse puutub, on teadmata; aga tema jutustab nõnda: „Nende naised kannavad kaelas kuld ja hõbe fetta. Kui ühel mehel nimelt 10,000 Dirhemi (Araabia raha, mis meie raha arvu järele umbes 1500 rubla) warandust on, siis laseb tema oma naisele ühe kети teha; on temal 20,000, siis saab naine kaks ketti j. n. e. Sellepärast näikse Wene naiste kaelas sagedaste niipalju kettisi. Nende kõige suurem ehe on aga rohilised klaas helmed, mis peale nad nii himmulised on, et nemad ühe ainsa niisuguse pärli eest ühe Dirhemi maksavad.“ — Niisugusid rohelisti klaas helmi on ka meie maal wanades haudades leitud. Peale nende on leitud kõiki karwa klaasist, bernsteinist, walgest põllu kiwist, ahkati ja kalkädoni kiwist, kristallist, samist ja hõbedast, kui ka kullatud ja hõbetatud klaasist pärli ja helmi, kelle ridade sees weel kõiksugused rahad on rippunud. Wanad inimesed mäletawad weel, et ka Gesti naesterahwas wanemal ajal mitu rongi hõbe helmi ja rahasid — üks ikka suurem teisest — kaelas olla kannud, et kui nad kirikusse läinud, neil siis suur krabin juures on olnud.

Ma olen ka ühe kiwi kirwe sarnatse bernsteinist helme näinud, mis Uue Karistes on leitud. Peale nende on ka siin maal weel mere loomade karbikese (Kauri Muscheln) leitud, mida ainult India merest leitawat ja Indias raha asemel pruugitawat; neile on augud sisse puuritud ja kaelas helme rongide sees kantud. Muidugi on need India kaupmeeste läbi seie maale tulnud. Ka on brongist kaela kettisi leitud, kus küljes rahad, kolm neli täkki weikest rõngastpidi ühes, ripuvad; niisugusid

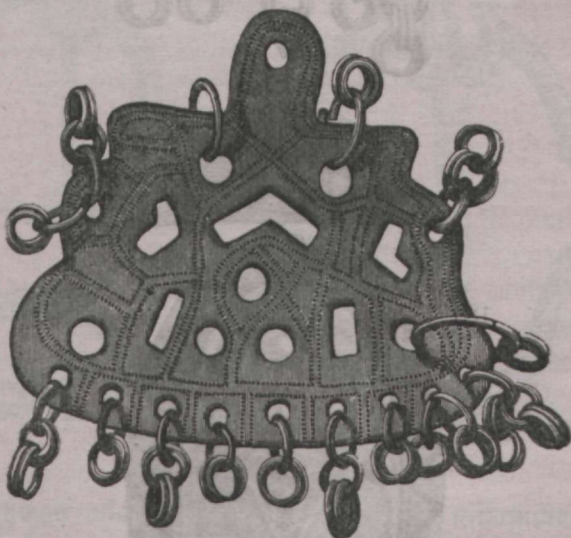
*) Pierson, Rußlands Vergangenheit, pag. 18.

ripnejaid on keti külles jälle wiis kuus tükki, kuidas mina neid mitmest kohast olen leidnud. Nasta 30^{ne} eest tagasi landsiivad Halliste ja Rarkji naisterahwad kõi mitu rongi peenikesi hõbe kettisi kaelas, milledest üks rong teigest ikka pikem oli; nüüd on see kombe juba kadunud.

e. Rinna ehted.

Rinna kettideks nimetatakse need ketid, kelle otsad klade peale kinni on kinnitatud; need olivad niisamma üks rong teigest pikemad. Nende küljes rippusivad veel kõi jugused amuletid ja tarwituzriistad. Amuletid (paha

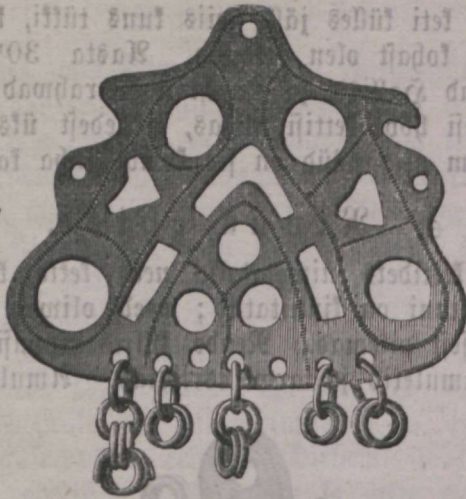
186

Rinna kettide pidaja.

wastu kaitsjad kujub) olivad kas brongsiist walatud ehk pletist tehtud; ka rippusivad neil selletarwis karude ja muude metsaloomade hambad kettide otsas. Sage daste leitakse ka Skandinawia ja Byzantini ristisi nende kettide külles, millest näha on, et nende surnute hulgas juba krist-

187

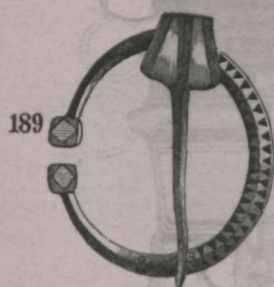
188

lasi leida on, sest Nestor räägib 944, 971 ja 983 aastast, et paganate seas juba ühtki kristlasti on olnud, enne kui würst Wladimir ristiusu weel üleüldse sisse seadnud oli.

g. Pandle ja preesid.

Pandle ja preesid on alumise riiete kui ka mantle kinni hoidmise tarwis rinna peal kannetud; neid on meemaal väga mitmesugusid leitud, kellest mõned väga ilusad. Preesid on rinna peal üks ehk kolm kantud. Kreeka

190

Preesid.

naisterahwas olla oma riiete küljes ka niisamma sugusi ümmargusi preesid ja pandlid kannud, misga mantel öla peal kinni olla peetud, kui ka Eesti ja Läti naisterahwas. Araablane Ibn Foslan räägib Wene Waräägide naistest, et need rinna peal üht weikest rauast, wasest, hõbest ehk kullast toosi (Büchse) olewat kannud; kelle külles rõngaga ka nuga rippuwat. — Eeda toosi arwatakse aga niisuguse suure kausi sarnatse rinna-sõle olewat olnud,

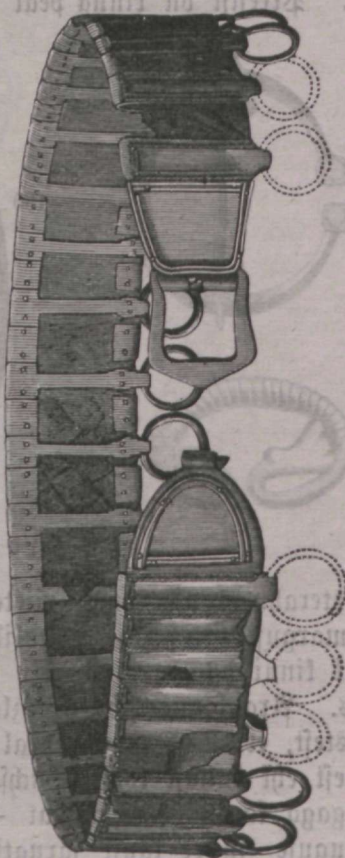
nagu meie maal Tarvastus, Muhu ja Saare maal nais-
terahwas kannavad. Niisugused õhukesed sõled wõi pree-
fid ei wõinud need mitte olla, nagu neid muud Eesti ja
Läti naisterahwas on kannud, sest neid ei oleks niisugune
reisija, kui Ibn Fosflan, mitte toosideks wõinud pidada.
Just niisugusid suuri sõlgesid, kui Tarvastus, ei ole hau-
dadeft mitte leitud, aga kaunis laiju brongsi sõlguft olen
ma küll leidnud, milledest näha, et need tõeste Eestlaste
pärast on.

h. W ö ö.

Naisterahwa wööb on
mitmesugused, kord on need
brongsi plekiga ehitatud
laiad wööb, kord keerdu
wäänatud brongsift rõngad.
Palju ei ole neid mitte
leitud, wistift sellepärast,
et need enamiste niisugu-
sift asjust on tehtud, mis
kergeste ära mädanewad.
Kuura maal on weel sei-
lel aastasajal walgest wa-
seft wööfid kantud.

i. K ä e r a n d m e r ö n g a d.

Käerandme rõngad (Arm-
bänder) on mõned hõbedast,
aga suurem jagu brongsift.
Skandinawia naisterahwas-
tel oliwad need ka kullast.

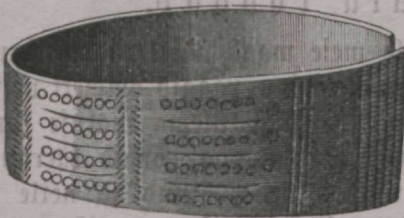

Neid rõngaid oli kitsamaid ja laiemaid, õhemaid ja paksemaid, keda meie maal väga palju leitud. Siht Eesti rahwal ei ole neid nüüd küll mitte enam pruugitawaks, aga

193

194

196

195

197

R ä e w ö r u b .

rikkamad ja uhkemad naisterahwad kannawad neid üle kõige maailma, küll kullast, kallist kiwideft, hõbedast, gummist, juukstest jne.

k. Sõrmused.

Sõrmused, mida sagedaste mitu ühes käes kantud, on niisamma ka mitmesugused ja on neid ka palju fiin maal leitud. Suurem jagu neist on spiraalid, aga muist ka liht rõngad, mis sõrme pealt keerdu wäänatud; ommeti on nende otsad sõrme all kõigil lahti, et neid iga sõrme järele suuremaks ehk wähämaks wõib teha.

i. Jala rõngad.

Jala rõngaid ei ole meie maal naisterahwa haudadest palju leitud, aga Ibn Fozzlan räägib ommeti neist*), kuida see tüdruk, kes ühe Waräägi ülema matuse juures ära pidi tapetud ja ohwerdatud saama, omad käerandme rõngad ja jala sääрте rõngad ära wõtnud ja neile kahe tüdrukule annud, kes enne ohwerdamist tema järele wälwanud, et ta mitte ära ei pidanud põgenema. Jala rõngad oliwad aga enamiste nagu brongji plekist torud, mis põlwe all sääre peal ja all luupekse peal jala ja sääre katet finni pidasiwad. Ka Greeka ja Rooma naisterahwas olla wanal ajal kullast jala rõngaid kannud**). Gestlastel ei tea ma küll mitte niisugust jala ehet olema olnud, aga wanemal ajal, nimelt jelle aastasaja hakatuses, on Gesti naisterahwas omad jala sääred mitmesuguste lappidega ja nartsjudega nõnda jämedaks mähtinud, nagu mõned silgu weerendid, mida siis „jämehalaks“ kutsutud. Mida jämedam jalg, seda ilusam olla see olnud. Wõib olla, et praegu weel mõni wana eit elab, kes ise „jämehalgu“ on kannud.

*) Pierjon Rußlands Bergongenheit. pag. 23.

***) Joh. Rosinus Antiq. Rom. p. 885. — Plinius G. N. 33. 12.

m Salakate.

Wanaaegse naesterahwa jala kätte üle ei wõi mund arwata, kui et nemad pastlaid on kannud ja omad jalad ja sääred linaste ja willaste rätikutega mähkinud, ja nõõridega kinni sidunud. Tänini ei ole naisterahwa hauda-dest mitte kindlat märki leitud, et uemad metalliga löö-
dud ringi oleksiwad kannud. Üleüldse ei räägi wanad kirjad jalandudest midagi.

n. Riided üleüldse.

1. On wana aja naisterahwal, nii kui meie ajal, linased särgid ihu peal esimeseks kätteks olnud, mida mitu preesi rinna peal kinni hoidnud, kuidas Kuura maa Läti naisterahwal Windawi ümber see weel hilja aja eest kom-
beks olnud. Wanade kirjade järele wõeldakse Greeka maa Boonia naisterahwal niisamma sugused särgid olema ol-
nud, mida nende keele Chiton kutsutud ja wõõga rinde all kinni olnud seotud*). Professor Kruse paneb immeks, et Gesti naised ja tüdrukud mõnes kohas, iseäranis Muhu maal, hoopis palja särgi wael ümber käiwat, ilma et neil sellest kõige vähemat häbitundmist oleks, ijigi mõis-
nikkude majades, kus nemad teenistuses on. Saksa nais-
terahwas ei tohi wõi julge endid särgi wael kellegi silma ees näidata. 2. Gespool seletatud ehete kandjatel naiste-
rahwal on wististe ka omad alusküüed wõi kõrtšikud**) olnud, mis alt paari ringi brongsi plekist nastudega ja kõrinatega ära olnud ehitatud, kuidas seda hilja aja eest weel Kuura maal Goldingis, ja ka jault Saare maal on kantud.

3. Kõige pealmiseks riideks on neil wististe niisam-
masugune mantel ehk neljanurgeline tekk wõi sõba olnud,

*) Müller, Archäol. pag. 471.

**) Kõrtšik, Rootsi keele sõjortel, on wist Rootsi keele tulnud.

nagu meie seda meeste juures tundma oleme saanud. Pealmised nurgad võeti üle kumbagi äla, mis pahema ääe warre poole suurte pikkade nõeldega või suurte hobuse rana sarnaste sõledega kinni pandi. Ka Greeka naisterahwas olla niisugusid sõbasid kannud, mis nende juures Heimation on kutsutud*). Selle aastasaja hakatusel olla Läti naisterahwas niisugusid tekkisid igal pool selle wiifiga kannud, mis rinna eest suurte hõbe panneldega kinni peetud. Lätlased olla neid „willain“ kutsunud, wist sellepärast, et need willadest tehtud olivad. Rutsaus, lõuna õhtu pool Kuura maal, wastu Preisi raja olla naisterahwas seda tekki jälle nõnda kannud, et nad ühe pealmise nurga parema kaenla alt läbi tõmbanud ja teise nurgaga pahema äla peale pandlega kinni pannud. Eesti naisterahwal olivad paarikümne aasta eest ka omad tekkid, aga nemad ei kannud neid mitte otsapidi selja peal, waid ainult paha ilmaga rätiku wiisi ümber pea, ehk kolme nurka üle älade. Dmmeti räägib Kruse omas Necrolivonicas lehek. 52 ühest Dr. Kreutzwaldi kirjast, mis ta 12 Juulil 1841 temale kirjutanud, kus Kreutzwald sellest kõnelewat, et praeguse aastasaja hakatuses Altaguse maa naised ka niisugust ülekatet otsapidi selja peal olla kannud, mida nemad „sõba“ olla nimetanud. Riikastel olnud see walgest willast, waestemal aga linast, selle alumine ots ja küljed literdega ära olnud ehitatud, ja mitmesuguse wärwitud lõngaga läbi koetud, ehk ka mõne karwalise kirjude tekkidena telge peal kunstlikult walmistatud „Seda tekki kanti,“ ütleb Kreutzwald, „üksnes pühapäiwil, aga niisama otsapidi üle älade selja peal, nagu teitest kujutatud Waräägi mantlid pilbi peal**).

*) Waller I c. pag. 468.

**) Omas raamatus „Necrolivonica“ on Kruse handadest leitud asjade, wanade kirjade ja elawa rahwa järel ühe mehe, naise ja lapse kuu wana aja riides ja ehtes ülesie maalitud.

Kuura maal Goldingi ümber olla Läti naistel nende willain või sõba alt otjast lugemata paljude wast nass-
tudega ja brongjist kõrinatega ära olnud ehitatud, millest
arwata, et see wanemal ajal ka nõnda on pidanud olema.
Et haudadest sagedaste niisugusid lahtisi plekk nastusi ja
kõrinaid on leitud, mis kellegi muu asja küljes ei ole ol-
nud, siis on arwata, et need ülemal nimetatud kombel
sõbade küljes on rippunud. — Skandinawia rahwas ole-
wat jeda riiet, mis Gesticlased „sõba“ kutsuwad, „coppa“
nimetanud, millest Kruse arwab, et meie „kuub“ „coppa“
sõnast olewat tulnud. Sellepärast olla arwata, et Gestic-
lased wanal ajal kõik niisugusid sõbasid või koppasid on
kannud, mis endid pärast kitsaks, ümber keha „kuubedeks“
on muutunud, mida Tartlased aga „fätkideks“ nimeta-
wad. Wammus, Wiljandi ümber, on Saksja keele sõna.

4) Kruse naisterahwa pilt „Necrolibonicas“ on ilma
kamjonita, sest et sellest kufagil kirjades ei räägitawat.
Meie maa naisterahwa kitsad kamjonid või käisteta pi-
hitud, nii kuidas neid Saare maal pruugitakse, ja kuidas
need ka selle aastasaja hakatusel suurel maal pruugitawat
olnud, arwatakse Greeka ja Rooma naisterahwa laia-
rinna wööst (Nieder) olewat tulnud. Ka Norra maa
naisterahwal on otse niisugused kitsad käisteta kamjonid
ja pikuti triipudega kõrtfikud weel paarikümne aasta eest
olnud, nagu neid Saare maal ja siin maal on kantud.
Seda moodi riided on aga meie suurel maal juba hoo-
pis kadunud. Saare maal ehk võib neid weel olla.

5) Loori või kirmi ei ole Kruse naisterahwa pildil
mitte, mis Germani sugu naisterahwas muidu ikka on
kannud. Gesti naisterahwas ei kanna ka iial loori, aga
üksna ilma ei ole nad sellest ka mitte olnud. Nimelt oli-
wad wanemal ajal pruudid pulma ajal ja noorikud esi-
mesel pühäl pärast pulmi kirikus suure loori rätiku fiske
mähitud, et keegi nende nägu näha ei wõinud.

6) Naisterahwal ei ole eesnimetatud pildi peal ei tanu ega muud peakatet peas, sest niisugusid tõdunewaid asju ei võinud haudadest enam leida. — Ommeti olla Greeka naiste peaside (Mitra) — see on üks rätik turbani wiisi ümber pea seotud, mis ka Läti naistel peakatteks pruugitaw olnud, mille sarnast pea mähtmist ka praegu weel sealt võib leida. Niisamma mähiwad ka liht Wene naised omad pead niisuguse rätikuga turbani wiisi kinni. See turban on neil aga tanu asemel. Ka Geesti naised kandsiwad 40^{ne} aasta eest tagasi mõnes kohas niisugusid weiksid rätikuid tanu asemel ümber pea. Nüüd on see kõik ammu kadunud.

Tähele paneku väärt on weel siin juures see, et Ungaria ja Siebenburgi maa naised niisammuti rätikut ümber pea tanu asemel kannawad, kui meie maal Halliste ja Karksi kihelkondade naised. See on suur walge, peenike linane rätik, mis nõnda ümmarguselt pea ümber seotakse, et sellest kolm pikka nurka tukla taga maha ripuwad.

G. Lapse riided.

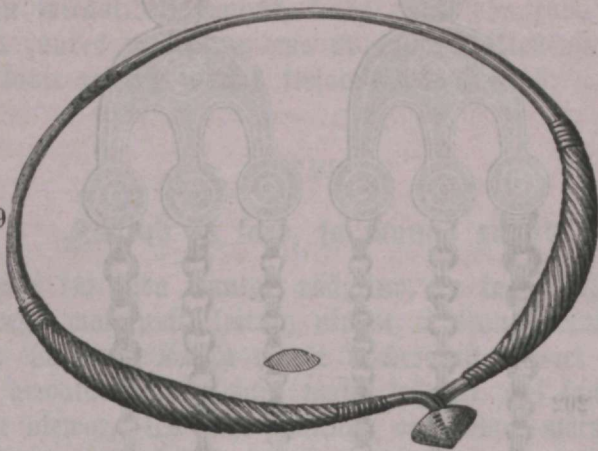
Lapse riided on Kruse pildi peal väga lihtsad: walge põlwiist saadik särk seljas, walged püksid jalas, mille alumised otsad luupeksjete üle laia brongsiist rõngaste alla

Kaela wõru.

kinni on pandud, pastlad labajalgade ümber paeltega kinni seotud, suur brongsiist wõru wööl, teine suur wõru kaela

199

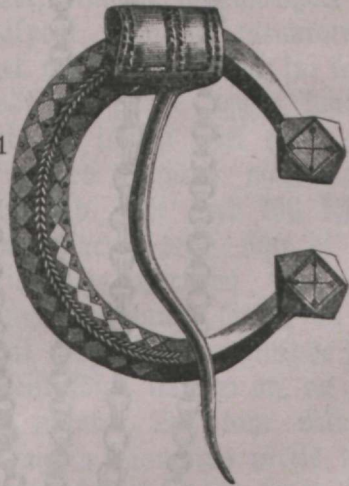
B ö ö.

200

K ä e w ö r u.

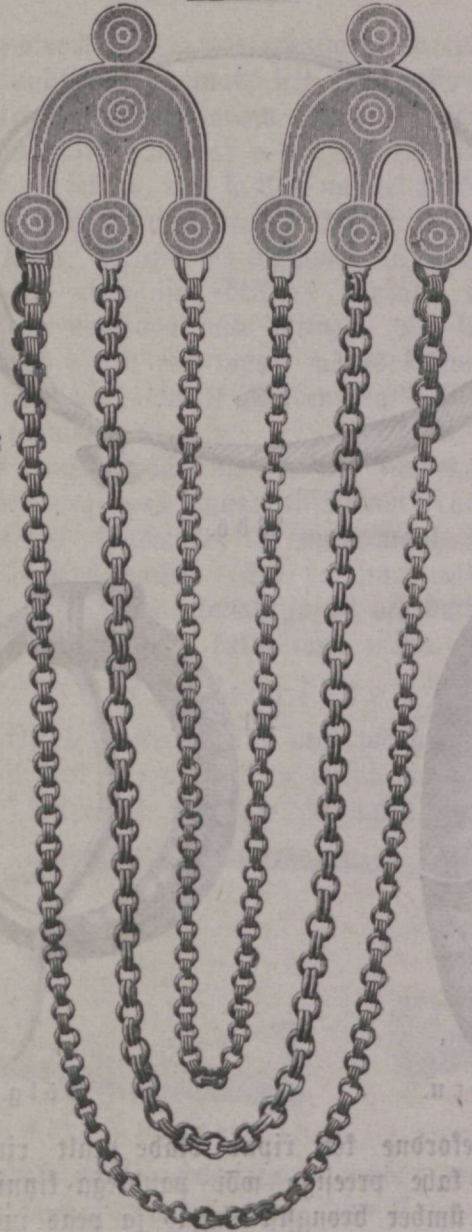
201

S ö l g.

ümber, kolmekordne kett ripub blade pealt rinde peale, särk on eest kahe preefiga wõi pandlega kinni pandud, käärandmete ümber brongsiist rõngad ja peas juukste peal

202

Riina tetti.

brongsi spiraalidest wannit, kuidas meie seda juba naisterahwa juures oleme tundma õppinud. Üleüldse räägitakse laste riietest wanus kirjades väga vähä.

VIII.

Kaalud ja loed, ja wanad rahad.

Nii kui juba ennegi räägitud, on ka kaaluksi kõige loodibega maa sees leitud, nimelt Talinna maalt Kose kihelt. Balwrest, Kuura maalt Uscheradiist ja veel muialt. Need arwatakse, kas Daani maksu wõtjate wõi kaupmeeste päralt olewat, kes raha kaaluga on wastu wõtnud, sest et mitmed raha seltsid ühe ja sellesamma nime ja hinna all, mitte ühe raskused ei ole olnud. Peale selle oliwad mitmesuguste rahwaste, maade, linnade ja kuningate rahad pruugitawaks, mis igalpool segamini tarwitati, et muul wiisil ei wõinudki õiget otjust kätte saada, kui kaalu läbi. Wiisjuguise raskuse wõi aru järele nende kaalude loed on arwatud, selle üle ei ole tänini veel päris otjust kätte saadud, ehk küll mitmed õpetatud mehed neid järele on kaalunud ja rehkendanud. Et need küll kellegi me ega wana teatawa kaaluga karwa peal ühte ei ole läinud, siiski arwatakse neid kõige Giroopa maa sees pruugitawaks olnud. Kolm niisugust kaalu on ka Rootsi, Norra ja Daani maal wanade haura kinkude sees leitud. Balwre kaal, mis neist kõige ierwem on, on seal ühe wana kantji walli pealt leitud. See koht üeldakse Liber census Daniae (Daani maksu raamatu) järele aastast 1231—1253 ühe Daanlase Hartinani käes olnud (Langb. VII. 544). Nende kaaludega arwatakse siis ka arsti rohtusi müüdud olewat, sest et mõnede juurest ka weiksid brongsiist lusikaid on leitud. Ommeti on need kaalud peaaesjalikult rahade kaalumise tarwis pruugitud.

Waatame siis lühidelt neid rahasid, mis meie maal maa seest on leitud. Muidugi olivad need wanal ajal ka kaalu järele löödud ja hinna alla pandud, siis pidi ka kaal nii mitmesuguste rahade wahel aru tegema.

1. G r e e k a r a h a d.

Greeka rahad on wistist bernsteini kauplemise läbi, mida Balti mere rannast on leitud, seie maale saanud, mille üle nende wanad ajaloo kirjutajad Herodot, Strabo ja Plinius juba kirjutawad. Bernsteini pruugiti seal juba Homeri ajast saadit eheteks ja rohuks. Nende tee käis läbi Musta mere seie maale, kus neil suured jõed Dnepper, Dnester ja Diiina teedeks olivad. Greeka rahad lähewad kahte jaoosse:

a. W a n a d G r e e k a r a h a d.

Aastal 1819 leiti Läti maal Peetre kabeli juures mere rannas hana kintude seest 1 brongsiist raha Demetrius Poliorekteje ajast, 294—287 aast. e. Kr. — 2 Tetradrachme Ihasose saarelt. 1 Siirakusa hõbe raha. — Need rahad arwatakse enne Kristuse sündimist sinna maha maetud olewat.

Saaremaalt leitud: 1 Panorma linna brongsiist raha; Piwimaalt Dreimansdorfsist 1 Kireni waftraha; Tartu juurest 1 Neapoli linna waftraha.

b. B y z a n t i n i = G r e e k a r a h a d.

Üks hõbe raha Basilius-Macedo ja Konstantini VI ajast, aast. 868—886 p. Kr. Tartu juures leitud, 3 niisamasugust Mscheradist, 1 Konst. VII Porphirogenituse ajast, aast. 919—959, 2 niisugust aastal 1807 Kõngust leitud, 1 Bas. Macedo hõbe raha Saaremaalt leitud.

2. Rooma rahad.

Üks brongsiist keisri Augustuse raha, kes Krist. sünd. ajal walitses, Saare maalt leitud, 1 brongsiist raha Diiberiuse ajast, 34 a. p. Kr., 1 keisri Klaudiuse brongsiist raha a. 41 p. Kr., 1 Domitiani brongsiist raha a. 78 p. Kr., 1 Trajani br. raha a. 98 p. Kr., mis kõik Saare maalt leitud. Kapsetiist Kuuramaal leitud 1 Trajani br. raha 114 a. p. Kr., 1 hõbe raha a. 98 p. Kr., 2 Hadriani br. raha a. 118 p. Kr., 2 hõberaha a. 140 p. Kr., 1 Faustina sen. hõberaha a. 141., 4 Ant. Piuse hõbe ja 1 br. raha a. 141—167, 6 Markus Aureliuse hõbe raha a. 162—179. — Bauske juurest leitud 1 jellesamma hõbe raha a. 165, Riias leitud 1 Faustina junior (noorema) brongsiist raha a. 176., Kapsetiist leitud 5 Kommoduse hõbe raha a. 179—191, Bauske juurest leitud 1 Wiilp I Arabi br. raha a. 274, 1 Klaudius Gothikuse br. raha a. 269, Saaremaal Pühast leitud 2 Aureliani br. raha a. 275, 1 Maksimiani br. raha a. 293, üks Julius Krispuse br. raha a. 317, 1 Konstantini Suure ehk esimese ristiusku keisri br. raha a. 330, Bauske juurest 1 Valentiani I br. raha a. 361. — Pärast on neid veel mitmes kohas leitud, mida siin kõiki ei jõua ülesse kirjutada.

Tähelepaneku väärt on aga, et kõige wanemad Rooma rahad Saare maalt on leitud, nende järgmised Kapsetis Kuuramaal ja kõige nooremad sügavamal maa sees Bauske juures. Sellest on siis arvata, et Roomlased kõige esiti Saare maaga kokku on puutunud, siis suurele maale Kapseti kohta ja sealt sügavamale on läinud.

3. Araabia rahad.

Araabia würstide rahad (Gufa rahad), mis pärast Muhamedi aega on löödnud, on niisama kauplemise läbi

seie maale tulnud; ülepea leitakse neid kõige Euroopa maa sees. Kõik need rahad on enamiste hõbe (dirhem), väga vähä on aga waftrahafid (fuls), aga weel vähäm kuld-rahafid (dinar). Need lähawad ka kahte jaosse:

a) Enne Weneriigi asutust. Neid leiti Witebskis a. 1822 enam kui 100 naela a. 639—815 p. Kr.; peale seda on neid meie kolme kubermangu sees kuni 1842 aastani leitud 39 tükki a. 738—861. Need rahad on 18 isewalitsejast löödud. Neid on hiljemalt weel küllalt leitud, mida siin kõiki ülesse ei jõua kirjutada.

b) Wäraft Weneriigi asutust. Neid rahafid on kuni 1842 aastani meie kubermangudes 103 tükki leitud; need ulatawad aastast 866—1011 p. Kr., ja on 28 isewalitsejast löödud.

4. Anglosaksi, Anglodaani, Daani, Wana=Rootsi ja Wana=Saksa rahad.

Need rahad on enamiste sellest ajast, kui ristiusk weel mitte täiesti meie maal aset ei olnud wõtnud, ja on enamiste paganaaegse haudade seest, wanade linna mägede pealt, põldude ja wanade ohwri kohtade pealt leitud, kuhu weel hilja aegu rahafid oli ohwerdatud. Wanemal ajal ei ole neid palju tähelepanud, waid suuremalt jaolt kullaseppadest ära julatatud. Muidugi on need rahad kauplemise läbi Dhtu maalt seie tulnud, sest et kauplemise tee siit maalt läbi Wenemaale käis, kust väga palju kallid kasuka nahku palju raha eest osteti ja Dhtu maale wiidi. — Peale seda oliwad Daanlased ja Rootslased korda mööda siit maade walitsejad, kelle raha ka siin jooksis. Mõnda on siis siitmaalt kõige wanemad Angelsaksi ja Daani rahad leitud:

a. Enne Weneriigi asutust. 1 kuninga Egberti raha aast. 800—830 Wõnnus Peipsi ligidal leitud Osberti, Northumberlandi kuninga raha Rõngus leitud.

b. Pärast Weneriigi asutust. Kuninga Edredi raha aast. 946—953 leitud Rõngus. Kuninga Sueni raha aast. 980—1014 ja kuninga Sithriki raha aast. 989—1029 Wõrus leitud, ja üks niisamasugune leitud Tallinna juures.

Kuninga Ethelredi II rahad aastast 978—990 leitud: Wõnnus Peipsi ligi 2 tükki, Wõrus 3 tükki, Rõõs 2 tükki, Rõngus 2 tükki, Tallinna juures 1 ja Ascheradis 1.

Kuninga Edelredi rahad aastast 991—1016 leitud: Tallinna juurest 1, Saaremaalt 1, Paides 1, Wõnnus 2, Rõõs 1, Rõngus 1, Pernus 1, Wõrus 2, Ascheradis 3. Aastast 1014—1016: Rõngus 2, Wesneri mõisas 1, Wõrus 1, Wõnnus 1.

Kuninga Kanuti rahad aastast 1017—1036 leitud: Wõrus 4, Wõnnus Peipsi juures 1, Pernus 1, Mätsa mõisas 2, Tallinnas 6, Ascheradis 6, Kremonis 1.

Harold I Harefooti rahad aastast 1036—1039 leitud: Rõngus 1. —

Harold Knut rahad aastast 1039—1042 leitud: Wõrus 2.

Kuninga Eduardi raha aast. 1041—1066 leitud Pernus 1, kuninga Willemi raha aast. 1066 j. e. leitud Pühäs Saaremaal 1, kuninga Geriku IV raha aast. 1137—1147 sealsammas 1, kuninga Woldemari I raha aast. 1157—1182 leitud Wõrus 1. — Peale nende siin nimetatud rahade on neid veel mitmes kohas leitud, mida kõiki ülesse ei ole kirjutatud. — Siis on veel Wisby rahad Got-

Iandi saarelt, mida mitmed Wõnnu, Tartu, Wiljandi, Bernu, Tallinna ja Acheradi juurest on leitud.

5 Saksa ja Franki rahad.

Reimsi ertspiiskopi raha aast. 822—826, leitud Wõrus 1. Spoleto herzogi Wido raha aast. 888, leitud Wõnnus Peipsi juures 1. Rõlni ertspiiskopi Hermanni I raha aast. 890—925, leitud Tallinnas 1. Otto I raha aast. 936—973, leitud Wõnnus 5, Saaremaal 1, Wõrus 2. — Niisugusid Otto rahaid on palju veel mitmes kohas leitud, nii kui Saaremaal, Muhumaal, Mäo mõisas, Tallinnas jne. Paljudel neist on kõrwad või sangad küljes, mida eimesed kristlased, kes siin maal käiswad, selle risti pärast, mis nende peal on, kaelas näis kannud olemat. Sellepärast näis niisugusid siin maal tinast järele walatud olema, mida niisamma kaelas on kantud, milledest 1 Acheradist on leitud. — Strasburgi piiskopi Erkenbaudi raha aast. 960—990, leitud Saaremaalt 1. Alemanni herzogi raha, leitud sealtsammast 1. Hendrik II raha aast. 1004—1024, leitud Wõrus 2, Kremonis 1. Hendrik III rahad aast. 1039—1056, leitud Wõnnus 1, Rõngus 1, Saaremaal 1. Trieri ertspiiskopi Poppo raha aast. 1016 leitud Rõngus 1. Runinga Konrad II raha aast. 1024—1026, leitud Wõnnus 1, Tallinnas 1, Mäo mõisas 1, Wõrus 4, Muhumaal 1. Hendrik III rahad aast. 1026—1046, leitud Wõrus 2, Tallinnas 1, Rõos 1. — Utrehti piiskopi Bernoldi raha aast. 1027, leitud Rõos. — Rõlni ertspiiskopi Hendrik IV raha aast. 1056—1076, leitud Mäo mõisas 1. Ungria kuninga Salomoni raha aast. 1064—1075, leitud Rõos 1. Thüringi herzogi Egberti II raha leitud Wõnnus. —

Beale nende siin kirjeldatud rahade on neid veel mitmes kohtades leitud, ja ka veel muid Saksa ja Franki rahasid, mida kõiki ülesse kirjutada ei wõi. Niipalju on aga siin ülesse kirjutatud rahadest näha, et kuningas Ludwig ajast kunni Weneriigi asutamiseni siit maa mitte palju õhtu maaga ühte ei ole puutunud, aga et selle järel wäga elaw läbikäimine kunni 1200 aastani õhtumaaga siin maal on olnud.

6 W a n a d W e n e r a h a d .

Wanust Wene rahadest ei ole siin tänini suuri leidusi olnud, nimelt on üks Jaroslami I hõbe raha tähtjas, mis ühest hauast Rae mõisa juures Tartu ligi on leitud. Muidu leitakse Wene rahasid siin mail mitmes kohas ka hulga kaupa, aga need on neist aegust, kus Weneriik ennast oli uuendanud ja Tatarlaste ikke enese pealt ära heitnud. Iseäranis sagedaste leitakse Swan Wasiljewitschi IV ehk „hirmsa Swani“ rahasid, kes oma wõidurikka sõdadega igale poole jälgi järele jättis.

7 W o n g o l i r a h a d .

Neid ei ole palju siin maal leitud. Üks on aga tuttav, mis Tartu Doomi mäe põhja õhtupoolse külje sees on leitud. See on üks wast raha, mis praegu Dpetatud Gesti Seltsi muuseumis on. Seda arwatakse pagana ja kristliku aja wahel, kus Sakslased aastal 1213 Tartu ära wõitsiwad, sinna tulnud olewat. Sellel ajal olla üks kristlik piiskop Mongoli würsti Dschingiskani taga kihutanud, et ta oma wägedega Wene maa jisse pidi tungima.

Kui nüüd siin maal niipalju wõera maade rahasid läbi segamini käimas oliwad, nagu seda eespool kirjelda-

tud leidusdest näha, siis ei olnud muidugi võimalik siin muul viisil õigeks saada, kui raha kaalumise läbi.

IV.

Rahad raha asemel.

Inimese soo lapsepõlves, kus inimene ennast taime juurtest ja puuviljast toitib, ehk jahist ja elajate kasvatusest oma tarwitust sai, ei pruukinud ta mitte rikust niisuguseis asjus nõuda, mis ärtaw ilu ja uhkuse himu temale hiljemalt kätte tõi. Kui wiljapuud tema eluonni ümber õitsejivad, karjad tema telgi ümber sõiwad ja mets temale jahil oma jao andis, siis oli ta õnnelik ja rikas.

Pittamisi ja aegapidi täienes rahulikus elus inimese waim. Doore metslase elukoopast, kunni rändaja karjatse õhulise telgini, sealt kuni esimese põlluharija rahwa onnini, ja wiimaks kunni haritud Greeklase jumala templini — misjugune mitmejuguusus ja wähe! Kes wõib ütelda, kui palju aega inimesesoo algusest, kunni sinna maale mööda on läinud, kus esimesed hariduse jäljed tema näo peal hiilgama hakkawad! Aga see aeg tuli ometi wiimaks. Inimlikumad tallitused tuliwad tema rahutumate rändamiste, jahi ja riijumiste asemele. Kõrgema haridusega kaswawad ka tema tarwitused. Nüüd pidi ta kahewõrra töötama, ja ei wõinud enam tööd põlates, üksi jahist ja sõjast oma röömu leida, ja, kuida Tacitus ütleb, oma werega raiskamatalt ümber käija, kui oma higiga. Tema naised ja pärisorjad ei wõinud nüüd temale enam kõik kätte muretseda, mis tal tarwis oli, ja mis ta soowid himustasiwad; selleks oli temal teiste abi waja. Sead, mis keegi teisele teinud, nõuawad vastu tasumist; kaubad pidiwad kas teiste wäärtasjadega

ehk rahaga tasutud saama. Siis ei olnud kedagi muud lihtsamat abinõu, kui majaelajate vastu seda wahetada. Nende loomade kasu oli igalpool tuttav ja nõnda pidi siis nendega kauplemine igal pool ruttu tuttawaks saama. Aga kui kaua wõis see kesta, kunni metalli raha ülesse leiti. Weel Troja linna ees wahetab Glaukus oma kuldse sõjariide ja riistad Diomedese raudsete vastu ära ja Homer ütleb sinna juure, see oli 100 hõrga wäärt, kuna Greeklase oma 9 hõrja wääriline oli.

Majaloomad wõiswad wäga head wahetuse abinõud olla, niikaua kui wahetuse kaup ainult ühe maa piirides ette tuli. Kui aga inimese waimu täienemise edenemine tema tarwituse piirisi weel enam laiendas, ei saanud temal oma kodupaiga saakidest mitte küllalt; kaugemad maad ja saared pidiwad tema uhkuse tarwituste tarwis osa andma. Seal märgati warsti, kuidas seda juba ennemalt weiskel ringil oli tuntud, kui wõimata see on, wahetuse kaupa ka kaugemates ringides ajada ja laiendada. Seal pidi teisi abinõusid otsitama, ja nõnda tõusis metalli raha ülesse, mida Wõniiklased olla ümber jooksuma pannud.

Aga mitte kõik rahwad ei tõstnud nii ruttu endid omast toorest loomuolekust. Ammugi juba oliwad tarkused ja teadused Gangesi ja Eifrati kaldal inimesesoo kättit pärjil ehitatud, oliwad Riili ääres waiksetes templites edasi kaswatanud, oliwad järeletulewa maailmale juba mõistatuslike hürroglihwide läbi oma warajat asukohta Egiptuses kuulutanud, kuna weel aastatuhanded hiljem toored Skitid külmal põhjamaal elasiwad. Külma kliima läbi kõwaks tehtud ja pisukeste tarwitustega rikkad, oliwad elajatekaswatus, jaht ja sõda nende armsamad talitused. Weel oli kauplemine temal tundmata, ja kui ta oma rändamiste käikude peal teisi rahwaid tundma õppis ja neile hakkas järele tegema, siis ajasiwad nemad ainult wahetuse kaupa. Ka tema juures tuli see tarwitus

ette, selle asemele midagi hinna vääriks panna, mis just mitte teine kaubaasi ei olnud. Et ta mitte seda kunsti ei mõistnud, metalli ülesse otsida ja sulatada, siis waltises tema õienduse abinõuks seda, mis tema ümbruses kõige kallimat leida oli ja mida igalihel mitte kerge kätte saada ei olnud. Nagu India Maldivedel weel hilja omad kauri looma karbikesed ja Islandi saarlasel omad kuivatatud kalad ja wadmäl (willane riie), nõnda olid ükskord tuhande aasta eest Slaawi põhjamaal orawate nahad ja hallide orawate kõrwad raha asemel.

Eht see küll meie põhjamaa kohta esiti imelik näitab, nii loomulik on see ligemalt tähele pannes ometi. Weel praegu on põhjamaa rikas metsadest, mis nemad weel Kuuriki ajal ei wõinud olla, kus Aasiast kunni Siwlaste rannani juured maatuksid lõpmata metsa täis oliwad, kus kõiksugused loomad sees elutsesiwad. Eht neil küll suuri jahi riistu ei olnud, kui aga wibu ja ammu, ja wiskoda, jiski on nad nendega neid kasulisi loomi omale püüda wõinud. Et nemad haritud rahwastest kaugel hommi ku pool elasiwad, siis ei mõistnud nad Urali metalli tagawara ülesse otsida ega seda pruukida. Normannide riijumised ja nende eneste käigud Byzantise (praeguse Konstantinopoli) õpetasiwad neid küll wõeraid kumbeid ja uhkuse asju tundma, aga mitte oma kodumaa produkti ülesse otsima ja neist midagi tegema.

Elajate nahad oliwad seda enam Slaawlastele raha asemel, sest et need kestajal väga kallid oliwad. Normannid otsisiwad neid iseäranis taga. Nende kuningas Olaf saatis omad laewad Biarmisse (nüüdse Permi kub. kohas), halli orawa, zoobeli ja hiibre nahku sisse wahetama. Saxo Grammatikus*) ütleb koguni, et juba keisri Augustuse ajal üks Daani wägilane, Arngrim, Biarmia

*) Kuulus Daani ajaloo kirjutaja ja Rõestilde praost, surnud 1204.

würsti Egteri olla ära wõitnud ja iga elanikku pealt ühe kasuka maksuks nõudnud. — Ringitused, mis Riia linn 14 ja 15 aastafajal uueste walitud piiskoppidele annetas, oliwad kalem, kallid kasuka nahad ja wein. Ülepea ei prungitud sellel ajal Zoobeli, nugise, biibre, härmeliini ja halli orawa nahku mitte üksi riietks, waid ka tekkideks ja ijegi majade seinte ilustusteks. Sellepärast oliwad need nahad Wenemaal nii hinnas, et üheainsa kasuka eest 1000 tukatit pidi maksetama, mis sellel ajal hirmus suur hind oli.

Siis ei olnud mitte ime, kui Warjäägid ja Kazarid Slaawlaste käest nahku maksuks nõudsiwad, ja kui Dleg ja Igor Trewia rahwa käest iga suitsu pealt ühe nugise naha maksuks pärisiwad, kui Wenemaal tohtu trahwid sagedaste kasuka nahkadega maksetud saiwad, kui wiimaks suurwürstinna Olga aastal 964 seadis, et peigmees ehk pärisori selle õiguse eest, mis tema pruudi isandatel tema pruudi üle oli, würstile ühe musta nugise naha pidi maksuma, mida ta bojaar oma alama käest wõtma peab.*) — Ka Tatarlased on munga Johan de Plano Karpini**) teatuste järele Wenelaste käest nahku maksuks wõtnud. Tema jutustab, et igauks, olgu ta suur ehk weike, rikas ehk waene, pidi ühe walge karunaha ja ühe musta tõhunaha maksuma. Peale selle pidi weel üks must rebasenahk maksetama. Kes mitte seda ei jõudnud maksta, sai pärisorjaks tehtud.

Missugune tähtjas rikkuse hallikas pidi niisugune nahasaak meie põhjamaale olema, nimelt õitswa Rowgorodile, sest et neid wäga suurel hulgal leiti. Aga seal juures tunti ka nende wäärtust. Würst Wladimir tegi nende loomade kaitsemiseks seaduse: Kes ühe biibre kinni

*) See oli jus primae noctis — esimese õõ õiguse eest. Waata Schildzeri Restor V. jagu lehel. 126 ja 127.

**) See muul sai 1246 aastal paawsti Junozentfi poolest mõne teise waimulikuga Batu Khani juure saadetud, et ta Mongollasi pidi keelama õhtu maale tungimast, ja et nad ristiusku wastu pidiwad wõtma.

püüab, peab niipalju trahwi maksma, kui see, kes teise habeme ära kifub, ehk temal hamba wälja lööb.

Nugise ja orawa nahkade kauplemine ja raha asemel pruutimine kestis väga kaua. Hiljemalt, kui kauplemine maal suuremaks läks, nähti raha puudusel tarwis olewat, nugise nahkadest weiksid tükkä löigata ja neid raha ajemel pruutida. Meile anti nimets „lobki“ (otsalapitefed) ja „mordki“ (nugise ninad). Millal nendega niisugust alustust tehti, ei ole teada. Niipalju on ajaloolikkudest teatustest selge, et need nimelt Nowgorodis, Smolenskis, Pihkwas ja Wiwimaal pruugitawad on olnud. Wiwlastel oliwad need, kuidas Nystädt oma ajaloo kirjas jutustab, juba Sakslaste siiatuleku ajal pruugitawad. Ma panen tema kirjast ühe koha seie: „Kui järgmistel päwil üks kerjaja meie juure tuli, siis paniwad nad (kauplejad Sakslased) ühe noa, kübara paela ja mõne nõõpnõela wälja, mille wastu kerjaja mõne muna andis, arwates, et ta need wäljapandud asjad selle eest pidi tätte saama. Niiüd näitawad aga kristlased käega, et munad wäljapandud asjade eest väga wäähä on, siis tõmbas ta omaft põuest weel kaks halliorawa kõrwa wälja, millede sisse hõbedast naelakeseid oliwad painutatud. Need pani ta munade juure ja andis mõista, et niiüd need kaubad sellega küllalt maksetud olla. Ehk küll kristlased seda weel wäähäks pidawad, andsiwad nad ometi asjad nende eest ära, et neid selle läbi ahwaldada, et paganad oma rahasid wälja toots. Sellepärast arwatatse, et wanal ajal kahe ja kolme shillingi tükid läti keele aus ja nagle (ohr und Nagel = kõrw ja nael) olla nimets saanud, kellest kolme shillingi tükid weelgi ö ö re nimetatakse.“ — Wõimalik on, et wanal ajal ka Rootsi maal neist kõrwadest = ö re nimi weiksete rahadele on tulnud, kuidas meie seda omalt maalt leitud Rootsi rahade peal leiame ja mida nimelt praegu weiksed Rootsi ja Daani rahad kannawad.

Ra üks wana kaubaleping aastast 1228, Smolenski, Riia ja Gootlandi wahel näitab, et sellel ajal kasuka nahad neis kohtades raha asemel pruugitawad on olnud.*) Seal öeldakse: „Ladinslane (nii kutsuti kaupmehi, kes katoliku usku oliwad) peab kaalujale kase kaalu waha eest ühe Smolenski kuuna maksma. Ühe grivna kulla eest, mida Ladinslane ostab, peab ta kaalujale ühe Smolenski noga ta maksma. Kui aga Ladinslane isi müüb, siis ei maksa tema midagi. Kui ta hõbe riistu ostab, siis maksab ta kaalujale iga hõbe grivna eest ühe Smolenski noga ta; müüb ta aga, siis ei maksa ta midagi. Kui ta ühe grivna hõbedat ostab, siis maksab ta kaalujale kaks welscha.“ Aga juba waremalt tuleb see nimetus noga ta ehk nagate (nahad) Liwimaa aastaraamatutes ette. Kui Wenelased aastal 1209 Gestlaste Dtepä kantji ümberpiirasiwad, pidiwad Gestlased neile 400 marka noga te (nahku) maksma, kui neid rahu jäeti; nõnda ka aastal 1210, kui Nowgorodi würst Wistislaw 15000 mehega Warbola kantji alla läks ja mitte enne ümberpiiramist järele ei jätnud, kui temale 700 marka noga te (nahku) oli maksetud. Siin leiame meie kaunis selgeste iga raha jordi tähendatud. Kas neil ka mõni stempel wõi wahetegew märk peal oli, sellest ei ole räägitud. Wõi pidiwad need hõbe naelad, millest Nystädt räägib, see päris raha olema, millel nugise naha tükk ainult kõrwaline asi oli? Olgu sellega kuidas on, meie leiame, et need orawate

*) See wana lepingu kiri on pergameni peale kirjutatud, ja on Riia linna raamatu kogus. Siin juures peab mõnda tähendusit seletama: Üks grivna hõbedat ehk kulda oli wanal ajal üks nael. Kitewis 72 ja Nowgorobis 96 solotnikku. Neade grivnide sees oliwad neli tükki hõbedat, mis $1\frac{1}{2}$ wersoki pikad, sorme jämedused ja stempliga tähendatud oliwad. Üks niisugune tükk nimetati rubel, mis Slaawi sõnast pybats = raijuma tuleb, sest et nende hõbeda lattide otjast tükkid ära raiuti ja maksuks anti. Sellest on ka meie praegune Wene rubla. — Kuuna, noga ta ja welscha ehk welsch tähendasiwad kasula loomade nahku. Katskammend kuuna (nugise nahka) oliwad üks grivna, neli noga ta üks kuuna, katskammend welscha (orawa nahka) üks kuuna, mida 400 ühe grivna peale läts. —

otšalapilefed aastal 1411 Dittawi grossidega ja Saksia artugidega Nowgorobis on käima hakanud, kus juures enne pruugitawad nugise uinad ära oliwad kaotatud, ja et Nowgorobis alles aastal 1420 ainult hõbe rahaga kauplemine hakati. Weel hiljemalt, nimelt 1424 aastal hakkasiwad Pihtwalased neile järele tegema. Sest sellel ajal kinnitatiwad nemad ühel rahwa koosolekul, et mordi ei enam ei maksja, ja et ainult nende tehtud hõbe raha kauplemises peab pruugitama.

Et si arwamine oleks see, kui meie nahktraha pruugimise järele mõtleksime, et põhjadhstu Wenemaal sellel ajal kallid metallid ehk metalli raha koguni tundmata asjad oleks olnud. — Kui Islandi saare muinasjutte mõiks uskuda, siis oliwad Piarmia rahwas — üks Soome rahwa sugu, kes walgest merest kunni Urali mägedeni elasiwad juba kõige warasemal ajal, meie ajaarwu järele, wäga rikkad ja wägewad olnud. See läheb üsna luulelikuks, kui nemad Jomala*) tempelt tema kalli wara ja asjadega kirjeldawad, ehk kui nad neid paljusid Normannide rööwelkäikufi jutustawad, kus nad rikkast Piarmiast hõbedat ja kulda oliwad toonud. „Nende tempel,“ jutustawad nad, „oli kallist puust ehitatud. See hiilgas igalpoolt kullast ja kallist kiwidesi, mis üle kõige selle maa kiiresti wälja laotasiwad. Jomala isi kandis ühte kullast krooni, mille sees 12 kallist kiwi sarašiwad. Tema kaelawõru oli 300 marka kulda wäärt, ja süles hoidis ta

*) Jomalaft on meie jumal tulnud. Jomala oli wanal ajal Soome rahwale seesama, mis Eestlastel wanaisa, Taara (waata selle seletus eespool III jaw sees), Ulku wõi Kõu on olnud. Wanad Soomlased nimetasiwad seda Jum, kes üle pilwede jum, jum, jum, tämistas wõi müristas. Jum oli siis selle müristaja nimi, aga tema elukohta üle pilwede nimetati Jomala, nii kuida suruute hingede elukohta Manala kutsuti. Jomala oli siis see, mida meie taewas nimetame, millest aga meie Jumal on tulnud. Meie taewas on jälle Dittawi keelest diewas wõetud, mis aga Jumalat tähendab, nii kui Sanskriti keeles dewa, Greeklakeeles deos, Ladina. deus, Pätil. deus, Prantšufel. dieu.

üht kullast kausi, mis nii suur oli, et kui see täis täidet, siis neli meest oma jänu sealt seest täita võisivad. See oli kulda täis." – Viimaks lisab Heraudi ja Bosa Saga (muinasjutt) sinna juure, et sellel Somalal niisugune riie ümber olla olnud, mis kallim olnud, kui kolm kõige rikkama laewa täidet, mis Greeka merede peal purjetavad. Kuulsuse väärt oli siis see nende põhjamaa rahva juures, kui nemad sellest templist midagi ära võisivad riisuda. Mitmed julged mehed käisivad seal maal, kunni viimaks Norwegi kuninga, püha Olafi all, Thorer Hund Biarköös Soomlaste Somala templi ära riisus (kümnenendama aastajaja lõpul).

Nõnda on siis ajaloo tunnistustest näha, et suure Slaawimaa lõunapoolsetes jagudes juba 9-ma aastajaja sees kallid metallid väga sagedad on olnud. Ka näitab ülemal kõneldud kaubaleping, et metalli Norworgdis juba igalpool tunti, kui seal weel nugise ja orawa nahad raha asemel pruugitud said. Kas wana Wenemaa elanikud neid metalli kaubana üksteisele kätte waagisivad, wõi seda niisamma kui meiegi, rahana pruutisivad, on raske aru saada. Ommeti on kindel, et wäljamaa rahad ja isegi niisugused, mis väga wanast ajast on, nende hulgas ümber käimas on olnud, enne kui Wenemaal isi raha hakati lööma. Weel kõige uuemal ajal on meie Balti kubermangudes palju wäljamaa rahasid leitud, nii kui Greeklaste, Roomlaste ja Araablaste omasid, nii ka Angelsaksi kuninga Alfredi aegsid, (Alfred sünd. aastal 849 Inglismaal Berkschieres, suri 26. oktobr. 901) nii kui meie eespool oleme näinud.

X.

Wanad kirjad ja kirjatähed.

Tänini on minu teada väga pisut wanu kirjamärgi meie maal kiwide peal ja kiwiwaremetes leida olnud.

Minult kahest kohast tean mina kirja moodi märkisi kivide peal leidnud olema, mis aga tänini tundmata on. Need on Abias ja Karfjis Viivimaal, milledest omas kohas edespidi laiemalt seletust saab antud. Ommeti on aga Rootsi ja Daani maal küllalt niisugusid kivi kirju leitud, mida meie ka siin järel tahame tundma õppida, nimelt, et need Põhja maasse puutuvad. Lõuna ja Hommikumaal on oma ise algus kirjatahed olnud.

Kerge on see mõista, kui selgeste kirjade läbi wanaaegsete asjade wanust kätte võib saada, ja kui tarmilikud need on, meie esiwanemate mälestuseks ülespidada. Igal ajal on wanaaegade uurijad õieti hoolega selle peale waadanud, kui sarnast kufagil leida on olnud. Kui need kirjad igakord omast ajast just mitte selget aru ei anna, ehk et nende sees tähtsaid teadusid ei ole, siis juhiwad nad meid ommetigi sinna poole. Et kirjatahtede näo kumbe, nii kui ka keel, endid aegapidi ja sammu wiisi on muutnud, siis võib nende aegade järel wäga hästi nende wanust ülesse leida. Meie tahame siin lühidelt sellest kõnelda, kuidas põhjumaal üks kiri teise järele on tulnud, aga nimelt neist kirja feltsidest, mis mälestuse kivi ja wanaaegsete asjade pealt on leitud, ja ka käsikirjades pruugitud.

1. Enne kui kirja tunti, oliwad enam jagu rahwaid üksikuid sündmusi kujude näol oma järeltulejatele püüdnud mälestuseks maha jätta. Põhjamaal leitakse sagedaste niisugusid kujukirjasi. Need on kaljude peal, wanaade hauakambrite sees kivi külgede peal leitud. Niisugused tähendused näitawad wäga wana aja sisse tagasi. Kõige enamiste oliwad laewade kujud kaljude peale tititud, kuidas neid Rootsimaal Bohusläni maakonnas Skyrkorykis, Tegenbys ja Quille Häradis leitakse. Wiimsel kohal on ka inimeste ja elajate, päike, kuu ja tähtede kujud peale tititud. Niisama kirjutab professor Grewingt, et tema Donega järne hommikupoolsel kaldal kalju peal ka ela-

jate, lindude ja inimeste kujusid olla leidnud, aga need kujud ei ole sugugi üfspidi, vaid seisavad üksteise vastu küll külili ja selili, püsti ja pikali, pead alaspidi ja jalad üllespidi, kuidas aga keegi on juhtunud. Need kujukirjad ei kuuluta muud, kui et keegi jahimees või kalapüüdja seal kohal head saaki on saanud. Donega järveäärsed kujutused arvatakse wana Kareelia rahwa omad olewat ja nõnda Bohusläni kujukirjadega sugulased. Riisugusid kujukirju olewat veel Gootlandis, Upplandis, mitmes kohas Norramaal ja Riidamis Schleswigi maal. Neid kutsutakse Rootsi keele Hällristningar, see on kaljukriipsutused, mida aga hauakambrites wäga wähä leida on.

2. Ruuned. Kõige wanem tähefiri on Põhjamaal olste sarnased ruuned olnud. See on ka üsna loomulik, sest need kirjad saidwad enamiste puu sisse lõigatud, ehk puu koore sisse kratstitud, kus juures sirged jooned kõige hõlpsamad ja lihtsamad oliwad, mida wist ka kõige enne on pruugitud. Ruune nimetus on wana Norra rahwa oma ja tähendab nõia laulu. Neil on omad saladust täis laulud olnud, mida ruuneks on nimetatud, ja kui neid eesnimetatud märkidega hakati ülesse kirjutama, siis nimetati neid ka ruune tähtedeks. Gooti keele runa, tähendab ka jalauft (mysterium).

Kui meie selle tee peal kaugele tagasi vaatame, siis leiame, et mitme keelte kirjatähed sellesammast juurest wälja on kaswanud, ja et kõige wanemad Celtiberi, Greeka ja Etruski kirjatähed ligitorra ruunede sarnatsed on. Ruuned, keda Põhjamaal leiame pruugitud olema, on mitmet feltsi. Ülepea arvatakse, et ruune kirjade tähestik hakatuses paljalt 16 tähte suur on olnud, mille kõige tuttawamat feltsi mina siin sellesammal näol tahan näidata, kuidas seda omal ajal on pruugitud, nõnda ka,

kuida see hiljemalt ennast on täiendanud ja muutnud. Rõige wanemalt tuttav ruunede tähestik on järgmine:

1. $\begin{array}{cccccccccccccccc} \text{P} & \text{N} & \text{D} & \text{R} & \text{Y} & * & \text{I} & \text{H} & \text{U} & \text{B} & \text{Y} & \text{A} \\ \text{E} & \text{U} & \text{Th} & \text{D} & \text{O} & \text{R} & \text{K} & \text{C} & \text{H} & \text{N} & \text{I} & \text{J} & \text{E} & \text{A} & \text{S} & \text{T} & \text{D} & \text{B} & \text{P} & \text{L} & \text{M} & \text{R} & \text{Y} \end{array}$

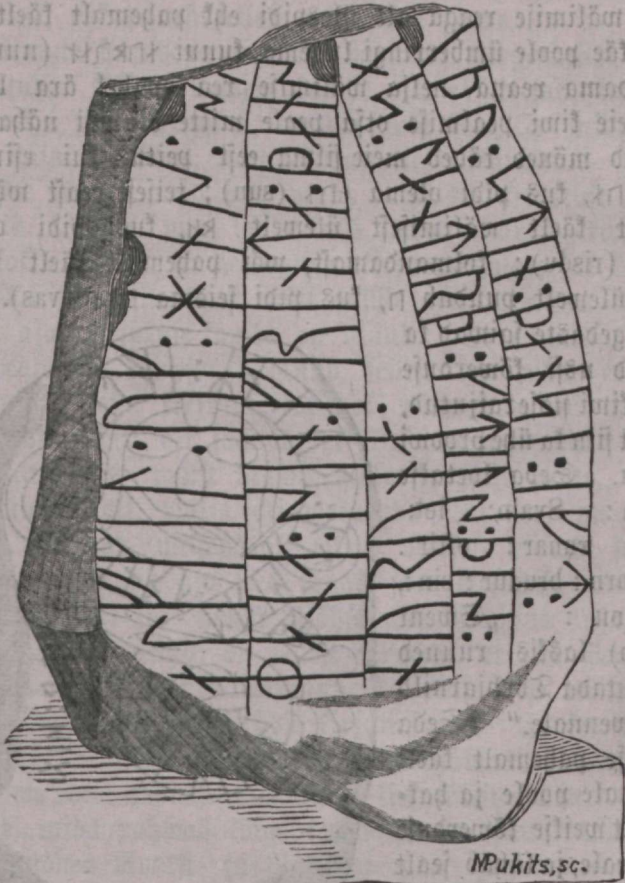
Et juba väga wanal pagana ajal ruune kirju on pruugitud, ja et need waremal ajal weel enam okste ja raagude sarnatsed on olnud, seda on Põhjamaal ühe kaunis ära kustunud kirjast ühe kiwi pealt leitud, mis paremalt küelt pahemale käele lugeda on olnud.

Niisamma on sellel ajal juba nõnda nimetatud sideruuni pruugitud, see on, kus mitu tähte ühe ainsa kriipsu külgi oliwad seotud, — ja koguni weel enam, nõnda, et kõik ühe terve sõna tähed ühe kriipsu külgi kokku on tõmmatud, mis kumbe iseäranis Islandi saare peal ja ka nimeede kirjutuse juures väga kaua pruugitaw on olnud, nii kui siin kõrwal näidatud kirjamaht seda ühest palju hiljemast ajast tunnistab, kus aga nimi OLAFUR sees on ja nimelt ruuned $\text{A} \text{H} \text{P} \text{N} \text{R}$ ühte on tõmmatud. — Üks ifi selts sideruunesi oliwad nõnda nimetatud Stafklarleruuned, see on, kepimehe ruuned, mida jaolt salakirjaks on pruugitud. Nii kui rahwas aegapidi naabridega tuttavaks saiwad, mille juures leel ennast laiendas ja selgitas, nõnda sai ka nende tähestik rohkemaks, iseäranis selle läbi, et mõnelele ruune tähtede le punktid juure tehti. Täiendatud ruune tähestik oli järgmine:

$\begin{array}{cccccccccccccccccccc} \text{H} & \text{B} & \text{Y} & \text{D} & \text{I} & \text{P} & \text{P} & * & \text{I} & \text{Y} & \text{Y} & \text{H} & \text{R} & \text{B} & \text{R} & \text{H} & \text{U} & \text{N} & \text{N} & \text{D} & \text{A} \\ \text{A} & \text{B} & \text{C} & \text{D} & \text{E} & \text{F} & \text{G} & \text{H} & \text{I} & \text{J} & \text{K} & \text{L} & \text{M} & \text{N} & \text{O} & \text{P} & \text{R} & \text{S} & \text{T} & \text{U} & \text{V} & \text{Y} & \text{Th} & \text{Ö} \end{array}$

Ommeiti on nende juures weel mõnesugusid muundatusi. Üks teine selts ruunefid, mis Põhjamaa wanade asjadele weel ifiäranis tähtsad on, on nõnda nimetatud

Angeljati ruuned. Neid on mitme paganaaegse haakintude sees leitud asjade peal, kui ka mõne Põhja-maa ruune kivi peal Blekingis ja Norwegis leitud. Ruune kivi deks nimetatakse nimelt neid kive, kus peal ruune kirjad leitakse, olgu nad haudade peal furnute, ehk mõne muu sündmuse mälestuseks üles seatud.

MPukits, sc.

Ruune kivi pilt.

Kuida ruune kivi oma hariliku kirjadega wälja näeb, seda näitab ülewiseisaw ruunekivi kuju.

Seda kirja loetakse selle kiwi pealt nõnda: Alkil: ok: hans: sun: risdu: sten: dansi: left: Mana: sin: fronta: dans: vas: landirdi: Ketils: des: nuruna: — see on: „Alftel ja tema poeg seadivad selle kiwi Manale oma sugulasele, kes oli mõisa valitseja Ketilsil Norra mehel.“ Seda kirja hakatakse kiwi pahemapoolse külje pealt välimise reaga alt ülespidi ehk pahemalt käelt parema kää poole ümberringi lugema, kunni 𐀚𐀓𐀚𐀓 (nuruna) viiendama reana nelja välimise rea vahel ära lõpeb. Et meie kiwi pealmise otja peale mitte ei või näha, siis jäävad mõned tähed meie silma eest peitu, kui esimesest reast 𐀚, kus pidi olema 𐀚𐀓 (sun); teisest reast või pahemalt käelt välimisest ülewelt 𐀚𐀚, kus pidi olema 𐀚𐀚𐀓 (risdu); kolmandamast, või pahemalt käelt teisest reast ülewelt puudub 𐀚, kus pidi seisma 𐀚𐀚 (vas).

Sagedaste jaiwad ka ruuned usfi kõwerduse wiiji kiwi sisse rajatud, millest siin ka ühe proovi annan. Seda loetakse nõnda: Svain: let: rista: runar: eftir: Torbjarn: brudur: sin:, see on: „Swent (Svain) laskis ruuned kriipsutada Torbjarnild oma wennale.“ Seda loetakse pahemalt käelt paremale poole ja hakab alt weikse kõwerduse seest peale, ja lähäb sealt pahemale poole suure kõwerduse sisse, kunni ümberringi alla tagasi.

204

Ruune kiwi pilt.

All pahemal pool, kust ussi saba suure rõnga seest välja tuleb, on veel pool sõna: BKN ja teine pool sõna DR: HLT, on paremal pool kiwi ääre peal püsti. Ruunede ärakirjutamine nõuab suurt hoolt, et need hästi selgesti ülesse saavad võetud; sest üks ainus punkt ehk waewalt märgatav kriipsukene muudab kogu kirjatähe tähenduse, ehk paneb sellele teise tähe juure.

Ruune kirjadega on väga harvasti pergamendi peale kirjutatud. Kõige wanem kombe oli, et kirjad kirjutatawa asja sisse kriipsuti, kratsiti või lõigati, mida ka, kuidas näinud oleme, need kirjad isi räägivad. Kõige enamiste lõigati neid puu peale, aga kui kirjutust palju oli, siis lõigati puu laastudeks, mida pärast kirjutust jälle kokku seoti. Et seesugune kirjutuse materjal kõdum ja kadum oli, sellepärast võib nüüd aga arvata, kuidas wanal ajal kirjutuse kombe on olnud. Et ruuned ka kiltide peale on kriipsutatud olnud, sellest on juba eespool räägitud. Teine kirjutuse wiis oli niisugune, mis nimelt Roomlaste käest oli saadud, et kiri nõelaga waha sisse kriipsutati, mis puust tahwli mõlemi külje peale, kellel raam ümber oli, välja oli walatud. Ka need on kadunud ja kõdunud, millepärast mitte otsusele ei või saada, kui kangel pagana aja sees tagasi seda kirjutuse wiisi on pruugitud. Et see kombe Põhjamaal pagana ajal ka pruugitaw on olnud, on sellest arvata, et ühe paganaaegse haua seest ka üks niisugune kirjutuse riist on leitud, misga Roomlased waha sisse kirjutasiwad. Et see kirjutuse kombe kestmisel wanal ajal Põhjamaal olemas on olnud, on veel mõnest ülejäänud kirjatükist näha. Neid ruuneid, mida rahwas kõige kauemalt on pruuginud, isiäranis mõnes Rootsi ja Norwegi maa jagudes — nähtise veel nõnda nimetatud kodumarkide peal, mida kirjades allkirjadena pruugitud ja millega asjade omanikud oma asju tähendanud.

Üks teine ruunede pruukimise viis on ka väga kaua kaua rahwa seas olnud, ja need oliwad nimelt kalendrite pulgad, mis tolli pulga sarnatselt puust ja luust oliwad tehtud, millede peale ruuned oliwad lõigatud. Riisuguse ruune kalendri annan ma aja arwu jao lõpetusel, mis weel 100 aasta eest tagasi Saaremaal on pruugitud.

Nii kui enne öeldud, oliwad ruune kirjad ka Preisi ja Saksamaal pruugitawad. Seda leian ma ühe wana Preislaste jumala Perkunuse kuju külgede peal, kelle auustamise ase Romowes on olnud, millest mina omas „Rohumaalt N° 6“ olen kõnelemb. See oli ka Wene Slaawlaste müristaja jumal, teda Wene Suurwürst Wladimir I aastal 988 Kiewis lastis hobuse sabasse siduda ja nõnda jõe wedada. Ühe kuju pilt, mis Mecklenburgi maal Rhetra templis on olnud, on minu kätte juhtunud.

Nii kui sellest kujust näha, on temal ees ja taga nägu olnud. Simeise külje peal on temal ruune tähtedega kirjutatud: Perkun, dewwai, ne, musai, un, maan. See on: Perkun, wäike jumal, ära löö mind mitte. — Teise külje otsa peal on: Perkunust. Gesriide peal: en romau. — see on, Romowes.

See kuju on aastal 1687 Prilwitzis teiste asjadega ühes ühe suure ohwri katla sees maa sees leitud. Arwatakse, et see kuju aastal 1128 sinna maha on maetud, kui Saksi herzog Lothar Wendigega oli sõdinud ja Rhetra templi ära häwitanud. See tempel olla Rhetra mäel seisnud, mille juures nüüd Prilwitzi küla on.

3. Angelsaksi kirjad wõi pookstawiid. — Kui Põhja maa rahwas 9 ja 10 aastajal Inglismaale tuli, ja ristiusk enese aegapidi üle kõige Põhjamaa laiali laotas, siis sai teiste maade sees pruugitaw kiri siin tuttawaks, mis läbi ruune kiri kaduma läks. Angelsaksi kirjatahed ei olnud muud midagi, kui natuke muu-

detud wõi rifutud Ladina wõi Roomlaste kiri, mis wanema muntade kirjaga ühtaegu Põhja maale tuli.

4. Wanem muntade kiri oli niisamma üks rifutud wõi muntatud selts Ladina wõi Rooma suurtest tähtedest (Majuskel). Aegamööda tehti need tähed enam ümmarguseks, mille läbi nad oma näo poolest natuke teistwiisi kujunesiwad, kui näituseks E C T N see on: e, g, c, m. Need tähed tulewad wanade leitud rahade peal ka sagedaste ette. See on weel tähele panna, et wanade kirjade sees niihästi need ümmargused, kui ka wanemad nurgelised tähed ühes on pruugitud. — Kuida wanem Majuskeli kiri oma lühendustega wälja on näinud, olgu siin ühe kivi pealt wõetud kiri aastast 1128 proowiks:

HELGI?SIL AINIC LAIRQ MLTPL@SE
LEEO'SIA SHVICGL@TULT.

Majuskeli kirjad.

Seda loetakse: „Helgi, consiliarius Nicolai regis, qui multiplices elemosinas huic ecclesie contulit.“ Eesti keele: „Helgi, Kuninga Nikolai nõuandja, kes palju häid õigusi selle kirikule on muretsenud.“

5. Hiljem muntade kiri. — Käekirjade läbi, mis eespool näidatud kirjast aegapidi ära lahkus, sündis üks foguni teistmoodi kiri, mida Minuskel ehk weike kiri nimetati. 14 ja 15 aastajal hakati neid tähta ka mälestuse kiwide peal pruukima. Dmmeti on seda seltsi kirjad vähämalt harjunule sagedaste wäga raskest lugeda. Kes neid lugeda tahab, peab teadma, kuidas selles kirjas sõnu on lühendatud, mis ka wanemas muntade kirjas pruugitaw oli. Et Ladina keele palju sõnu „us“ lõpuga on, siis pruugiti selle asemel märki S ja sõna alguses „con“ S kuida eespool sõnast „consiliarius“ näinud L oleme; m ja n asemel tõmmati kriips eesseeiswa

tähe peale, „lesi“ ajemel pandi üksi L j. n. e. Numbred kirjutati niisama, kui Roomlased tegivad, tähestiku järele, nii kui näituseks: MDXV, see on: 1515. Kristuse nimi saab harilikult uue Greeka lühendatud viisi järele JHSXPS kirjutatud.

Siin on üks Minusteli lühendatud kirjaproom, mis ühe hana kiwi pealt on võetud.

Minusteli kirjad.

Seda loetakse: Anno domini MCCCCLXXXII, IX may, obiit Reverendus in Christo pater et dominus JENS YWERSSON, Episcopus Aarhusiensis; orate deum pro eo! — Eesti keele: „Isjanda aastal 1482, 9 Mail, suri Kristuse sees auustatud pater ja isand JENS YWERSSON Aarhusi piiskop; paluge Jumalat tema eest!“ — Niisuguste kirjadega haudadekirju on väga palju Tallinna maa kirkute pörmandute sees, kui ka Tallinnas, Riias j. n. e.

Enamiste on need kiwide sisse tikitud munga kirjad Ladina keeli. Munga kiri kestis kunni 16 aastajaja keelajani, kus raamatu trükkimise kunst aegapidi käskirjad tagasi tungis, sest et selle läbi raamatuid kergemalt kätte võis saada, kust lühendused wälja jäeti, mis siis täie kirjaga kergemad ja selgemad lugeda olivad.

Kirjutatud raamatud olivad keelajal väga kallid ja aruldased. Raamatute ära kirjutuse töö ei olnud mitte ainus raske, mis neid kalliks tegi, waid iseäranis ka see materjal, mille peale kirjutati, suurendas nende hinda, sest paberit hakati alles 14 aastajajal võeti pruufima,

mida aga Põhja maal väga harva pruugiti. Teine asi, mis raamatud kalliks tegi, olivad ehited, millega neid ehitati, isiaranis kiriku raamatuid, mis kullaga, piltidega ja elewandi luust, hõbedast j. n. e. kaantega wälja olivad ehitatud. Isegi wähäm uhited raamatud olivad ikka weel kallid küllalt, mille üle mitmed tunnistused weel leida on, nii kui Islandi saarel, kus ühe ainja raamatu ostmise juures müüja ostjale kohtulikult finnitatud omanduse tunnistuse on pidanud andma, nagu meie juures kohtade ja majade ostmise juures seda tehakse.

Kui Luteri usu seie maale tulekuga ka Eesti keeles midagi trükkima hakati, siis sündis see muidugi Saksa trüki kirjadega, kuidas see meil tänini pruugiks on jäänud. Dmmetegi on ka Eesti keelt esiotsa Saksa kirjatähtedega kirjutatud, nii, kuidas seda praegune Kolga Jaani kiriku õpetaja W. Reimann, Tallinna konsistoriumi wanast kirjastogust wälja on ostinud, kus hull Eesti keele jutlusid 1600 aasta järel olivad kirjutatud ja sinna seisma pandud. Need jutlused on nüüd 1891 aastal õpetatud Eesti jeltsi kirjade seas ära trükitud, kuhu ka Saksa kirjadega kirjutatud Eesti keele käsikirja proow juure on lisatud. Pärast seda on Eesti keelt aga Ladina tähtedega kirjutatud, kuidas meie seda ka praegust teeme. Nõnda on meil siis nüüd Saksa trüki kiri ja Ladina käekiri.

XI.

Aja arwust. Kalendrid.

Et aja sees kõik ajalikud asjad algawad ja lõpewad, ja nagu ringjooksu teewad, nii on ka meie maakeral oma ringjooks aja sees. Et see kõik aru peale on pandud ja selle ümberjooksu aeg kindlaste ära finnitatud, kuidas meie seda nüüd oma kalendrites leiame, — see on ka kõik

uurimiste waral aegamööda nõnda sündinud. Sellepärast vaatame lühidelt wanaaja sisse tagasi, kuidas see kõik on alanud ja aegapidi korrale seatud.

Kõige esimest ajaarwu jutustab meile piibel oma loomise loos: „Ja Jumal ütles: Saagu walgused taewa lautusesse, et need wahet teewad päewa ja öö wahele, et nemad on tähteks ja seatud aeguks, ja päiwiks ja aastaks. Ja Jumal tegi kaks suurt walgust: suurema, mis päewal pidi walitsema, ja wähäma, mis öösel pidi walitsema, ja ka tähed (1 Moos. 1, 14. 16.)“ Sellest on näha, et piibli teadjal rahwal aasta, kuud, nädalid ja päewad aru peal on olnud, kaks wiimist selle läbi, et kõik loomise töö seitsme päewa ehk ajajärgu (Periode) sees on walmis saanud, millest nädali arw on tulnud. Neid päewa töösid ei pea aga keegi meie praeguse 24 tunni ajaks arwama, waid need oliwad ajajärgud (Perioden) aastatuhandatest, nii kuidas ka loomuse uurimine seda näitab; sest pühakirja järele on Jumala juures tuhanded aastad, kui üks päew (2aw Saul 90, 4. 2 Peetr. 3, 8.). Seda on ka sellest näha, et loomise loos alles neljandama ajajärgu wõi periode sees päikese, kuu ja tähtede loomisest wõi saamisest räägitakse, mille järele aega arwu alla wõib panna*).

Nii kuidas teada, ei ole loomuse ehk koguni harimata rahwal kedagi aja arwu olnud. Tähtjad sündmused, kui sõjad ehk haruldased loomuse ilmunised jäiwad ikka tumedamaks, mida kaugemale need elawatest jäiwad. Nasta arwust ei ole seal juttugi, waid öeldakse, et see kaua aja eest olla olnud j. n. e., kui mõnda lugu minewikust tahetakse jutustada, kummi ka kõige tähtsamad sündused kas hoopis ära unustakse, ehk luuletuse kujutusteks endid muudawad.

*) Kui Jumal elupäewi kingib, siis loodan loomise loost ühe tsärrakku raamatu kirjutada. W. a.

Kuidas on siis inimesed kõige esiti aja jagamisele juhtunud? Kõik uurimised vastavad ühel meelel selle peale: et see kuu wahetawaist kujustest on tulnud, mis inimesi kõige esiti kindlaid, uuesti ettetulewaid ajajärku si tähele panema on juhtunud. Waatame nüüd, kui kuu sirsike kõige esiti õhtuses taewas ilmub, kuidas ta siis ikka suuremaks lähäb, kunni täis kuu imelise iluga maa peale maha waatab; kuidas siis kuu jälle meie silma ees ikka wähämaks lähäb, kunni ta hoopis nägemataks jääb. Kui meie siis weel selle peale mõtleme, kuidas need kuu pildid nii korra järele ikka jälle ja uuesti ette tulewad, siis on kergesti mõista, kuidas selle wahetawa kuu ilmumiste läbi aja arwule esimesi hakatusi anti.

Warji märgati seda, et kuu mitte kindlaste 29 päewa oma ümberjooksu peale ei tarwitanud, waid umbes 29 $\frac{1}{2}$ päewa. Sellepärast wõeti ikka kahe kuu ümberjooksu aeg kokku, see on 59 päewa, ja jaotati üks kuu 30 ja teine 29 päewaseks, kuidas seda wist kõige wanemad Egiptlased oma „kahe kuu aastate“ juures on pruutkinud.

Kui kuu ümberjooksu aegadele, kuudele, aasta aegade wahetused, kewadi, suwi, sügise ja talw juure wõeti, mis kõige rahwaste juures endid tuntawaks tegiwad, — siis sai warji ühe aasta jooks 12 kuuga kindlaks tehtud. Ja nimelt oli see esiti nõnda nimetatud kuu a a s t a, sest et see mitte nähtawa päikse, waid kuu jooksu järele ennast juhtis. Kuu aastal on aga üks suur wiga, 12 kuu ümberjooksu annawad aga 355 kunni 356 päewa; selle järele jääb aastas, sest et maakera ennast päikese järele juhib, 10—11 päewa aastast puuduma. Sellepärast on kuu aasta korralise aja arwule kõlbmata. Seda on Muhameedlaste ja Araablaste juures näha, kes wanast ajast saadik, kunni täna päewani kuu järele oma aega rehkendawad. Neil on aastas 6 kuud 30 päewaga ja 6 kuud

29 päewaga, kokku 354 päewa, — peale seda panewad nad liiapäewa 30 aasta sees 11 korda juure, nõnda et liiapäewa aastal 355 päewa on. (Kuu aasta kannab üle 354 päewa, 8 tundi, 48 minutit ja 32 sekundit.) Et nüüd sellel aastal päikese aasta vastu iga aasta 10—11 päewa puuduvad, siis rändab Türklaste aasta hakatus meie 33 aasta sees kõigist aastaeugst taga siপিidi läbi.

Sääralikul wiisil mõistiwad wanad Ebrealased kuu aasta puudusi täita. Nemad hakkawad oma aastat Niisani kuuga, umbes meie Märtsi — Aprilli kuu. Nüüd oli ette kirjutatud, et selle kuu keskkojal, nimelt paasapüha järel (s. o, 16.), walmid odrapäid pidi ohwerdama, sest et odrad Palästinas sellel ajal walmis saawad. Sellepärast waatis üks preestrite saatkond aasta wiimsel kuul wilja põllud üle; ja kui need weel mitte nii kaugel ei olnud, et walmid päid kindlaste saada oletis wõinud, siis pandi 13tes kuu weel aastale otja, mille järele alles uus aasta hakkas. Et aga wilja kaswamine ja walmimine ikka päikese aastaga ühte jääb, siis jäi selle seadmise läbi Israelite aja arm, puudulikuft kuu armust hoolimata — ikka kaunis õigeks.

Kõige esimene rahwas, sellele päikese aasta tutmaks on saanud, on kõikide teatuste järele Egiptlased olnud. Kindla ja selge tähtede tundmise järele, mis nende seas kõige wanemast ajast juba tutaw oli, oliwad nemad juba 14 aastasajal enne Kristust, päikese aasta kestuse 365¹/₄ päewa peale rehkendanud, ja jagawad oma aasta 12 kuu peale, iga kuu 30 päewa, wiie täienduse päewaga, kokku 365 päewa. Nemad oliwad siis omad kuu ajad päikese aasta järele ära jaotanud. Sfeenes ei ole see kuude jaotamine päikese aasta jõe mitte õige, waid seda oli aga wana korra pärast alles peetud. — Sellewastu on teada, et kõige wanematel Roomlastel 10 kuuline

aasta on olnud, ja et wanad Mehhitaanlased oma aasta 18^{neto} kuuks olla jaganud. Ja nõnda wõikfime meie oma aasta ka 10^{neto} ehk 20^{neto} kuuks jaotada, nagu nüüd 12^{neto} kuuks, 30 ja 31 päewaga, kellel ju ka mitte enam kuu ümberjooksuga ühisust ei ole.

Egiptlaste käest on siis Julius Zesar oma kalendre parandamise wõtnud, kes ka tema läbi meie õpemeistriteks on saanud. Kuna Rooma rahwal wanast ajast saadik päikese aasta ajaarw põhjuseks oli, siis oli see wõltsi rehwenduste ja wõltsi liiapäewa seadmistega aastal 47 enne Krist. juba niikaugele läinud, et Roomlaste aasta 67 päewa õigest aasta ajast ära oli lahkunud. Kuna Roomlaste kalender kewadit näitas, oldi õieti alles keft talwe sees j. n. e. See oli liig. Sellepärast seadis Zesar, kui ülem preester, kui ta Egiptlastelt paremat aja arwu tundma oli õppinud, ühe astronomi abiga uue kalendri sisse, nõnda et aastal 46 (enne Kristust) weel 67 päewa kahe liia kuu wormil külgi pidiwad säetama. Esi- mese Januariga aastal 45 (enne Kr.) hakkas siis Juliani aastate rida, millel 365¹/₄ päewa oliwad, kus ifka 3 aastat 365 päewa ja 4^{dal} aastal 366 päewa on.

Rahjuks oli seie ka weel üks wäike wiga sisse jää- nud, mis pärast jälle halwasti läks. Seft päikese aasta sees ei ole mitte täiesti 365¹/₄ päewa, waid sealt puudu- wad weel 11 minutit ja 10¹/₂ sekundi. Meie saame all- pool nägema, kui palju need puuduwad 11 min. 10¹/₂ sek. iga aasta aastafadade jooksul wälja tegiwad.

Siiski seisab lõige haritud rahwa aja arw selle Julius Zesari kalendri parandamise põhjusel. Waatame siis lü- hidelt, kuidas selle nõnda kinnitatud aasta wähamad jaod sisse on seatud.

Et 12 kuud wana kuu-aasta arwust pärit on ja päikese-aasta sees mitte kohased ei ole, oleme juba enne näinud. Kuude nimed on wana Rooma kalendre järele

ja mälestavad neid jumalaid, keda nende sees nimelt auustati. Januari kuu oli *Januſe* auuks nimetatud, Februari kuu wana Etruride lahkunud hingeade jumala *Februuſi* auuks, Märts sõja jumala *Marsi* auuks, Mai jumalanna *Maja*, ja Juuni ülema jumalanna *Junia* auuks. April on oma nime ajaſõnast *aperire* — awama, ſaanud, ſest et ſellel kewade kuul kõik maa uueſti elule awatud ſaab. Teiſed kuud ſaiwad ainult arwuſõnadega tähendatud, kui: September — ſeitsmes kuu, Oktober — kaheſamas, November — üheſamas ja December — kümnes kuu, oma endiſe rea järele Rooma kalendris. Juuli kuu nimi oli alguſest *Quintilis* — wiies kuu, ja Auguſt *Sextilis* — kuues kuu, aga need ſaawad hiljemalt ümber nimetatud: *Quintilis* Julius Beſari auuks, kes 12 ſelle kuu päewal, 100 aast. e. Kr. oli ſündinud, *Julius* (43 aast. e. Kr.), ja *Sextilis* Auguſtuſe auuks, kes 1 *Sextilis*, 30 aast. e. K., Aleksandria linna oli ära wõitnud, *Augustus* (8 aast. p. K.) nimetatud. Sellest on näha, et meie kuude nimed weel täna wanade jumalate ja wägimeeſte auu kuulutawad, miſ meile ka meelega tulewama, et kriſtlik elu mitte wäljaspool maailma edenemiſt ja täienemiſt ei ſeiſa, waid et ſee palju enam ſelle kõige ülem õis on.

Sakſa keiſer Karl Suur püüdis kuudele Sakſa nimed anda, miſ aga mitte lorida ei läinud. Need nimed oliwad: 1. Wintermonat, 2. Hornung, 3. Benzmonat, 4. Oſtermonat, 5. Wonne-, 6. Brach-, 7. Heu-, 8. Erndte-, 9. Herbſt-, 10. Wein-, 11. Wind-, 12. Chriſtmonat. — Ka meiegi kuude nimed on wanade Rooma nimede kõrwas peaaegu ülemaal nimetatud Sakſa nimede ſarnatſed, kui Uueaasta ehk Nääri (Sakſa Neujahr) kuu, Kiuunla kuu, Paastu kuu, Jüri kuu, Lehe kuu, Jaani kuu, Heina kuu, Böikufe kuu, Mikhle kuu, Wiina ehk rooja kuu, Wardi kuu, Jõulu kuu. Soome keeles on kuude nimed pea need ſammad, kui: Tammi kuu, Helmi kuu, Maalis

Kuu, Huhti kuu, Touko kuu, Kesä kuu, Heina kuu, Elo kuu, Syys kuu, Loka kuu, Marras kuu, Joulukuu.

Et neil kuudel mitte ühe palju päewi ei ole, tuleb sellest, et seal sees weel pagana aja olu olemas on. Kui küsitakse: Mikspärast 12 kuu sees igal isepalju päewi on, nimelt Februaris 28 ja 29 päewa, kuna see ometi süüdsam oleks olnud, et igal kuul ühtewiisi 30 ja 31 päewa oleks wõinud olla? Selle peale on wastata, et Zesar olla kartnud, wanast ajast pruugiks olewaid jumalate pidupäewi muuta; need olla omi kinnitatud päewade peale pidanud seisma jääma, ja nende pidupäewade wahed niisamma jääma, kui enne*). Et aga Februari kuu wiimse poole sees maagalustele kinnitatud päewad pühendatud oliwad, siis jäi see kuu 28 päewaga. Februari kuul on weel tänapäewal sellepõhjusel nii wähä päewi, et maagalused jumalad mitte pahandatud ei saaks.

Paremine on nädali sisseseade korda läinud. Nädal on see ainus, mis Israelite ajaarwust kristliku aja arwu sisse üle on tulnud. Wäga tähelepaneku wäärt on see, et see seitsmepäewane ajajagu kellegi loomuse ilmutamise peale ennast põhjendada ei lase, nagu aasta, kuu ja päew, ja et see siiski mitte üksi Israelite juures allgusajast saadik leida ei ole, waid ka mõne teise rahwa juures, kellel Israeli rahwaga midagi ühendust ei olnud, nii kui Hiinlaste ja Peruaanlaste juures. Et Israeli rahwas nädalis Sabatit, kui seitsmemat päewa, mitte alles Moosese käsuandmisega ei ole saanud, seda tunnistab juba 3ma käsu sõna, mis sõna sõnalt nõnda käib: „Mõttele hingamise päewa peale, et sa seda pühitseb.“ Käst tuletab ainult seda meele, mis juba ammugi sisse seatud on. Sellepärast on see see kõige parem sele-

*) Zesar pani kaks päewa Januari, Septilli ja Decembrile juure, Aprilli, Junilise, Septembri ja Nowembrile 1 päewa; teised 5 kuu päewa oma endise arwu juure.

tus seiekohta, et seitsmendama päewa pühitsemine hingamise päewana algusline Jumala seadus on, millest ka teiste rahwaste juures mälestusi järele on jäänud. Wanemate aegade Greeklaste ja Roomlaste juures ei ole kõigewähimat jälge seitsmepäewasest nädalist ega seitsmema päewa pühitsemisest leida. Ateenlaste juures leiame meie 10^{ne}, ja Roomlaste juures 8^{la} päewase ajajaotuse. Ka Germani tõugu rahwas näis oma nädali alles Rooma-kristliku aja arwuga enestele omandanud olema, nõnda meie ka Sakslaste ja Skandinaawlaste käest. Roomlaste nädali päewad oliwad selleaegse tutwate seitsme planeeti järele nimetatud, nagu tuu, mars, merkur, jupiter, venus, saturn. Sakslased nimetasiwad neid ka: Sonntag (päitese päew), Montag (tuu päew), aga Rooma sõjajumala Marši asemele pandi Saksa sõjajumal Tue (ka Tun Tüg), sellest Dienstag, Merkuri päewast tehti Ddini päew ehk Ddinstag, selle asemele wiimaks Mittemoche (Kestnädal) pandi, Jupitre asemele sai Thor (müristamise jumal), sellest Donnerstag, Venuse asemele sai Fria ehk Frigg, Ddini abikaasa, sellest Freitag, Sonnabend, päitese päewa õhtu — pandi Saturni asemele.*) Alguslised Germani nimed on kõige paremine weel Inglise ja Rootsi keeles nädalipäime nimeses leida. Wana Korra ja Rootsi keeles on nädali päewade nimed: Söndag wõi Sunundagr, Mandag, Tisdag wõi Tisdagr, Onsdag, Thorsdag, Fredag ehk Frijadagr, Lördag ehk Laugardagr. — Meie wenna rahwas, Soomlased, näis omad nädali päewad otse Rootslaste järele, peale Kestnädali, nimetanud olewat. Need on: Sununtai, Maanantai, Tiistai, Keskiviiko (Rootsi Onsdag asemel), Tuorstai, Perjantai, Lauvantai. — Ka oma nädali nimetuse, viikko, on nemad Rootslaste käest saanud; aga „Wik“ on algusest jälle Gooti keele sõna, mis niipalju tähendab, kui: kord (Ordnung), korraline wahetus (Ladina keele vicis).

*) Wanad Sakslased nimetasiwad seda ka Satertag.

Meie Eesti keeles on esimene nädali päew Pühapäew; siis neli esimest äripäewa arwude järele nimetatud, kui: esimene ehk Esmaspäew, teine ehk Teisipäew, kolmas ehk Kolmapäew, ta Reeknädal, neljas ehk Neljapäew. Aga Keede on wana Norra Frejadagr, ja Laupäew=Laugardagr, sest „lauga“ tähendawat pesu wõi pesemist. Wist, et sellel päewal iseennast ja majariistu pestakse.

Meie nädali nimetus on aga Slaawi keelest tulnud, keda Gestlased wisst jälle Pittawite käest on saanud. Недѣля on alguses Pühapäewa tähendus olnud, mis kahest sõnast ühte pandud, kui: не ja дѣля — mitte (tööd) teha, — mis wist Gebrea keele Sabatist — hingamise päew, on sõna sõnalt ümber tehtud. Pärast näis see nimetus kõige seitsme päewa peale wälja wennitud olema.

Meie aasta on kahest sõnast kokku pandud: aja ja aega, nii kuidas see Tartu keeles öieti ajaftaig nimetatasse.

Vähäme oma kalendri tegemise juure tagasi. Et päew ja öö 24 tunniks oli ära jagatud, seda tundsiwad juba wana maailma tähetundjad, iseäranis Baldea astronomid Babilonis; see oli aga ainult astronomia rehkenduste juures pruugitam, aga ei mitte kodanlikus elus.

Esimesed päewa jaod oliwad muidugi päew ja öö, siis jagati päew hommikuks, lõuneks ja õhtuks, ja hiljemalt öö kolmeks kunni neljaks wahikorraks. Näituseks räägitakse wanas testamendis kolmest wahikorrast öösel. Kohtumõistjate raam. 7, 19 räägitakse kelmisest wahikorrast, siis 2 Moos. 14, 24; 1 Sam. 11, 11 hommiku seft wahikorrast. Esimene wahikord arwati kellu 6st kunni kellu 10st õhtu, teine 10st kunni 2st, ja kolmas 2st kunni kellu 6st hommiku. Uues testamendis leiame aga öö neljaks wahikorraks jaotatud,

iga jagu 3 tundi. Näituseks öeldakse Matt. 14, 25: „ja neljandalal ööwahi korral tuli Jesus nende juure.“ — Siis hakati päikese seisukohta asjade wastu maa peal tähele panema ja selle läbi finnitama, mitmes jagu päewast juba mööda oli läinud. Sellest nähti siis, et esimene teine, kolmas, neljas j. n. e. tunni 12 jagu päewast mööda oli läinud ja nõnda jaotati siis päew 12 tunniks, ja ööga kokku 24 tunniks. See on päewauuride ja üleüldse lõikide tunnikellade hakatus. Ka päewauurid on Hommiku maalt pärit; teada on, et need 290 aastal e. Kr. Babiloonlaste käest Rooma on tulnud. Sarnast, nagu päewa uur, leiame meie juba wanas testamendis kuningas Hiskia ajal, 750 aast. e. Kr. (2 Kun. raam. 20, 9—11; Jes. 38, 8.), ommeti ei leia meie kellegist raamatust, mis enne Babiloni wangi wiimist (550 aast. e. Kr.) kirjutatud on, et seal iial tundidest juttu oleks. — Päewauuride kõrwal pruugiti kõige wanemal ajal ka weeuurisi, mis niisamma sisse seatud oliwad, kui meie aegsed liwauurid. Oli päew pikem, siis tehti wee wälja tilkumise auk wahaga pisemaks, et wefi pikkamisi wälja tilguks; oli päew lühem, siis tehti auk jälle suuremaks, et wefi rutemalt wälja wõis tilkuda.

Päewa hakatus sai lõikide rahwaste juures, kelle aja arw kuust oli wälja läinud, õ h t u st arwatud, kuidas Suudid praegu weel oma uut päewa õhtul kellu 6 ajal algawad, ja nende nõdal algab Laupäewa õhtul kellu 6. Duba loomise loos öeldakse selle järel: „ja siis sai õhtu ja hommiku esimeseks päewaks.“*) Niisamma arwasiwad ka wanad Greeklased ja Makedoonlased, ja lõik Gesaasiarahwad oma aega, ja niisamma praegu weel Muhameedlased. Runa meie iga tun sees päiwi 1 tunni 31 edasi loeme, ei olnud see wanas maailmas nõnda mitte wiisiks, kui ka mõnikord kuupäewa arwu tähendati, nii kui näi-

*) See on: õhtu sünnib uus päew wälja.

tufeks Moosese weeputuseloo sees 17 teise kuupäewa, ja sedasamma päewa weel seitsmendamal kuul. Paawst Gregor Suur (aast. 600 p. Kr.) olla esimene olnud, kes kuupäiwi üksteise järele lugema on hakanud. Weel aastal 1350 andis Arragonia kuningas Peter käsu, et kuupäiwi nõnda pidi loetama. Kõige keskaja läbi, kunni uuema aja sisse, oli see wiisiks, et päiwi pühameeste nimepäewade järele nimetati. Kui näitufeks kellegist sündusest, 25. Märtsil oli sündinud, räägitakse, siis ei anna keegi ajaloo kirjutaja keskajal kuupäewa arwu ülesse, waid teatab: „Maria kuulutamise päewal X aastal sündis seda ja seda j. n. e.“, ehk kui midagi 28. Juunil oli sündinud, siis kirjutati; „sellel päewal enne Peetri-Pauli päewa oli see ehk see asi sündinud.“

Wäga mitmet wiisi oli ka aasta alguse päew seatud. Ka kristlik ilm, kes nüüd oma aastat ühel meelel 1^{me}se Januariga algab, on sellega kaua wankunud. Kuida näha, oli kõige Hommikumaa rahwaste juures, kellel kindel päikese aasta oli, kewadine pööri päew aasta algus olnud, kuidas praegu weel Hiinlaste juures lugu on. Meie aasta algus 1^{ne} Januariga on Roomlaste juurest tulnud, kes seda juba kõige wanemast ajast saadik kõige lühema päewa ligi aastas on pannud, ja Zesar walitses nimelt selle päewa, kelle peale esimene noor kuu pärast talwist pööripäewa langes. Nõnda on meile 1^{ne} Januar aasta alguseks saanud. Ommeti on see aja kinnitus alles 16 aastasajast saadik üleüldise pruugiks wõetud. Keskajal hakati uuntaastat mõnes kohas Lihawõte kuuga peale, wisjist Israelitide aja arwu järele, teises kohas peeti jälle Maria kuulutamise päewa aasta alguse päewaks, aga kõige laiemalt oli Saksamaal 25. Desember, kui Kristuse sündimise päew, uueaasta alguseks.

Kõige suurem wiga wana maailma ajaarwu sees oli see, et neil kedagi edasi jookswat aasta numbert

ei olnud. Nastaid tähendati ainult kuningate walitsuse aegade järele. Balju näitusi leiame meie sellest wana testamendi sees. Nõnda räägitakse Salomoni templi ehituse hakatusest järgmisel wiisil: „480^{nel} aastal pärast Iisraeli laste wäljainemist Egiptusest, ja kuningas Salomoni walitsuse 4^{mal} aastal Iisraeli üle, Siwi kuul, see on teine kuu, jai Jehowa koda walmis“ (1 Kun. 6, 1). Nii ka uues testamendis: „15^{nel} keisri Tiiberiuse walitsuse aastal, kui Pontsius Pilatus Juuda maa üle walitseja oli j. n. e.“

Seal tuli kristlastele niisugune ajaloo sündmus appi, millest aja armw oma hakatuse pidi saama, ja see oli Jesuse Kristuse sündimine. See oli Abt Dionysius, kes 500 aast. p. Kr. Roomas elas, ja selle suremata teenistus see on, et ta kristliku ilmale kindla ja selge aja armu andis ab incarnatione Domini, anno gratiae, a natiuitate Domini — Issanda lihaks saamisest, armu aastast ehk Issanda sündimisest saadik. Seda nimetatakse Dionysiuje aja armuks. Siiski kestis see, kunni 10ma aastajani, enne kui Saksa ja Prantsuse maal see aja arm üleüldse pruugiks wõeti, kuna Wene maal weel Keisri Peetri I ajal maailma loomise järel ajaarmu rehkendati.

Küsimise peale: kas Dionysius, kes 500 aastat pärast Kristuse sünd. elas, ka Kristuse sündimise aasta diete on ülesse leidnud? siis peab wastama, et see aeg üleüldse üsna diete ülesse on leitud, kui ka Kristus wäha aastaid ennemalt on sündinud. Suuremat ekstitust ei wõinud sellepärast seal ette tulla, sest et Kristus kindlate ajaloolikkude teaduste järele keisri Augustuse walitsuse aja teise poole sees on sündinud, kuidas seda Rooma ajaloo kirjanik Tacitus, ja mitmed kiriklikud kirjanikud kirjutawad.*)

*) Tacitus kirjutab oma ajaloo kirjades (Annales) 15, 44, et kristlaste seltsi ajutaja maawaltitseja Boitiusse Pilatuse all surma nuhtluse olla kannud. — Kristikkudest kirjanikkudest kirjutab Justinus Martyr (sünd. aast. 100

Uues testamendis on Jesuse sündimise aasta üle ainult nõnda palju teadustatud, et tema keisri Augustuse walit-
suse ajal, ja Herodese I wiimsetel aastatel on sündinud. Duba sellest teatusest on näha, et Dionysius Kristuse sün-
dimise aasta mõne aasta hiljemalt on arwanud, sest Herodes on 3 aastat enne meie ajaarwu surnud, siis pidi
Jesús vähemast 4 aastat enne meie aja arwu sündinud
olema. Peale selle on weel väga huvitaw, et suur tähe-
tundja J o h a n n K e p l e r, kes Jesuse sündimise aasta
üle ühe isäralise kirja on kirjutanud,**) seda wälja on
rehtendanud, et umbes 6 aastat enne meie ajaarwu
(747 aastal pärast Rooma linna asutamist) Saturn ja
Jupiter kalade tähekonnas (Sternbild der Fische) k o l m
k o r d a üksteisega olla kokku puutunud, millede juure järg-
misel aastal ka weel Mars enese olla seltsinud. Seesju-
gune kolme planeeti väga aruldane ühendus olla Hom-
miku maa tähetarkade uudise himu seda enam äratanud,
kui weel üks isäraline täht nende juure näis tulema ol-
nud. Selle järele paneb Kepler Kristuse sündimise aja
wiindama aasta lõppu, enne meie aja arwu.***) Ladina
kiriku poolest on 25. Detsember juba õieti warasel ajal
Kristuse sündimise päewaks wõetud, kuna Greeka kirik
6. Januari kuu päewa kuni 4ma aastasajani Kristuse sün-

p. Kr.), et Kristus 150 aasta eest olla sündinud. Ireneus (sünd. aast.
140 p. Kr.) ütles omas kirjas adv. haeres. I. 3. C. 25, et Kristus keisri
Augustuse 41 walituse aastal olla sündinud (Antonuse ja Lepidusega kolmik-
walituse ajast arwatud); wiimaks räägib Tertullian (adv. Iud. C. 8) ja
Klemens Alef. (Strom. I. 1), et nemad niisamma teawad, et Jesuse sündimine
Augustuse walituse aja sisse langeb.

***) Kepler sünd. 27. Detfbr. 1571 Württembergi maal, surnud 15. Novbr.
1630. — Tema älemal nimetatud kiri oli: De Iesu Christi servatoris nostri
vero anno natalitio = Jesuse Kristuse meie peastja tõsine sündimise aasta.
Peale selle weel üks suurem kiri: de stella nova = uus täht, S. 133 f. e.

***)) Ta nimetab seda 41-sels Juliani aastaks. — Nii kuidagi Jumal
tähtede läbi Abraamiile tema sugu olla näidanud, nii olla ta ka Hommikumaas
targad tähe läbi Kristuse juure saatnud.

dimise päewaks pidas. Nõnda tuleb siis meie aja arwu hakatus Jesuse Kristuse elust wälja, mille läbi see kristlitsuse aja arwus saab.

Eht küll ajaauri õigets seadmise juures küllalt juba tööd oli tehtud ja waewa nähtud, siiski ei olnud see weel mitte hoopis ilma wigata. Meie oleme eespool näinud, et Besar oma kalendre paranduse juures päikese aasta 365 $\frac{1}{4}$ päewa peale oli kinnitanud, kuna see aga tõeste 11 minutit ja 10 $\frac{1}{2}$ sekundi vähäm on. See pidi ennast warssi näitama, et selle läbi kõik see ajaarw jälle puudulik oli. Need päikese aastale iga aasta rohkem juure arwatud 11 minutit ja 10 $\frac{1}{2}$ sekundi kaswawad 128 aasta sees üheks päewaks, 400 aasta sees umbes kolmeks päewaks j. n. e., mille läbi Juliani kalendre aasta päris loomuse aastast nõnda palju päiwi tagasi jäi, et wiimaks 10 päewa wahet oli. See pidi ennast warssi Dihadõte rehnungi juures igalpool halwaste tunda andma. Dihadõte peab, nii kui tuttam, esimese kewadi täie kuu järel pühitsetud saama. Kuidas oli lugu siis, kui see täistuu nende päewade sisse langes, mis loomulise kewadise pööripäewa, ja kalendre päewade wahel oli? Kes pidi siis õiget aasta rehnungi ülesse seadma? Nõnda leiame meie kõige keelaja läbi kaebdusi wigase aja rehnungi üle. Juba Nifea kontsil (aast. 325) otsis selle wastu abi, et kewadine pööripäew 21. Märtsil peale pandi, kuna see Besari kalendres 24 peal oli. Ka Konstanzi kontsili peal (1414) ja Baselis (1431) nõuti kalendre muutmist. Nii-samma kaebas Luterus puuduliku aja arwu üle ja nimetab Dihadõted „liigu pühadeks,“ et need nii kindluseta sinna tänna liiguwad.*) Sagedaste oliwad nad omale teised kalendred ammetlikkude kalendrite kõrwa muretšenud,

*) Ega see Luteruse „liigu püha“ nimetus ommeti asja ei annud, et niikid ja enne Gallistes ja ümberkanda neil pühil liigud ülesse seatakse ja igalpool kiigutakse?

mis astronomide rehkenduste järele seatud ja loomuse järele õigemad olivad.

Viimaks hakkas paavst Gregor XIII aastal 1582 sellega omimeti peale. Ta andis 28. Februaril käsu, et kalender lõpuotfusliliselt parandatud pidi saama, pärast seda, kui ta tähtsate astronomide läbi kalendri aja järele oli lasknud rehkendada. Gregori kalendri parandamine oli järgmine, et

1. niipalju päivi, mis loomuse aasta kalendre aastast järele oli jäänud, üle pidivad astutud saama. Siis seati, et aastal 1582 4^{tas} Oktober koha 15^{nets} Oktobrits pidi loetud saama, mille järele ka koha suuremas jaos katoliku maades tehti.

2. Et tulevikus seda wiga enam ette ei tuleks, sai seatud, et ainult need aastajadade lõpuaastad, mis 400 läbi endid ilma ülejäänufeta jagada lasewad, liiapäewa aastad, ja teised lõpuaastad aga harilikud aastad pidiwad olema. Selle seadmise läbi saadi selle korrale, et nelja-aastajaja sees ikka kolm liiga päewa wälja pidiwad jääma, otse niipalju, kui need liig palju arwatud 11 minutit ja 10¹/₂ sekundi Juliani kalendres 400 aasta sees wälja teewad. Meil saab warsti asja olema, seda Gregori kalendri seadust 1900 aastal tähelepanna. Et see aasta arw 4^{tas} läbi ennaft jagada lasew, siis peaks ta nimelt liiapäewa aasta olema; aga et ta ühe aastajaja lõpuaasta on, ja 400 läbi ennaft mitte jagada ei lasew, siis ei wõi ta mitte liiapäewa aasta olla. Meil on siis nõnda 1896 aastal Februaris 29 päewa, ja siis jälle alles 1904^{mal} aastal 29 päewa. Ülepea on Gregori aastal ka weel üks üsna weike wiga, sest et selle sisse weel 22 (karwa peal 22, 464) sekundi rohkem on arwatud. Need 22 sekundi kaswawad umbes 4000 aasta sees jälle üheks päewaks; aga seda wiga wõiks selle läbi

kergeste ära amitada, kui selle aja sees, üks liiapäeva aasta wälja jäetakse.

See parandatud Gregori kalender on juba kõige haritud maailma poolt aegapidi wastu wõetud; ainult Greeka usu kirik ja Weneriik ei ole seda weel wastu wõtnud, ja nõnda oleme meie neist 12 täit päewa taga, mis aastal 2099 juba 13 päewa wälja teeb.

Kalender on Roomlaste sõna; nemad nimetawad iga kuu esimest päewa Calendae, ehk maksu päewad, sest et nemad iga kuu esimesel päewal oma intressi, wõi koguni kroonu maksu olla maksnud.

Nõnda on siis meie aja arv tuhandete aastate jooksul korraldatud ja kinnitatud.

Nüüd küsime aga: kas meie Eesti rahwal muinasajal ka midagi ajaarwu wõi kalendrit on olnud? Selle küsimise peale ei tea muud wastata, et kui meie esivanemad seie maale tulid ja siin Rootsi ja Norra rahwaga kokku puutusid, et nemad siis nende käest kalendre ja ajaarwu on saanud, mis umbes eespool kõnelnud kalendri sarnane on.

Ühe niisuguse kalendri olen mina wana kirjaniku Supeli raamatust (Topogr. Nachr. Bd. III. aast. 1782) leidnud, mille mina ka siin oma lugejatele ette tahan tuua. Sellel kalendril on seitse pulka olnud, mis otsapidi nõõris seisnud. Iga pulga kahe külje peal on üks kuu, 28 päewa, ruune tähtetega ülesse märgitud, mis läbi 13 kuud aastas saanud. Nõnda on siis muidugi ühe pulga teine külj tühjakš jäänud. Supel ei ole isi aga neid ruune kirjasi mitte tunnud, sest et tema selle kalendre oma kirjadega wastuoksja on ära lastnud trükkida, ja ütleb seal juures, et Saarlased oma kalendrit Suutide wiisil paremalt käelt pahema käe poole olla lugenud. See on ka näha, et selle kalendri tegija ise ka ruune tähti ei ole tunnud, waid on nad aga eesmärkide järele, kui paljad

märgid, omia pulkade peale lõiganud ja nende alumiste otsjade peale tähtpäewade märgid teinud, kuna need ommeti nende ülemiste otsjade peal oleksivad pidanud olema. Sellepärast on ta seda wist wastuotsa, paremalt käelt pahemale käele lugenud, nagu Hupelgi arwab. Oleks ta aga ruune tähti tunnud, siis oleks ta need ka õieti oma pulkade peale lõiganud ja ülemiste otsjade peale oma tähtpäewade märgid teinud.

Nii kuida kalendri pulkadeft näha, on seal iga nädali päewa kohta üks märk tehtud, igas nädalis seitse märki. Need märgid on, nii kui eespool juba tundma õppisime, ruune tähestiku seitse esimest tähte $\Psi \text{ N } \text{P} \text{A} \text{R} \text{Y} \text{K} \text{ *}$ = fudorkh, mille pärast seda kalendrit ka fudorkh olla kutsutud. Need tähed on nädali päewade tähenduseks nummerte asemel siina pandud, nii kui Ψ esimene päew, N teine päew, P kolmas päew j. n. e., sest wanad Norralased olla oma kirja tähestikku ka nummerte asemel pruukinud, nagu Roomlased ja Greeklased. Wanu Põhjamaa nädali päewade nimesid oleme eespool juba tundma õppinud.

Kuida siin näha, on need tähestiku päewad 1 2 3 4 5 6 7 ehk $\Psi \text{ N } \text{P} \text{A} \text{R} \text{Y} \text{K} \text{ *}$ ühel niisugusel aastal walmistatud, kus aasta wist esimese nädali päewaga alustab. Wõi on see kalender nõnda jisse seatud ja pruugitud, et see igal uuel aastal ka esimese aasta päewa esimeseks nädali päewaks wõtab? Sel wiisil wõib see kalender igawene olla, aga siis lähäb ta meie nädali päewade ja pühapäewadega hoopis segamine. Et selle eest hoida, siis pidivad nad ommeti iga aasta uue kalendri tegema. Selle kalendri juures ei ole kedagi muud astronomia märkisi, kui ainult tähtpäewade märgid päewa ruunete külge tähendatud, mis aasta läbi ette tulewad.

Nii kui enne ööldud, ei ole selle kalendri järele tegija isi neid ruune tähti tunnud, waid aga eesseiswaid märkidena oma pulkade peale lõiganud. Ka Oskar Kie-

niis oli oma aja raamatus (24 Bücher des Livl. Gesch.) need märgid Hupeli järele ilma mu seletuseta ära trükkitud, ja ka mõned muud ajaloo kirjutajad sellest kõneleavad, ilma, et nad nende märkide tähendust oleksivad seletanud.

Kui meie seda kalendrit lähemalt tähele paneme, siis leiame, et see ommeti kaunis wana ja puuduline on. Esiti on sellel 13 kuud, aga oma 13 kunga á 28 päewa, jääb ta ommeti meie harilikust aastast, kus 365 päewa on, iga aasta ühe päewa taha, sest et $13 \times 28 = 364$ on. Kuidas nende pruunkijad seda on parandanud ja liiaaasta päewi pruunkinud, ei wõi siit ära näha. Teisets ei ole temal kedagi astronomia tähendusi juures leida.

Muidugi ei ole meie käes olem kalender mitte ainuke jarnane siin maal. Neid on peale selle veel mitmed Kuressaare linna muuseumis, ühe olen ma Riias näinud, Tallinnas on neid 6 tükki ja kolm tükki on neid Surjewi Öpetatud Eesti seltsi muuseumis. Üks pool ühest neist on meil kalendri „Sirwi lauade“ läbi juba tuttav. Nagu pilt näitab, ei ole weiksed karmased märgid seal peal muud midagi, kui ruune tähed. Waatame seda kalendrit natuke lähemalt järele, siis leiame, et see palju uuemast ajast on, kui esimene. Ma ei ütle mitte nüüdsest ajast, waid 16 ja 17 aastasajast.

Rõige esiti on selle tegija ruune tähti täieste tunnud, sest et ta ruune märgid pulga peale õiete on lõiganud ja neid pahemalt käelt paremale poole loeb. Teisets on temal aasta kohta 12 kuud. Januari kuul on 31 päewa, Webruar 28, Märts 31, April 30, Mai 31, Juuni 30, Juuli 31, August 31, September 30, Oktober 31, November 30 ja Detsember 31 päewa, — otse nii kui meie praegustel kalendritel.

Kolmandaks on temal astronomia elajate kujude ring (Zodiakus) tuttav olnud. Neljandaks näib temal ka need

tähtede kujud) Sternbilder) tuttawad olema olnud, mis meie maakera peale ära pais-
tawad, mida seal mitmesu-
guste märkidega tähendatud.
Wiindaks on seal ka kõik
tähtpäewad ära märgitud, mis
aasta sees ette tulewad, peale
seda kõik aegade ja tööde
märgid, ja Märtsi kuu wiimse
otsa peal koguni Saaremaa
ader. Nende märkide seletusi
ei ole just võimalik kätte
saada, aga nad lasewad oma
kujude järele juba arwata,
mis nad keegi omas kohas
tähendada tahawad. —

Januari kuu hakkab siin
ka nädali esimese päewa eht
f'ga, Webruar o'ga eht nel-
jandama päewaga, Märts
o'ga, April h'ga, Mai u'ga,
Juuni r'ga, Juuli h'ga, Au-
gust d'ga September l'ga
Oktober f'ga, Nowember o'ga,
Detsember k'ga. Peale seda
on nende päewamärkide wõi
ruunede alumised otsad wõi
jalad weel uueste märgi-
tud ja uuteks tähtedeks teh-
tud, kus weel mõnesugu-
sid tähendusi sees on, mida
wälja wõiks lugeda, kui seda
wana Norra keelt ja nende

kirja lühendusi mõistaks, mille tarwis ehk edespidi seletusi leiab.

Kui seda kalendrit vieti loetakse, siis peab käepideme pahemasse kätte võtma ja nõnda risti ees hoidma, et pildid ja wigurid pealpool seisawad. Siis on pahemalt kaelt hakates alumine rida uueaasta hakatus ja lähäb kunni Juuni kuuni; siis hakkab pealmine rida Juuli kuuga kunni aasta lõpuni.

See samma lühitene pulgakene patub oma tarwitajale kõik, mis meile nüüd mitme lehelise raamatu abil pakutakse. Sellepärast ei ole ime, kui Hupel enam kui 100 aasta eest tagasi kirjutas: „Ehk küll Eesti keele kalendrid Riias ja Tallinnas trükitakse, siisgi pruugiwad Eesti lapsed puu pulgakesi selle tarwis, millede peale nad mitmesugused kriipsud ja märgid lõikawad, kus ka kõik nende tähtpäewad peale on märgitud.“ *)

See pulk aga, millest meie praegu oleme seletanud, ei ole wiist mitte liht taluniku lõigatud.

Siis on seal weel teine ruunede pulk 12 kuuga, kus Januaris 31, Webruaris 28 j. n. e. päewa on. Seal on märgid hästi kokku litsutud ja vähäm karused, kui esimesel. Seda loetakse ka pahemalt kaelt paremale poole; alumise reaga hakkab uus aasta ja pealmise reaga lõpetab. — On ka uuema aja töö. —

Kolmas on ka selgete kirjadega ruune pulk, millel era tähendused ruunede peal seisawad, loetakse ka pahemalt poolt paremale poole ja on uuema aja töö.

Wõimalik on, et meie nädalipäewade nimed ka nende ruune tähtede 1. 2. 3. 4. järele on tulnud, sest meie loeme oma nädalipäiwi ka esmaspäew, teisipäew, kolmaspäew, neljaspäew, — nagu ruunedki arwuksi peawad tähendada; aga Keede ja Laupäew on wana Norra nimed:

*) See on üks ainus pulk, mis ruumi puuduse pärast pooleks tehtud. Paremaa läe poolne ja gu tuleb pahema läe poolse jao otja alla.

Wana Saarlase kalender.

Nadali päevad
 1 2 3 4 5 6 7
 H b k K Y *
 H b k K Y *
 H b k K Y *
 H b k K Y *
 H b k K Y *
 H b k K Y *
 H b k K Y *

*) Et Ruune „u“ sijn nõnda väija näeb, kui mõnes teises kohas „n“, ja la Angelsaffi „k“, ei mõi mina midagi parata, sest et see Saarlase kalenderis nõnda seisab; wanem tähestik näitab aga, et see tõegste „u“ on.

Frejadagr ja Laugardagr, kus esimene nende ülema jumala naise Freija nime tähendab, ja Laugardagr pesu päevaks kutsutakse. Selle järele peaks siis meie pühapäev wanal ajal nädali seitsmes päew pidanud olema, mis aga ristiusu ajal nädali esimeseks päevaks on pandud. Kuidas seda päewa enne on kutsutud, ei ole võimalik teada.

XII.

Tähtpäewad, mis eespool Saarlaste kalendris numberdega tähendatud, ja kuidas neid peetud.

1. Uue aasta ehk Neäripäew. (Neär on Rootsi keele Nyär = uusaasta.) Wanal ajal nimetati seda ka uue Sõulu päevaks, ja Kolmekuningapäew uueks pühaks. Nende päewade wahel ei tohtud õuepeal puu küljest laastu rajuda ega fedrata. — Uueaasta hommikul jookswad tüdrukud mõidu lamba lauta, ja kes kõige esiti sai oina sarwiist finni hakata, see pidanud sellel aastal pruudiks saama. — Maja isa pistnud hõbe sõrmuse sõrme ja toonud nõnda pesuwee sisse. — Elajate joogi künašse pandi mõni rauatükk, enamiste paja konks ehk oherd, ja lasti elajaid nõnda sealt pealt juua. — Hommitu mindi põlewa küünlaga lammaste lauta ja keerutati kolm korda päewa järele ümber lammaste peade, et hunt neid ei kisu. — Kondid, mis õhtu jõögist üle jääwad, wiidud ušse ette wälja; kelle jõödud konti koer kõige enne närima hakanud, see pidanud sellel aastal suurema; kui see aga mõne tüdruku jaoks kont olnud, siis saawat see mehele. — Kui kirikust kodu tulnud, siis tõtatud wäga kodu tulemisega; kes aga kartnud, et mõni enne teda õue jõuab, see püüdnud enne ommeti oma finda õue ette wisata. Seal tõtatud, waremalt kui teised, heina laudile, kus weiksid heina saofesi tehtud ja kõiki tööriistu kätte wõetud, et siis suwel heina ja muu tööga

teistest ette jõuaks. — Kui uueaastal meesterahmas tупpa astunud, siis tähendanud see head, aga kui naisterahmas, siis paha. — Elajate lauda ukse alla pandud kirves ja muna; elajas, kes selle muna katti astunud, pidanud hundi saagiks saama, ja kes kirve peale astunud, pidanud sellel aastal surema. Sellepärast nuumatud neid ja tapetud ära. — Hommikul tulnud teisest talust keegi mees õlle kannuga ja ütelnud ukse peal: tere hommikut! waadake, Nääri Jaak tuleb! Siis annud ta õlle kannu maja isa kätte, soominud kõigile head õnne, ja saanud siis isi süüa ja jua, kus tiidrukud talle pähkliid toonud ja perenaine paari kindid. — Õhtul, kui kõik rõõmsad olnud, tehtud nääri sokka. Üks mees toppinud omad jalad pahupidi pööratud kasuka käiste sisse, katnud ennast siis karupidi kasukaga, seadnud enesele kaks õlgist keerutatud sarwe pähä, pistnud looga jalge wahese, mille taha otsa külgi suur lehtne wiht seotud. Selle kaastnud ta siis wette, ja kui keegi ta ligi tulnud teda waatama, siis pisardanud ta neid weega ja teinud märjaks, mis palju nalja teinud. Siis poksinud ta teisi ja ajanud lapsi taga, kunni wiimaks üks tiidruk talle kindad wõi jutapaelad kingituselt sarwi sidunud. — Mõnedel olla lõuna ajal kuhja moodi leib laual olnud, mida aga mitte sel korral weel ei söödud, waid alles Wastla õhtul. — Kui uueaasta hommikul wihma sadanud, siis pidanud mõni laps surema, aga kui õhtul, siis wana inimene. — Et kanad kõik omad munad ühte pesasse muneksiwed, tehtud õlest rõngas, pandud maha ja riputatud teri sinna sisse ja söödetud nõnda uueaasta ehk Jõulu püha keskpäewal kanu.

2. K o l m e k u n i n g a p ä e w ehk kolmandad Jõulud. Sellel õhtul toodud ka õled ehk heinad sisse, mille juures siis weel mõndagi tehtud, mis uueaasta õhtul ette tuli, kui õnne walamist j. n. e., kus küünal kõige õõ põlenud. Sellel ööl pidanud kottas puust maha langema.

3. Laaso päew (mis see tähendab, ei ole teada).

4. Korjuse päew (14. Jan.), siis hakkab kirju rahn karjuma.

5. Tõnise ehk Tõnni päewa (17. Jan.) kut-
 futakse ka Jõulu ema päewaks, mida suuresti pühaks
 peetud. Selleks ajaks hoitud õlut ja wiina tagavaraks
 ja valmistatud Jõulu sööki. Selle tarwis olla ka üks
 weike leib tehtud, mille selja sisse õhtul küünal pistetud
 ja laua peale pandud. Seda olla härjakakk nimeta-
 tud. Siis hoitud seda kunni kewadini, kus elajad esimest
 korda wälja aetakse, siis peab karjane seda kõige päewa
 lotiga kaelas kandma. Kui ta õhtul kodu tuleb, siis löi-
 tab ta selle katti ja annab iga loomale ühe tükkese, osalt
 hea kalasaagi pärast, osalt, et elajaid tõbede eest war-
 jata. — Sellel päewal on talwe kestaeeg, kus elajatel
 weel pool põhku järel peab olema, aga inimestel weel
 kaksford nii palju leiba, et lõikuseni läbi saab; meri hak-
 tab aurama ja weši kaewudes soojemaks minema; pool
 lund talweks on weel oodata; karu käänab pesas teise
 külje, ja kui tema peale nüüd jahti tehakse, siis teeb ta
 palju kahju. — Selle päewa pidamine puutub ka siga-
 desse ja mõned arwawad, et Tõnis sigade jumal olla
 olnud, see on, et sead tema iseäralise kaitse all on olnud.
 Sellepärast olla sellel päewal siga tapetud ja tangudega
 keedetud sea pea sööbud. Tapmise juures olla järgmist
 palwet peetud: „Püha Tõnisekene, hoiu mu orikakest,
 kaitse mu karjakest! puhas püha Tõnisekene, ole mu söötja
 ja jootja! ole mu hoidja ning warjaja ning anna meile
 armu ning heida heldust oma armu armuga,“ kuis sa
 oled meile annud ja armu heitnud!“ — Kui sellel päe-
 wal sea pead ei keedetawat, siis ei lähä sead mitte korda,
 aga seda peawat õhtul söömä, mitte päewal, muidu ou
 sead suwel pahurad. — Enne seda päewa ei näe siga
 päikest mitte, et tal weikjed filmad on ja päike madalas

käib; fiitsaadik nägewat sead aga päikese serwa ja hakkawat aegapidi rohkem nägema, mille pärast need päewa kätte wälja lastawat, et nad päikest hästi näha saaksid. — Wõnes kohas olla Tõnise päewa diete suureste peetud, õlut ja häid söökisi tehtud, ja ka wõerid söödetud ja joo-
detud, kes aga mitte teretada ega tänada ei olla tohtinud, waid pidanud koguni äraminnes ütleva: „Kurad wõtku Tõnni ja tema anni!“ — Sellel päewal pidada põldu äestama, siis kaswawat wili hästi; aga ei tohi tebrata, kududa, nõdeluda ega paigata, muidu tükiwad sead suwel läbi aia wilja sisse ja teewad kahju. — Õhtul mindud ka kõrtsi ja wõetud wiina, et „talwe selga katti murda.“ — Kapstaid ei ole tohtinud sellel päewal teeta, muidu sööwad usfid suwel kapstad ära. — Kui sellel päewal niipalju päikese paistet olla, et mees hobuse selga saab karata, siis saab head heina.

6. Hendriku päew.

7. Paawli wõi Pauli ümber pööramise päew (25. Jan.). See päew on mõnede arwamise järele talwe keskkoht, kus meri aurama ja weji kaewudes soojemaks minema hakkab.

8. Kiiunla päew ehk Kiiunla Maarja päew (2. Webr.). Sellel ehk ka järgmisel päewal olla kõrtsis käidud ja wiina ja õlut joodud, et suwel ikka priskeks ja punaseks peaks jääma. Seda kutsutakse: kiiunla puna jooma. Marid wõi Maarjad pidada aga seda jooki andma. — Teised teha seda jälle sellepärast, et suwel kärbsed neid ei waewaks.

9. Meti päew.

10. Torotea päew.

11. Luuwalu päew (9. Febr.), siis pidada igaüks oma kontisi ja liikmid puhata lastma.

12. Meitfi päew, wõi Tiina ehk Waustina päew (15. Webr.). Selle päewa õhtul ei tohtivat tuld ülesse wõtta.

13. Peetri päew ehk Peetri helis-päew (22. Webr.). Hallitad hakkawad kahjema ja helisema, ja tiwid wee sees jääga kokku külmetama.

14. Madise wõi Matsi päew (24. Webr.). Putukad, kes maa sisse roomanud, hakkawad endid liigutama. — Wokid ja wärtnad peidetawat õle küüni, sest kui neid nähtawat, siis saada suwel palju ussisi ja hunta olema; ka kõik pesu riistad warjatawat eest ära, ja ei soetawat pead ega pestawat nägu. — Kes sellel päewal õmblewat ehk kuduwat, seda hammustawat uss jalast, ehk tema elajad saawat lonkama; kes kedrab, seda waewawat suwel kärbsed ja sääsed. — Kui sõelutakse ehk jahwatatakse, siis saawat palju kärbsid ja sääski olema; kui metjast puid kodu weetawat, siis toodawat palju ussisi, kärbsid ja sääski kodu; kui aga selle wastu tolmu teha, siis tulewat wähä kärbsid. — Madise lumi sööb wana lund, ja kui sellel päewal hea lumetuis on, siis olla head lõikust loota. — Kui sellel päewal wähä lund sajab, siis sajab kirpa ja täiesi suwets; sajab aga rohkem, kui ka õlekõrre pakfuselt, siis ei tee see midagi kahju. — Rust tuul sellel päewal puhub, seda pannakse tähele. Kui selle tuulega ernid külwatawat, siis peawad nad ussides ära söödama, ehk erneste seas olewat palju naelu wõi kõwa ernid; kui aga linu külwatawat, siis saada wähä tiudu ja kuprid. Kellel mesipuid on, see walwab selle eest, et ta kunni kewadeni selle tuulega nende juures midagi ette ei wõta, muidu lähaksiwad temal kõik noored pered metsa. Kui selle tuulega siga tapetawat, siis minewat see liha feedes kokku. Linu külwatawat selle tuulega, et nad tudradest puhtaks jääksid; ka kapstaid wõiwat wälja külwata, aga mitte odre ega nisu, seda ussid muidu neljandama

jao ära jõõffiwad. Kalamehed panewat seda tuult ka kalapüügi juures tähele. Puhub maa tuul, siis ajab ussid meresse. — Sellest päewast saadik hakkawat kõrred ja purud, mis lume peal on, lund wihtama, see on, ta hakkab nende all julama. — Selle päewa hommikul antawat kanadele tangu ja ernid süüa, ja sellega ka wõti kätte, mida nad siitsaadik tiwa all peawad kandma, see on nad peawad isi endile toitu otsima. — Sellel päewal pidawat ka palju õlut ja wiina jooma, et lina korda lähaks. — „Madis toob ehk murrab jääd.“ — Sellel päewal ega ka 15. Webruaril ei tohtiwat küünalt ega peergu põlema jüüdata, muidu jääwad pere ehk lapsed haigeks.

15. Tali harja päew (12. Märts), sest et sellest päewast saadik lumi ära hakkab minema, kus ainult weel tee kohad lumega kaetud jääwad.

16. Bendikse päew (21. Märts).

17. Waftla päew (Saksakeelest Fastnacht-paastuöö). — Waftla jõök olla olnud tangu leem lihaga, aga weel sagedamine erne leem sea jalgadega, ja kui see tulele on pandud, siis ei olla enam tööd tehtud, vähemalt mitte kedratud. Kui sellest toidust midagi üle keeb, siis sadawat sõnnikuweo päewal wihma. Sea jalgade kondid wiidawat teisel hommikul sigade lauta ja ööldawat emmise wastu: tee mulle nii palju poegi, kui konta siin; ehk aga kõige noorem laua juures pidawat need suus ükssikult kas tua lakka ehk metsa kandma, et sead suwel kosujid ja mitte ära ei jookseksid. — Kui sellel hommikul juuksid löigatakse, nimelt lamaste raudadega sõela põhja peale, siis kaswawat need hästi ja ei tulewat mitte peast maha. Ka hobuste lakasid ja sabasid kärbitawat sellel päewal selleks otstarbeks. — Waestele ei tohtiwat sellel päewal wilja anda, siis kaduwat see salwest. — Et linad hästi kaswaks, siis lastakse kingu wõi hange otsast kelguga liugu maha; kelle kelt kõige kaugemale lähäb, selle linad kaswa-

wat kõige pikemaks. Seal juures lauldawat: lina liugu, pitka kiudu! linad liu lastijalle, takud takka lütkajale, tudrad tuas istujalle, ehk: linad liu lastijalle, takud taga waatijalle, wareskaerad wahtijalle. — Maja ümber puis-
tatud tuhka, et ussid sellel aastal maja sisse ei tule. — Kui Wastlapäewal kuu kolm päewa wana on, siis tulewat hea aasta, on ta aga juba esimese weerandi sees, siis halb aasta. — Õhtul tehtawat õlest pupe, keda „metjik“ nimetatud, kellele ühel aastal mehe kübar ja wana kuub selga pandud, ja teisel aastal naise tanu ja kuub; see pistetud siis pika lati otsa ja wiidud suure kistaga ja õiskamisega üle küla ehk mõisa piiri, kus ta metsas ühe puulatwa seotud; see olla kõige paha wastu warjuks olnud. — Wastlapäewal kodu toodud põletuse puud olewat wilja kuiwatamise juures iseäranis head, keda sügiseni paigal hoitawat, kui esimene rehi ülesse toodawat. — Noored härjad, keda tööle õpetatakse, pandawat sellel päewal esimest korda ikkesse.

Tuhka päewal ei tohi leiba teha, muidu lähäb see kõige selle aasta sees hallitama, ei härgi ikkesse panna, muidu lähäwad nende sarwed tuhaseks, ei mitte pead sugeda, siis lähäb pea kõõma, ega ei tohi ka tuld ülesse wõtta. — Kes sellel päewal mitte saunas ei käi, selle leib hallitab kõige aasta. Kapstaid ei tohi keeta, siis lähäwad kapstad suwel tuhka. — Kolde tuhki sõelutakse läbi, et tuli mitte tuha sees ära ei kustu.

P a a s t u M a a r j a p ä e w (25. Märts). Sellel päewal antawat sigadele wõti kätte, sest siga ütlemat; „Maarja päewal pangu mind seitseme porsjaga aea ja hange wahale, ma ei sure mitte ära, toidan ennast ja oma porsjaid ka.“ Seal juures tehtawat järgmist: Wastla õhtu seajala fondid, mis paigal on hoitud, pannakse Maarja päewal kaerte ja odrade sekka, wiiakse wälja wärawa taha, pannakse kõis ringi ümber ja aetakse sead sinna jõõma;

koht tähendab, et sead suwel wäljaspool õuet peawad sõõma, ja kõis, et nad mitte ühest laiali ei jookse. Kes weel hommikul enne päewatõusu peotäie odre sinna wiib, kus ta tahab, et tema sead suwel peawad sõõma, siis jääwat sead suwel seal kohal paika pidama ja ei tegewat mitte muial kahju. — Ka sellel hommikul korjawat karjatjed „sabaraha,“ nagu Jüripäewa hommikul. — Kes wara hommiku enne päewatõusu laastusi õuest tuppä toob, leiab palju linnu pesi. — Öhtul peab ilma tuld ülesse wõtmata magama minema, et lutikad ja muud loomad mitte palju ei sigineks. — Tuld ei pea sellel päewal ülesse tegema, sest muidu kuiwab ruffi oras ära, ehk saab enneaegu walmis. — Kui naisterahwas külaliskes tuleb, siis wisatawat temale äraminnes tuhka järele, et põldudel ja heinamaadel mitte suurt kahju ei sünni. — Kes mitte enne päewatõusu ülesse ei tõuswat, see jääwat uniseks, nagu magaja karu. — Naised joowat Maarja puna. — Kapstataime maad tehtawat walmis, et Maarja neid külma eest kaitseks. — Kes sellel päewal kalapüüdma lähäb, saab alati head saaki. — Öhtul enne seda pandawat muna puuriida peale; kui see hommikul weel terwe on, siis ei tee külm wiljale häda. — Kui Maarja päewal lund weel katuste peal on, siis olla Jüripäewal weel lund aea ääres. — Öödest enne Maarja kuulutamise päewa pannakse aastas ilma tähele: on siis sul, siis saab kewadi soe olema, aga sügise peab suwe wili külma saama; külmetab aga, siis saada kewadi külm, aga suwe wili wõida hästi walmida. — Ühekspäewa ja ööd minna päike lumehange, ja seda aega nimetatakse „hange aeg;“ peale selle lähäb päike niisamma kaua wette, ja siis hakkab ilm soojaks minema.

18. A m b r u s e p ä e w (4. April). Uwi ja säinas hakkawad wee põhjast ülesse poole tulema.

19. S u u r n ä d a l. Palmipuude pühäl mindud lamba lauta ja istutud wana lammaste ja tallekeste wahale

tehtud aia peale, et lambad hästi kosuksivad. — Suure Neljapäeva hommikul pandud noorte tüdrukutele muna pesu wee sisse, et nad ikka nooreks ja ilusaks jääksivad; meestele pandud hõbe raha pesuwette, et nad reisi peal kõik mõiksivad juua, ilma et haigeks jääksivad. Selle päeva hommikul ei ole tohtinud mitte teekonda ette võtta, olgu siis hiljemalt päeva sees. — Suurel Neljapäeval ja Reedil seavad kalamehed oma võrkusi ja suitsetawat neid; jahimehed tegewat kutsuwilesid ja lapsed toowat hagu ja lastusi tuppä, et nad suwel palju linnu pesi leiaksivad. — Hommikul woodist ülestõustes pidawat kolm korda rana peale astuma ja ütleva, „jalad nii kõwad ja wisad, kui raud!“ siis jääda jalad termeks. — Kes mitte Suurel Reedel enne päikese tõusu tua pühkimid wälja ei wii ja ära ei põleta, see saada kärbestest palju kannatada. — Kes Suurel Neljapäeval oma hobuse riistu paikawat, selle hobused ei pea kewadise töö juures mitte ära wäsimä, ja sellel päeval parandatud laew ei pea mere peal wiga saama. — Kes Suurel Reedel ja Nääripäeval omad kala wõrgud lahti lahutab, saab nendega rohkesti kalu kätte. — Suurel Neljapäeval ja Suurel Reedil ei tohtida pesu mitte taguda, siis tulla rasked müristamised. — Mesilaste pidajad käiwat öösel enne Suurt Reedet oma mesilaste aia ümber ja pistwat ikka kadaka ja pihlaka oksti aia wahese, et mesilased hästi peret heidaks ja mitte metsa ei lähäts, ja et nad neid, kes paha nõuga sinna sisse lähäwad, hästi nõelufksivad.

S i h a w õ t e esimese püha hommikul peawat päike rõõmu pärast tantsuma. — Sellel päeval ei olewat ka filmi pestud ega pead soetud, nagu Madise päewalgi. —

20. K ü n n i p ä e w (14. April). Põld hakkab haljendama ja künd peab hakkama; kui ilm seda mitte ei luba, siis on see suur kahju. Kui kündja esimesest kündmisest

kodu tuleb, siis wisatawat talle kapaga wett kaela, et ta suwel adra taha magama ei jääks.

21. Jüripäew (23. April). See on põllumehele tähtjas päew, kus rendid maksetakse, uued eluasemed wõetakse ja teendrid wahetatakse. — Wana jutu järele olla maa sellel päewal enese lahti teinud ja paha auru wälja ajanud; seal olla üks mees, nimega Jüri, selle maa lõhe kinni toppinud ja nõnda hukatuse ära keelnud; sellepärast peetawat seda päewa Jüri nimel. Seda päewa peetakse wahest suuresti, tehakse õlut ja süüakse ja juuakse rõõmsaste.

Ühel parajal ajal peab sellel päewal juba noor rohi heinamaade peal olema, ja kui iial wõimalik, kari wälja aetama, ruffi oras peab juba nii kõrge olema, et ta wao sees warese ära peidab, aga ruffi orast ei tohi enne seda päewa mitte waatama minna. — Puukoor lähäb lahti ja poisikesed hakkawad endile paju wilesid tegema.

Kes sellel päewal palja jalu ühe mesilaste pidaja õue minewat, siis peawat noored mesilased ära minema. — Kui sellel hommikul kaste maas on, siis saawat rufis enne Sakobi päewa (25. Juulil) walmis. — Kui kodutulejatel elajatel õle kõrred suus ripuwad, siis tulla halb wilja aasta, aga kui heinad, siis tulla halb heinaaeg. — Kui karja wits kodu toodawat, siis muutwat see enese ussiks.

— Kui enne Jüripäewa müristab saada wilu juwi. — Kes enne Jüripäewa konna nägewat, selle warbad ei handuwat suwel mitte ära. — Kes kolm päewa enne Jüripäewa sipelga pesasse sülitab, selle nägu ei põleta päike suwel mitte mustaks. — Kes enne Jüripäewa tühja kõhuga kõgu kuuleb, sellel olla sellel aastal tule kahju karta.

Et püha Jüri huntide hoidja ja ülemaataja on, siis on Jüripäewal ka selles palju tähendusit. Selle päewa hommikul pandawat hundile wõru suu peale ja waljad pähä, millepärast ta kunni Mihkli päewani wähäm kardetaw olla. Kui aga Jüripäew noore kuu Keedese päewa

peale langemat, ehk enne seda päewa kahe kurifaga riidid pestud, siis olla hunt elajatele wäga kardetaw. Veel mitu muud asja olla tähelepanna ehk ära hoida, et hunt karjale kahju ei tee. Karjapoisid ei tohtiwat enne Jüripäewa karja juures mitte liha ega wõid süüa; muidu wiib hunt palju elajaid ära, ja wõid ei lähä ka kokku. Ka ei tohi tuld teha, et hunt mitte tulisid hambaid ei saa. Elajate kaela kellasi ei tohtida enne Jüripäewa teha, ega neile kaela panna, muidu saab hunt ligi kutsutud. Miisamma ei tohtida ka aedu enne Jüripäewa teha, et hunt läbi ei tule. Kui selle päewa hommikul ömmeldakse, siis jääwat hundi pojad pimedaks. Lapsi olla kõwasti keelatud, kepiga maa sisse aukusi tegemast; enne päewa tõusu mindud wõera saksa raja sisse ja segatud seal sipelga hunnikud; hulk hagu korjatud kokku, pandud põlema ja tehtud suurt suitsu, aga toorid puid ega wärskeid oksid ei ole mitte tohtinud jelle tarwis pruukida, ei lõigata ega rajuda.

Jüripäewal on pidanud kari wälja aetama, kui nad ka tühjema kõhuga kodu tuliwad, kui wälja läksiwad. Selle juures on ka palju asju tähele panna olnud. Hommikul, enne elajate wälja ajamist annud karjane peremehele ja perenaisele juua, et hunt karjale kahju ei tee, mille eest ta iga lehma pealt sabaraha saanud. Peremees keerrutanud rahaga korra elaja ümber pea ja pannud selle sõnniku hunniku peale maha. Karjane pistnud kepi maa sisse, pannud kübara otsa ja lugenud kolmkorda Ifameie, ja käinud siis kolm korda karja ümber; kui ta kolmkorda oma kepi juure jõudnud, siis olla ta elajad wälja ajanud, ilma neid löömata. Mõni olla oma kepi, mis iseäranis pihlakane olnud, teise talu lakast toonud, ja mõni olla kepi kinni topitud augu sisse elawat hõbedat pannud. Elajaid olla tõrwaga määritud, et nad terweks jääksiwad; neile olla leiba, soola ja püüsirohtu suhu pistetud, ja wärawas wisatud neile weel soola selga, et neile rabandus ei tuleks.

Kui ühe loomale kell kaela pandud, siis pandud sinna
 sisse enne soola ja leiba, ja antud sellest leiwast ka teis-
 tele loomadele, et nad siis kella heale peale kõik ühte hoiak-
 siwad. Elajate laudast väljatulemise juures pidanud pe-
 renaine sagedaste ütlemata: „sitt ja kuji küla rahwale, wõi
 ja piim meile.“ Neid olla ka juuda sitaga ja weewliga
 nõiduse ja kurja aurude wastu suitsetatud. Wika-
 tiga tõmmatud rist wärawa peale. Ka terariistu ja mune
 pandud lauda ukse ehk wärawa alla; kes elajas nende
 peale astunud, seda pidanud hunt kiskuma. Ülepea pan-
 dud rauda, kas mõni raua kang ehk paja konts, läwe
 alla kaitsejaks. — Kapi asemel olnud karjatsel ka wäana-
 tud kasewits, ja kui ta sellega elajaid wäljaajamise juures
 wisanud, siis ei jookswat elajad karjamaal mitte laiali.
 Ehk ta jookswat, kiwi käes, kolm korda ümber karja ja
 wistawat siis kiwi nende sekka, siis jääwat kari niisam-
 muti ka ühte kofku. Berenaine saatnud ka ise weel ela-
 jaid, kes ainult lühikesse aja karjamaale jäänud. Selle
 tarwis olla ta jõulu leiwast ühe alal hoidnud, mida ta
 kotiga selga wõtnud, siis soola ja ühe muna kindaga, ja
 ka raudse paja kontsu, ja käinud siis kolmkorda päewa
 järele elajate ümber, lugenud Njameie, pannud muna ja
 pajakontsu wärawa alla ja ajanud siis elajad wälja. Kuna
 elajad karjamaal olnud, olla ta ikka kotti seljas ja ühte
 raamatut käes kannud, ja kui kari kodu on tulnud, siis
 olla ta leiwa maja inimestele ära jagonud. — Karjane
 pidada ikka karja juures olema ja tähele panema, et keegi
 nõid karja juure ei tule, ja et karjapoisid puudest oksa ei
 murra. Poisid peawad paastuma ja ei saa kedagi raud-
 riista, kui firwest ega nuga, ligi, sest muidu ei aitaks
 püha Süri wõru panemine hundi nina peale midagi, kui
 nad midagi jessel päewal lõikawad ehk raiuwad, waid neil
 peab ainult kepp ligi olema, mis nemad õhtul kodu pea-
 wad tooma. — Kui kari esimest korda kodu tuleb, siis

wijatud karjapoisile wett kaela, et ta juwel karja juures magama ei jää. Witsja, kellega ta elajad wälja oli ajanud, pidanud ta lauda räästasse pistma, siis jääwat nad kõigel juwel karjamaal waguji koku ja tulewat igauks kodu. — Kui elajad esimest korda kodu tulnud, siis tõtanud perenaine oma lehmadele wastu, et ta kõik nende wõi omale saaks.

Weel mitu muud tegu on Jüripäewal tehtud ehk tegemata jäetud. Seal olla tuline kiwi wette lastud, et ilm soojaks lähaks; tuld ei tohtida aga enne Jüripäewa wäljas maha teha, siis saaks külma tulema. — Siis põletatud Sõulu õhtu õled kapsta aias ära ja suitsetatud kolme saksa maa pealt toodud kadakatega kapsta usside wastu. Kui sellel päewal müristab, siis peab kolmkorda hundiratast lööma, siis ei jääwat selg lõikuse ajal haigeks. — Pnuud ei tohi raijuda ega kopsida, siis saawat rasked müristamised tulema ja palju lutifaid ja kirpa olema. — Enne Jüripäewa ei tohtida keegi naisterahwas palja jalu, ehk suta warrastega teise talusse minna, muidu tegewat usfid seal kahju. — Kes sellel päewal raua tüki maast leidwat, see jääwat terve aasta terweks. — Hommikul mindud rehe koodiga põllule ja löödud põllupinna pihhta, siis olla sügisel rohkeste rehesid peksa olnud.

22. Wiidi päew.

23. Wolbre ehk Wilpuse päew. Sellel päewal peawat ernid küllwatama. Ahju ei tohi kütta, sest et see pikjet külgi tõmbawat.

24. Ristipäew ehk Suur ristipäew, selle wahel tegemiseks, et enne seda kolmel Meljapäewal juba kolm ristipäewa on olnud, nimelt tuuleristi päew, linnuristi päew ja lehe ristipäew. Selle päewa pühitsemiseks ei kaswatat rohi ühe tunni aega sellel päewal mitte. — Kari tuleb esimest korda kodu lõunele; üks nõid läinud nõia kепiga karjale wastu, puudutanud sellega lehmade

külge ja ütelnud: siit wõid, siit piima. — Tuule ristipäeval ei tohtida mitte külwata, et tuul hiljemalt wilja ära ei sasi, ja et lambad enam willa annakiwad. Et Lapimaa kurjad tuuled elajatele mitte kahju ei teeks, sellepärast ei tohtimat esimesel ristipäeval kõigel päeval, teisel ristipäeval enne lõunat, ja kolmandamal ristipäeval ilma söötmeta elajaid wälja lasta.

25. Geriku päew, millal ruffi pead wälja tulewad.

26. Urbani päew.

27. Nelipühid. Meid pühi peetud wanal ajal neli päewa. Sellepärast Nelipühid.

Wituse päew (15. Juuni) on see päew, millal kapstaid istutatakse.

28. Issanda ihu päew (Frohleichnamtsfest), mida paawst Urban IV aast. 1264 selle mälestuseks oli seadnud, et pühitsetud altari saakramendi leib (Hostie) tõsiseks Issanda ihuks saanud; seda päewa pühitseti Neljapäewal pärast Kolmainu Jumala püha.

29. Paastu päew enne Jaani päewa.

30. Jaanipäew (24. Juuni). Jaani pidu hakkab juba Jaani Laupäewa õhtul peale. Jaani tuleid kaitswat nõiasi elajatest eemale. Selle tarwis wõetakse tõrwane tonn, pistetakse pika lati otsa ja pannakse maa sisse piisti, kus see siis põlema süüdatakse. Selle tule ümber koguwad noored ja wanad, kus juures nalja tehakse, mängitakse ja lauletakse, kunni hommikuni. Igauks juure tuleleja toonud midagi ligi tulesse wisata, sest et ka tuli olla maha tehtud. Seal juures lauletud: „Igauks nüüd tokku tuleb Siin, kus Jaani tuli põleb; Kes ei tule Jaani tulele, Selle odrad ohakased, Raerad on kaste heinased.“ Seal wisatud ka kolm iseäralist pakku tulesse; esimese juures ööldud: tudrad tulesse, teise juures: kaste heinad kargele (kündmata maa peale), kolmandama juures: linad minu põllu peale. Mõnes kohas tehtud Jaani tule hao-

hunnit mõne puu ümber, kelle latwa üks lipuke olnud seotud, keda kaigastega püütud maha pilduda, enne, kui tuli temasse hakanud; kellel see korda läinud, sellel olnud õnne jelle eest oodata. Mõned süütanud ka põldude ääres iseäralikkusi tulešid põlema, et suits üle põllu võiks minna ja umbrohtu kaotada. Üks iseäralik, muusika ja lauluga ühendatud mäng Saani õhtul, olnud nuku mäng või nukku jookšma, kus juures poisid ühte metsa jookšjat tüdurut taga ajanud ja tagasi toonud. — Wäga moodis on olnud Saani õhtul ja ka weel Saani päewal, aga mitte hiljemalt, ühešat sugu rohtusi korjata, millel iseäralik wägi arwatakse olema olnud; ikka leitakse nende hulgas Saani rohi või kannid, jala koi rohi, pujud, rabanduse ja kaetis rohi. Need on arstirohukš inimestele ja elajatele, jaolt ka eba usu pruukideks. Õnne lilled pistetud katuse räästasše ehk palgi pragude wahale, ehk on neid wannikuna mõne maja inimese nime peale seina külge riputatud; kui need, mis mõne tüdrukuga nime peale sinna on pandud, seal weel kaswawad, siis saab see warši mehele, aga kui wana inimeste frantsid ära kuiwawad, siis surewad nad. Ka antud neid rohtusi elajatele, kui neid wälja on aetud, millega ka elajaid, sulgloomi ja mesipuid olia suitsetatud (röwelmefilaste wastu), mille juure ka läwepaku laastusi olla pandud. Ka olla neid rohtusi kimbu wiisi maja ümber ülesše riputatud, paha waimusi ära kaitsta; tüdrukud pannud neid ööšeks pea padja alla, et tähtšaid unenägušid näha. Olla ka nõgesid ja muid rohtusi korjatud ja luuaga süši sinna jekka pühitud, ja nõnda talwel lehmadele süüta antud. — Ööšel wiidud kontiši heinamaa peale, et karja nõnda kahju eest kaitsta. Ööšel mindud põllule ja pistetud lehtedega okše sinna šisse, ja šoidetud ratsa oma piiri ümber, kunni päikesse tõušuni. — Sellel ööl põlewat ka raha aukude peal tuled. — Kui kellegi lehma šalaja lüpsetakše, siis ei šaawat nende oma-

niis juwel kedagi piima. — Et nad mitte roostest kahju ei saa, siis wisatud kõik teravad riistad, mis majas uaeeda. — Jaani päewal lahutatud riidid, mis mitte harilikus tarwituses ei ole olnud, ja usutud, et Jaani tuul neid koide eest kaitseb. — Enne Jaani on wõi kollane; Jaani päewast saadik jääb piim vähemaks, mille juures võidakse: Jaan võtab püti, Karus kaks, Olew hoopis. — Jaani päewal walmistatud iseäralikku pidusööti, mida „Jaani kahi“ nimetatud, millest aga midagi ei ole järele tohtinud jääda; järele jäänused antud koertele, ja mis need weel järele jätanud, põletatud ära. — Võl enne Jaani päewa olnud ka see aeg, millal nõiad iseäranis tegewad olnud, kurja alustama. — Kes Jaani päewa hommikul läbi musta täkurangide katuse ungaugust wälja waadand, see näinud, kuidas wanapagan rahaangu kallal talitand, ja kui ta härja ifkega senna peale olla wisanud, siis jäänud see, mis selle alla jäänud, wisatajaks omaks.

31. P a a s t u p ä e w.

32. P e e t r i - P a u l i p ä e w

33. H e i n a M a a r j a p ä e w (2. Juuli), ehk P u n a M a a r j a p ä e w. Esimene nimi, Heina Maarja p., tähendab selle peale, et siis kõige parem heina aeg on, ja teine nimi, Puna Maarja p., et siis punaseks wärwimise tarwis pruugitawad rohud walmis on, keda naised korjasiwad. — Seda päewa peetakse pool püha päewaks, millal ainult kõrwalisi töösid tehakse. — Ta on ka see päew, millal kõigewiimaks weel põua kahju hea wihma läbi wõib parandatud saada. — Sellel päewal ei tohita mitte heinu kuiwatada ega kuhja teha, sest et pitne sinna sisse lööwat — Kanna mail põletatud ka rõõmu tuleksid, nagu Jaani päewal. — Sellel päewal pidawat ka wiina, see on, Maarja puna jooma, sest muidu tegewat kirbud palju waewa.

34. M a r e t a p ä e w e h t K a r u s e p ä e w (13. Juuli). Maret olla tuhuwoodi naiste kaitseja. Sellel päewal ei olla tööd tehtud, et karu kahju ei tee. — Kellel elajas haige olnud, ehk muud häda, see läinud tagasipidi hommitu poole afna juure ja wisanud sealt wanu wastrahafid tasumijeks wälja. — „Mareta päewal saab häda leiwa, Olewi päewal saab laia leiwa.“

35. M a d i s e p ä e w; seie ajani heidawad mesilased peret.

36. P a a s t u p ä e w.

37. S a k o b i p ä e w (25. Juuli). „Nüüd wikat warna ja sirp kätte,“ sest Sakobi päewa järel sellel ööl löödawat raudnael heina sisse, nõnda et see raske maha niita on. Teised ütlewad, et Sakobi päewaga wikat sooheina tarwis waja olewat warna riputada, aga aruheina tarwis wõetawat wikat alles kätte, sest öösel löödawat traat sooheina sisse. — Sakobi päew on ka uue leiwa tooja, millepärast ööldakse: „Madlike (22. Juuli) toob häda leiwa wõi koogi, Saagu toob suure katu.“

38. O l e w i w õ i O l e p i p ä e w (29. Juuli). Kellel iial wõimalik, tapnud sellel päewal looma. Kes mitte ühte lammas ei ole tapnud, sellel pidanud kõige parem loom karjast suurema. — Wiimne heinatöö saab tehtud, wiimsed kuhjad lõpetatud ja põllutöö algab, siis „härjad ikke, ja ruunad rafke.“

39. D a u r i t s e p ä e w (10. August). Sellel päewal ei tohtida päewa töusu ja loojamineku wahel ei ahju tütta ega keeta, kui tule kahju wastu tahab kaitsetud olla. Mõned andwat seda usu põhjusets, et 10. Augustil Jerusalemma tempel kats korda olla ära põlenud. — Kui sellel päewal kuu (mõned jälle, kui wihmane) ilm olewat, siis saada palju tule kahjusid olema. „Daurits peksab rehte,“ ööldakse, kui tule kahju nähakse. — Sellel päewal ei olla mitte põllule mindud; teised ütlewad jälle,

et sellest päewast saadik talirukki küli algawat, nimelt wana seemnega raske põhjaga maa juures.

40. Rukki wõi Küli Maarja päew (15. August), teda sellepärast nõnda nimetatakse, et Maarja taewaminemise päew kest rukki külwi aja sisse langeb.

41. Pärtli wõi Pärtmese pläew (24. August) on see aeg, millal uut rukki seemet kerge põhjaga maa peale külwatud. — Sellel päewal on sikkasi tapetud. — Kui sellel päewal päike paistwat, siis olla palju tulekahjusid. — Pärtli päewal ööldakse: „nael heina, kivi kaewu,“ see on, et hein kõwaks lähäb ja wesi kaewus selgetks, sest et ta külmemaiks hakkab minema.

42. Johanesse pea maharaijumise päew.

43. Usji, wõi piiskene Maarja päew (8. Sept.). Sellel päewal peawat usjid kadunia, mis rukkile kahju teewad.

44. Kristi ülendamise päew.

45. Matteuse päew (21. Sept.). Siis kaowad sääsed ja kärbsed ära, ja kõik kahjulikud loomad poewad tali korterisse, — Kes sellel päewal tule ülesse teeb, selle pere ja lapsed jääwat haiglaseks.

46. Mihkli päew (29. Sept.). Mõned tapawad sellel päewal lammaft, teised peawad jälle Jüri päewa pidu. — Rukst küljest sellel päewal tuul puhub, sealt saada ta kõige terve aasta, ehk talwest kuni Jaani päewani puhuma. — Kui keegi sellel päewal lammaft tapnud, siis pidanud see õhtuks täieste ära jõödud olema. Selle teedetud liha wahuga olla lammaste lauda seinu pritsitud. — Kui Mihkipäew noorel kuul on, siis saada elajate toit napp olema. — Sellel ööl peawat kapsta pead nõnda palju kasvama, et kui willane lõng sinna ümber seotawat, see siis katki wenitwat. — See aeg Mihkle päewast, kui see Esmaspäewa peale langeb, ehk järgmisest Esmaspäewast pärast Mihkle päewa, on neli nädalit nagu

piduaeg, „hingede ajaks“ nimetatud, millal mõned tauna wilja ei ole sõõnud, ja kolm päewa nädalis aga tööpäewadeks kõlbanud, mõned aga Esmaspäewa õhtuid pühit- senud. Kui selle aja lõpul hea ja ilus ilm on, siis oodetakse järgmisel aastal head lõikust, kui aga tuifune ja tuuline, siis halba lõikust. Mõned ütlevad, et kui waimud wan- rega tulewad, ja saaniga ära sõidawad, siis tähendada see head aastat, ümber pöördukt aga halba aastat. — Iga Esmaspäewa õhtul olla hingede päewa pühitsetud, kõige täielikumalt efimesel ja wiimsel Esmaspäewal, aga päewal olla wõidud tööd teha. Efimesel Esmaspäewal antud hingedele pudru ja nisu leiba selle aasta lõikusest; wiimne Esmaspäew nimetatud humalate päewaks, ja siis on neile kanu ja lambaid tapetud. Mõnes kohas olla see pruuk olnud, et iga Laupäewa õhtul „kilt-sanna käki“ olla peetud, mis nõnda olla sündinud, et tüdrukud kõiki- sugu söõgi kraami kokku korjanud ja siis kufagil kõõgis wõi saunas söõgi walmis teinud, kuhu siis noored poisid ümbert kaudu kokku tulnud ja seal sõõnud, ja ühes kõik- sugu nalja teinud. — Ka see päew nädal pärast Mihkle päewa on pühapäew olnud, nime all; kolme ingli päew. — Kui enne Mihklepäewa kitsi ümber ühe suure kiwi wee- tud, siis tulla warfi lund.

47. Kolletamise päew (14. Okt.). Seda päewa nimetatakse sellepärast nõnda, et siis wili ja lehed kolle- tama hakkawad.

Hingede päew (2. Nowbr.). Surnud inimeste hinged tohtiwat sellel päewal ümber käia, sellepärast wal- mistatakse neile söõmaaeg, mille juure neid nimepidi efi- mese kufe laulu ajal olla kutsutud, kuna maja rahwas tuast wälja lähawad. Teise kufe laulu ajal palub maja isa neid jälle ära minna, aga mitte tema rufki orast ära sõõkuda ega selle juurtele kahju teha; siis näidanud ta neile tuld wälja minnes ja lehwitanud walge rätifuga

neile järele, ja palunud neid tulemal aastal jälle tulla. Mõnes kohas olla neid ka luua warrega wälja aetud, kui arwatud, et nad juba küll saanud. Mõned olla söögi kambri lakka wiinud, et hinged ja maja rahwas kokku ei puutuksiwad. Kui teisel hommikul arwatud märgatama, et sellest midagi söödud on, siis olla selle üle rõõmustatud; wastasel korral arwatud aga, et surnud nendega pahased on. Mõlemal korral söönud maja rahwas pärast hinge- dele tehtud söögi ära. — Sellel päewal minewat karud ja muud talwel magajad loomad oma talwe korteritesse.

48. **Mardi päew** (10. Novbr.). Wanemal ajal läinud õhtul enne seda „Mardid“ laulu ja mänguga. Mardisandi riides, talust talusse, ja torjanud kõikisugusid andisi kokku. Need olnud enamiste noored poisid, umbes tosin koos. Neil olnud oma „isa“ ja „ema“ (poiss nais- terahwa riietes), kes oma „lastega“ ümber käinud. Igal, keda ka Mardi pukk nimetatud, olnud kasukas karupidi seljas ja üle sibe wööl, kuna ta mõnikord nõnda olnud wälja ehitatud, nagu Määri sokk, kellest eespool kõnelnud; ema nimetatud „Mardi noorikuks,“ kes naisterahwa riidid kannud ja kellel ta tu koonal käes olnud, millest ta lõnga eietannud; „lapsed“ olnud enamiste wana riiete sees ja takkudest habemetega. Iga olla wäga keh, kes oma lapsi toita ei jõudwat, ja sellepärast kerjama pida- wat. Nõnda läinud siis see seltskond majast majasse ja laulnud: „Tere, tere, peretene! Tere, tere, taaditene! Tere, tere, eidekene! Kas on luba tuppä tulla, Alla rääs- tade ajada? Kui ep ole luba tuppä tulla, Alla räästade ajada, Siis wõta pinda parresta Sa puhu sa tuli tubaje. Mardi küüned külmetakwad, Mardi warbad walutawad. Mart ei tule maugu pärast, Mart tuleb oma seadust mööda, Mart ei tule sööma pärast, Mart tuleb lapsi hir- mutama, Mart ei tule jooma pärast, Mart tuleb karja õnne pärast. Tuppä tema wisab wilja õnne, Ratusese

karja õnne. Mart ei võta kedagi, kui ei anta temale. Vaste Marbid sisse tulla, Mardi küüned külmetavad, Mardi warbad walutavad. Marbid käivad igal pool, Marti ei või ükski keelda, kes siis keelab, Mart siis maksab. Kui ei anta maikusi, Mart siis peksab kõvasti. — Siis lastud Marbid sisse, kus „Mardi isa“ peotäie teri tuppä wisanud ja ise ütelnud: „Sisse wiskan seemne wilja, head obrad, kannid kaerad, weel paremad ruffid. — Siis antud neile raha, worsti, liha, nisuleiba, lina nuustik, ube ja ernid j. m. — Wälja minnes tantsinud nad ja laulnud õnne soowides: Seie tõusku tõmmud härjad, sead pikad siuakad, lambad lahke willaga j. n. e. Mõned nurunad ka „enne Jaani päewast päitjiklehma üdi,“ see on, wõid. — Kui Marbid omad talud läbi oliwad käinud, siis läinud nad mõnda talusse wõi kõrtsi, kus siis korjatud kraami söödud ja joodud, ja tubliste priisatud ja mängitud.

49. Elisabi wõi Elisabeti päew.

50. Peemeti Maarja päew, Maarja ohwer.

51. Peemeti päew.

52. Kadri wõi Kadrina päew (25. Novbr.)

Mõnda kui noored poisid Mardi õhtul, nõnda käinud ka naised Kadri õhtul talusid mööda ümber. Neil olnud ka oma eestwedaja, Kadri, kes tuppä tulles lüua peale kuse-
 nud, mis Kadri päewa sulad peawat tähendama. Siis keerutanud ta kedrawarrega lõnga, mille tarwis tal taku koonal ligi olnud, ja teised teinud mõndasugust tempu, mille juures nad laulnud: „Kadri tulnud kaugeelta Läbi soo ja läbi raba, Müüd Kadri küüned külmetavad, Kadri warbad walutavad, Sõrme otsad sõitelewad. Kadril kas-
 kene hobune, Kimmelgane reekene, Pihlakane piitsukene, Tomingane loogakene, Sukad sõlmitud jalasja, kindad kääpardi käesja j. n. e. — Neile antud siis worsti, liha, leiba, wõid, linu j. m., sest nende käes olla jaolt maja

õnn, et Kadri karja kaitaja olewat; aga kui neile midagi ei ole antud, siis sõimanud ja wandunud nad. — Mõnes kohas tehtud õlgest Kadri ani, millele süled ümber pandud, millega siis majast majasse käidud, kus juures lapsi loetatud; selle eest saanud nad siis eespool nimetatud andisi. — Et Kadri karja kaitaja olnud, siis niidetud sellel päeval ka lambaid. — Redrata ei ole sellel päeval, ega päew enne seda, tohtinud, sest et see lamastele kahju tooks; ka ei ole tohtinud sellel päeval lindu lasta, sest muidu ei oleks püis sellel aastal mitte õieti trehwanud. — Kui Kadri päewa järel „koodid ja rehad“ taewas maha lähawad, siis saawat palju tüdrukuid mehele.

53. *Andrese päew* (30. Novbr.). Mõnes kohas peetud seda päewa, sest et see talwe alguse päew olla. Kadri sulad kehtwat ainult selle päewani.

54. *Barbara päew*.

55. *Rigula päew* (6. Detsbr.). Selle päewaga hakkawad mõnes kohas hingede aeg (waata eespool). Ühtaegu pantawat seal juures ka kõuet tähele. Oled laotatud põrmandale maha, ja hoitud selle eest, et mitte kedagi kobina ega kolinaga tööd ei ole tehtud, koguni wali kõnelemine olnud keeldud, sest et Kõu tulewal aastal muidu wäga sagedaste hirmutama tulewat.

56. *Rigula Maarja, wõi Maarja samise päew*.

57. *Luutsina wõi Luulse päew* (13. Detsbr.). Sellel päewal ei ole härgi ikkesse pandud, et nende sarwed ära ei kulu ega katke. — Ühte iseäralikku nalja tehtud selle wiisiga, et „Luutsinat lakast kotti aetud,“ millega kõiti paha lakast olla ära laotatud. See sündinud nõnda, et kedagi, kes seda asja ei ole tunnud, kästnud laudi augu all koti suud lahti pidada, kuhu sisse Luutsina pidanud kinni püütama; kuna ta seal nüüd kotiga oodanud,

walatud talle pange täis wett pähä, üteldes, et Guutšina olla lõhki läinud.

58. J o h a n n a p ä e w.

59. P a a s t u p ä e w.

60. T o o m a p ä e w (21. Detsbr). „Must Toomas aetud majast wälja,“ see on, et maja Tõuluts tubliste puhastatud saanud. — Toomas olla ka surma ja hukatust toonud, sellepärast ööldud: „küll toone Toomas mind pärib,“ see on, et ma pean surema. „Tooma kange käsi“ olla katk. „Toomas ei puutu,“ öeldud, kui keegi katkust puutumata jäänud. „Toomas läind tõrde,“ sellepärast ei ole tohitud sellel päewal õlut teha. — Mõned olla aga sellel päewal just õlut teinud, ja naabritele süüa ja juua annud, et hobused ja maja loomad kosuksiwad. — Seent ei ole mitte tohtinud kartohweldega ega muu aiawiljaga teeta, muidu sööwat kanad suwel kapstad ära. — Sellel päewal olla ka üks sikk iseäraliste kombetega tapetud. — Seda päewa kutsutud ka „nõgi kuke“ päewaks, sest et kõit nõgi ja tolm majast wälja pühitud. Üks mees, keda „nõgi kikas“ nimetatud, läinud igas majas järele waatama, kas majad hästi ära on puhastatud.

61. Tõulud. Tõul ei ole mitte Gesti keele sõna, waid on Norra keelest meie keelde tulnud. Norra rahwas auustasiwad ühte walguse jumalat Tuuli. Rui päew kõige lühemaks oli saanud ja jälle pikemaks hakkas pöörama, enne Tõuluse pööripäewa ajal, siis pidasid Põhja- ja Norramaa rahwas walguse jumala Tuuli auuks juuri ja röömsaid pidusid. Et ristiusu ajal Kristuse sündimise päew ka selle aja peale langes, siis jäi selle püha wälimine nimi weel Tuuli pühaks, mille nimetus ka Gesti rahwale „Tõulu“ nimega prungiks on jäänud. Wist on Gesti rahwas enne ristiusu seie tulekut ka Wana Norra Tuuli pidu tunnud, sest muidu ei oleks see neile mitte nii üleüldise „Tõuluts“ saanud.

Dõulu õhtul olla wanemal ajal pealmine käsitwi
 ülesse tõstetud ja sinna kiwide wahale kaks puutükki pan-
 dud. Nende wahale kiwi alla pandud siis toiduwara ja
 natuke jooki, mis kõige pühade ajaks, kunni Kolmekuninga
 päewani, käsitwi söögiks senna jäetud. — Õhtul toodud
 heinu ehk õlgi tuppja ja laotatud põrmandule laiali maha,
 selle mälestuseks, et ka laps Jeesus õlgede peal maganud.
 Ole kandjad küsinud enne läbi ukse: Kas Dõulud wõiwad
 sisse tulla? Peremees seisnud „rehepapiga“ *) tuas, ja see,
 kes esimest õle kubu kannud, küsinud tema käest ukse takka
 mitmesuguste asjade üle otjust, — mille üle „rehepapp“
 (wiljawihk) peremehele õiget tarkust annud, õieti ette kuu-
 lutada. Pärast õhtusööki mängitud õlgede peal ja löödud
 „päässi.“ — Dõulu last oodates jäänud inimesed kõige õõ-
 riidesse ärkwele, küünal põlenud ja toit seisnud kõige õõ-
 laua peal, nimelt kapstad, worstid, ja liha, ja iga laua
 nurga peal olnud hännikukene soola, millest üheksa korda
 söödud. Soola, mis abinõu nõiduse wastu on, olla Dõulu
 hommikul elajate toidu peale ja wana aasta õhtul kaewu
 riputatud. — Dõuluts olla üks ise leib tehtud, millele
 wõtmega rist peale waotatud, ja Dõulu orikas nimetatud.
 (See on Wana Norra Duuli pidu mälestus, kus orikas
 Duulile ohwerdatud.) See toodud laua peale ja pistetud
 küünal selga, kuhu see punitumata kõige pühade aja seisma
 jäänud. Uue aasta ja Kolmekuninga päewal olla sellest
 elajatele natuke soolaga antud ja ülejäänus paigal hoitud,
 selle päewani, kui kari esimest korda wälja aetakse. Siis
 olla see karjatsela kotiga kaela pandud ja õhtul tagasi
 tulles elajatele ära söödud, et neid nõiduse ja kahju eest
 kaitseks. Wõnes lohas sööwat pere isi odra külwi ajal
 seda leiba, et põld rohkeste wilja kannaks. — Dõsel enne
 *) „Rehepapiks“ kutsutud ühte rulli wihku, mida peremees ise kõige
 eesmält lõiganud ja sidunud; see hoitud rabamata paigal ja seotud söögi laua
 kohta parte külgi ülesse, kuhu see kõige pühade aja seisma jäänud.

Õulut pidawat aknad kinni kaetud olema, muidu tulla wana kuri sisse, kui ta walgust nägewat, ehk kus tule walgus põllu peale paistab, sinna ei kaswawat wilja. — Õulu õhtul tehtawat kriidiga, sõega ehk tõrwaga rist wälja ukse peale, nõnda ka wanferte ja saanide külgi, et wana paharetti eemal hoida. — Tüdrukud kannud riidast lugemata puuhalgusi sisse, mida nad tuas järele lugenud; kui paaris arm wälja tulnud, siis saawat tüdruk warji mehele. Ka wijatud, selg ukse poole pöördes, king läbi jalge üle õla; kui siis king ninaga ukse poole maha kukkunud, siis pidanud wiskaja inimene järgmisel aastal sellest majast wälja minema; kukkunud aga kand ukse poole, siis jäänud wiskaja majasse. — Õulu, nõnda ka Uueaasta õhtul pandud firwes elaja lauda ukse alla, ja oherdi hobuste talli ukse alla, et surm sisse ei peajeks. — Õulu hommikul pandud hõbe prees ehk muu hõbe asi filmapesu wee sisse ja pestud nõnda filmi; ka elajate joogi nõu sisse olla kallil päewal hõbewalget pandud. — Õulu, Uueaasta ja Kolmekuninga päewa hommikul söödetud elajaid wara tulega, aga paremine, kui muidu, ja kui walge saanud, siis teistkorda, see on, ütskord enam, kui muil päiwil; ka wijatud lindudele teri wälja. — Õösel pidanud sukad ja kingad jalas pidama, muidu tulla paised jalge külgi. — Uewastamine Õulu päewal tähendanud õnne, iseäranis elajate kosumist, aga paha tähendus olnud see, kui keegi kogemata teise wastu tõuganud ehk jala peale astunud. — Hommikul enne päewa tõusu käinud weiksed ja suured naabrite juures külas.

W a n a a a s t a õ h t u l pistetud kepid lume sisse püsti; kelle kepp hommikul ümber olnud kukkunud, see pidanud sellel aastal surema. — Pärast päewa looja minekut pühitud tuba, pandud pühkmed sõela sisse ja wiidud akna taä wälja ehk põllu peale, kuhu sõel kummuli peale jäetud. Kellu ühe ajal õõsi istunud maja isa sõela põhja peale,

kus ta siis kõik ära kuulnud, kuidas lugu tema põldude peal saab minema, ja mõnda muud. Lõua kolin, mida ta kuuleb, tähendanud surma, lapse heal lapse sündimist ja muud selle sarnast. — Ohtul seotud ahju luud jala külgi ja äestatud selle wiisiga põldu, siis ei sööwat linnud wilja mitte ära. — Pärast poolt ööd mindud wälja ja küsitud kõige esimese inimese käest, kes wastu tulnud: mis su nimi on? Selle nimeline, mida siis kuulda saawat, olla see meeste- ehk naisterahwas, kellega abielusse heidetakse. — Amarikul köetawat ahju, ja kui see ära on küdenud, siis tõstetud söögi laud kesket tuba ja pandud küünal peale põlema. Siis toodud õled sisse, mida „Näärid“ (Rootsi nyär) nimetatud; neid wõtnud maja isa ja wisanud wastu parsi; kui neid palju parte külgi ja pragude wahela rippuma jäänud, siis pidanud järgmisel aastal hea ruffi lõikus olema. Ehk ta olla igast wiljast peotäie wõtnud, seda wastu lage wisanud ja ütelnud: Jumal lastu meie ruffid j. n. e. sellel aastal nõnda kõrgeks kaswada. — Siis olla tinaga „õnne walatud,“ kus sulda tina wette walatud. Sellest külmaks läinud tina tüki kujust olla siis kõigesugust õnne wälja tähendatud. Kui tina kellegi nime peale wette kallates hästi kobedaks ja karusaks läinud, sellel olnud siis elu sees rikkuse õnne loota; ka elajatele ja nende kosumise peale olla õnne walatud. Wesi olla wiimaks wälja wiidud ja põhjapoolle aia ääre, toeteiwaga alla maha walatud, mille juures pahem jalg sinna peale pandud ja siis kuulatud, misjagune heal ehk kahin kustki kõrwa tuleb, millest jälle ette tähendusit wõtetud. Laudade kolistamine tähendanud surma, hobuste kapja plagin ehk torupilli heal pulma, sirbi kõlin paha, ja sirbi kõrin head lõikust, elajate heal nende surma. Kui wee wäljawiiamise juures kusagil koera haukumist kuulnud, siis olnud kosilasi oodata. — Siis olla veel mängitud ja aknad kinni laetud, nagu Jõulu

õhtu. — Kui nalja küllalt olnud tehtud, siis võtnud wanemad inimesed laulu raamatud kätte, laulnud ja lugenud mõned laulud ja palwed; selle peale söödud ja jäetud küünal kõigeks ööks laua peale põlema. Mõned pannud weel soola ja leiba küünla kõrwa, et tulewal aastal leiba ikka rohkesti oleks. Mõned teinud weel mõnda muud sellel päewal. Nad pannud, kui pimedaks läinud, kõik ukjed ja wärawad kinni, muidu ei saawat tüdrukud mehele; nad seadnud kaks või kolm teiwast risti wiisi aia mulkude peale, et kuri sisse ei pease; siis pandud lauda ukse alla ja rehealuse wärawa alla kirwes sõnniku sisse, et teiste inimeste paha sõna ehk nõidus elajatele kahju ei tee; soola riputatud ojasse jää augu peale, kust inimestele ja elajatele wett wõetud; lamba lauda seinale pandud paar kirjuid kindid, et lammastel hea will oleks; kõik hobuste ja härgade riistad, ja muud nõud, mis wäljas olnud, wiidud sisse; laudas löödud härgade wahel kirwes seinale sisse, et ikka midagi toiduks tappa oleks. — Kui wana aasta õhtul taewas selge olnud, siis olnud rõõmus aasta oodata, kui pilwine, siis kurb aasta. — Wana aasta õöl ei ole mitte tohtinud reisida, sest et maa-alused siis inimestele nähtawaks saada, ja neid ehitada ja hirmutada. — Saaremaal olla ära surnud sugulaste waimu si sellel õöl söödud ja joodud. Selle tarwis olla üks suur leib tehtud, ja kui kõik teised magama läinud, pannud maja isa selle leiwa laua peale, walanud natukese õlut ja wiina pörmandule ja kutsunud äralahkunuid sinna juure. — Mõni maja isa olla wana aasta õhtul, hobuse rangid pahupidi kaelas, laua ääres istunud, ja ei olla mitte sõna kõnelenud. — Tuhk tehtud koldes tasaselt, mida keegi ei ole tohtinud segada. Hommikul waadatawat, kas seal peal inimeste ehk elajate jälgi näha on, mis sellel aastal surma tähendawat; suured inimeste ehk elajate jäljed tähendawat suurte surma, ja

weiksed jäljed laste ja weikeste loomade surma. Niisamma tehtud ka Jõulu õhtul. — Wana aasta öö unenäod olla tähtsad.

* * *
 Meie oleme nüüd oma ruune kalendri järele läbi waadanud, kuidas meie wanemad wanemal ajal oma pühi ja tähtpäiwi on pidanud, ja mis nemad seal teinud ja uskunud. See ei ole meile mitte õpetuseks, waid aga wanaaja mälestuseks. Meie aegne haritud ust ja mõistus tunneb ju muidugi, mis seal juures tühja ustud ja tehtud, ja mis seal õige on. Imeks on aga panna, kuidas inimese waim enesele niipalju ja imelikka abinõusid on otfinud, et õnne leida, kurja eest ennast kaitseada ja tulewaid asju teada saada. — See on ka, nõnda ütelda, tagasiwaade wana aja sisse. — Sellega lõpetame oma muinasaja teaduse esimese jao.

Hind ette makstes 1 rubla.

Reamatukauplustes 1 rubl. 25 kop.

4

2-3 pol.